

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Sercan AKİNİZ

ORTAÇAĞ AKDENİZ'İNİN RENKLERİ
(Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)

Danışman

Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR

Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

Sercan AKİNİZ

ORTAÇAĞ AKDENİZ'İNİN RENKLERİ
(Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)

Danışman

Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR

Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2023

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sercan AKİNİZ'in bu çalışması, jürimiz tarafından Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan	: Prof. Dr. Zuhale KAYNAKCI ELİNÇ	(İmza)
Üye (Danışmanı)	: Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR	(İmza)
Üye	: Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL	(İmza)
Üye	: Doç. Dr. Ekin KAYNAK İLTAR	(İmza)
Üye	: Doç. Dr. Oktay BERBER	(İmza)

Tez Başlığı:

Ortaçağ Akdeniz'inin Renkleri (Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 24/07/2023

Mezuniyet Tarihi : / / 2023

Prof. Dr. Tuncer DEMİR
Müdür

AKADEMİK BEYAN

T.C

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ;

Doktora Tezi olarak sunduğum “*Ortaçağ Akdeniz’inin Renkleri (Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)*” adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımdan yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını beyan ederim.

Sercan AKİNİZ

T.C.
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK BEYAN FORMU

AKDENİZ UYGARLIKLARI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Sercan AKİNİZ
Öğrenci Numarası	20195504002
Enstitü Ana Bilim Dalı	Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Ana Bilim Dalı
Programı	Doktora
Programın Türü	☐ Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐ Tezsiz Yüksek Lisans
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR
Tez Başlığı	Ortaçağ Akdeniz'inin Renkleri (Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)
Turnitin Ödev Numarası	

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin olarak, .././2023 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nda belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin benzerlik oranı

Alıntılar hariç %1

Alıntılar dâhil % 7

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir: (X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım. () Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise; Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelerle sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.
--

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

.././2023
Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ.....	iv
TABLolar LİSTESİ	v
HARİTALAR LİSTESİ.....	vi
GÖRSELLER LİSTESİ.....	vii
ÖZET.....	viii
ABSTRACT.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM ORTAÇAĞ AKDENİZ’İNDE BOYAMA SANAYİ

1.1. Ortaçağ Akdeniz’inde Boyacılar ve Boyahanalar	10
1.2. Boyacıların Meslek Birlikleri	25
1.2.1.Lonca	26
1.2.2.Fütüvvet	29
1.2.3.Ahîlik	31
1.3.Boyama Sanayindeki Kurallar Denetim Hileler ve Cezalar	34
1.4.Boyama Tarifleri	44
1.4.1.Stockholm Papirüsüne Göre Tekstil Malzemelerinin Boyama Tarifleri	45
1.4.2.Mappea Clavicula’ya Göre Tekstil Malzemelerinin Boyama Tarifleri.....	46
1.5.Boyama Ücretleri	47
1.6.Boyacı Maaşları	49
1.7.Mordanlama ve Şap	50

İKİNCİ BÖLÜM ORTAÇAĞ AKDENİZ’İNİN BOYARMADDELERİ

2.1.Mavi Rengi Oluşturan Boyarmaddeler	65
2.1.1.Çivitotu (Isatis tinctoria)	65
2.1.1.1. Tarihsel Örnekler	71

2.1.2.İndigo (<i>Indigofera tinctoria</i>)	73
2.1.2.1.Tarihsel Örnekler	78
2.2. Kırmızı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler	79
2.2.1. Bitkisel Boyarmaddeleri	79
2.2.1.1.Kökboya (<i>Rubia tinctorum</i>).....	79
2.2.1.1.1. Tarihsel Örnekler	88
2.2.1.2. Liken (<i>Rocella tinctoria</i>)	90
2.2.1.3.Bakkam (<i>Caesalpiniasappan</i> L.).....	91
2.2.2. Hayvansal Boyarmaddeler	96
2.2.2.1 Kırmızı (<i>Kermes vermilio</i> / <i>Porphyrophora hameli</i> B.)	102
2.2.2.2. Lak (<i>Kerria lacca</i>)	106
2.2.2.3. Mureks (<i>Murex trunculus</i> / <i>Murex brandaris</i>).....	106
2.3. Sarı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler	109
2.3.1. Safran (<i>Crocus sativus</i>)	109
2.3.2. Aspir (<i>Carthamus tinctorius</i>)	113
2.3.3. Muhabbet Çiçeği (<i>Reseda luteola</i> L.)	116
2.3.4. Vers (<i>Memecylon tinctorium</i>)	120
2.3.5. Boyacı Sumağı (<i>Cotinus coggygria</i> Scop).....	121
SONUÇ	123
BİBLİYOGRAFYA	128
EKLER	145
ÖZGEÇMİŞ	154

KISALTMALAR LİSTESİ

Bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Eds.	Editörler
Gr.	Gram
Haz.	Hazırlayan
Kg.	Kilogram
ODB.	The Oxford Dictionary of Byzantium
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
Trans.	Translator
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Floransa’da Parça Başına Yünlü Kumaş Boyama Ücretleri	48
Tablo 2: XI. Yüzyılda İpeğin Boyama Maliyeti.....	48
Tablo 3: XIV. ve XV. Yüzyıllarda Şap Fiyatları	60
Tablo 4: XI. Yüzyılda Çivitotu Fiyatları	69
Tablo 5: Kökboya Bitkisinin Boyama Reçetesi ve Elde Edilen Renkler.....	87
Tablo 6: Geniza Belgelerine Yansıyan Bakkam Fiyatları.....	93
Tablo 7: Geniza Belgelerine Yansıyan Lak Fiyat Çizelgesi.....	104
Tablo 8: Lak Böceğinin Boyama Reçetesi ve Elde Edilen Renkler.....	106
Tablo 9: Safran’ın Boyama Reçetesi.....	113
Tablo 10: Aspir Bitkisinin Boyama Reçetesi ve Elde Edilen Renkler.....	116
Tablo 11: Muhabbet Çiçeği’nin Boyama Reçetesi.....	118
Tablo12: Boyacı Sumağı’nın Boyama Reçetesi.....	122

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Mısır Şapının Çıkarıldığı Harga ve Dakhla Vahaları	54
Harita 2: Günümüzde Çivitotu'nun Yetiştği Bölgeler	71
Harita 3: Günümüzde İndigo Bitkisinin Bulunduğu Bölgeler	78
Harita 4: Kökboya Bitkisinin Türlerinin Dağılımını Gösteren Harita	81
Harita 5: Günümüzde Akdeniz'de Kökboya'nın Yetiştği Bölgeler	88
Harita 6: Günümüzde Boyacı Sumağı'nın Akdeniz'deki Varlığı.....	122

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1: Mor Boyacı Leremias’a Ait Kurşun Mühür	12
Görsel 2: Kökboya ve İndigo Karışımından Oluşan Mor Boyalı Dokuma	14
Görsel 3: Floransa Boyacılar Loncası Arması	27
Görsel 4: Bartholomeus Anglicus’un De Proprietatibus Rerum İsimli Eserinde Boyacılar	39
Görsel 5: Şapın Kullanıma Hazır Hale Getirilmesi Sürecini Gösteren Gravür	51
Görsel 6: Çivitotu Yumakları.....	66
Görsel 7: Yeşil Yoğunluklu Tekstil Örneği	72
Görsel 8: Mevlâna’nın Çivitotu ile Boyanmış Kaftanı.....	72
Görsel 9: İndigo Tarlası ve Bitkinin Fermantasyon Süreci.....	74
Görsel 10: İndigo Boyası Etme Süreci.....	75
Görsel 11: İndigo Boyamasında Elde Edilen Renkler.....	77
Görsel 12: Mavi Kur’an	78
Görsel 13: İndigo ile Boyanmış Selçuklu Halısı	79
Görsel 14: Kökboya’nın Kökleri ile Çiçekten Tohumla Gelişim Evreleri	82
Görsel 15: Kökboya Bitkisi ve Kökleri.....	85
Görsel 16: VIII. yüzyıla Ait Kökboyası ile Boyanmış İpekli.....	88
Görsel 17: Kökboya ile Boyanmış Çocuk Elbisesi	89
Görsel 18: Keten Tunik Kol Parçası	89
Görsel 19: Kökboyalı Selçuklu Halısı	90
Görsel 20: Bakkam’ın Gövde Dilimleri.....	94
Görsel 21: Bakkam ile Boyanmış İpek ve Elde Edilen Renkler.....	95
Görsel 22: Dişi Kermes Vermilio ve Larvaları.....	96
Görsel 23: Dişi Porphyrophora hameli Brand.....	99
Görsel 24: Kırmızı ile Boyanmış Sicilya Kralı II.Roger’ın Pelerini	102
Görsel 25: Lak boyalı Kemha Kumaşı.....	106
Görsel 26: Müren balığı ve Yılan Balığı arasında görünen Murex Trunculus	107
Görsel 27: Mureks ile boyanmış Şarlman’ın Tabut Örtüsü	108
Görsel 28: Antik Dönemde Safran Toplayıcısı	109
Görsel 29: Safran Bitkisi ve Stigmaları	110
Görsel 30: VI-VIII. yüzyıla ait Aspir ile boyanmış İpekli	115
Görsel 31: Muhabbet Çiçeği.....	117
Görsel 32: Muhabbet Çiçeği ile Boyanmış VII. Yüzyıl Perde Örneği	118
Görsel 33: Fatih Sultan Mehmed’in Kaftanı.....	118

ÖZET

Ortaçağ Akdeniz'i rengarenk dokumaları, elbiseleri ve halıları kısacası hayatın her aşamasında kullanılan tekstil ürünlerini karşımıza çıkarır. Bu çalışma Ortaçağ'ın tekstil ürünlerinin göz alıcı ve çeşitli renk tonlarına kavuşması sürecini açıklamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda öncelikle Ortaçağ Akdeniz'inin boyama merkezleri tarihsel kaynaklar ile arkeolojik veriler kullanılarak tespit edilmeye çalışılmıştır. Boyacıların meslek birliklerini, çalışma prensiplerini, uyması gereken kuralları ve mesleki denetimleri, kanunlar, kanunnameler ve lonca tüzüklerinde yer alan kısıtlı veriler incelenerek Ortaçağ'da boyacılık mesleği açıklanmıştır. Boyacıların renkleri oluşturmakta kullandıkları bitkisel, hayvansal boyarmaddelerin ve mordan olarak kullanılan şapın bulunduğu, üretildiği ve ticaretinin yapıldığı bölgeler botanik, coğrafya, seyahatname ve ticaret risaleleri türündeki eserlerden istifade edilerek tespit edilmiştir. Gününüze ulaşan seçilmiş tekstil örnekleri ve boyarmadde analizlerine yer verilerek çalışmanın hem görsel hem de bilimsel verilerle desteklenmesi sağlanmıştır. Çalışma sırasında elde edilen veriler doğrultusunda Akdeniz'deki önemli boyahaneler, boyacılık mesleği ve boyahanelerde kullanılan hem yerli hem de ithal bitkisel-hayvansal boyarmaddeler tespit edilerek Ortaçağ Akdeniz'indeki tekstil ürünlerinin renklendirilme süreci açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Akdeniz, Boyamacılık, Bitkisel-Hayvansal Boyarmaddeler.

ABSTRACT

The medieval Mediterranean brings us colourful weavings, dresses and carpets, in short, textiles used in every stage of life. This study aims to explain the process by which the textiles of the Middle Ages acquired eye-catching and varied shades of colour. In this direction, first of all, the dyeing centres of the Medieval Mediterranean were tried to be identified by using historical sources and archaeological data. The profession of dyeing in the Middle Ages is explained by analysing the professional associations of dyers, their working principles, the rules they had to follow and their professional inspections, and the limited data contained in laws, canons and guild statutes. The regions where the vegetable and animal dyestuffs used by dyers to create colours and alum used as a mordant were found, produced and traded were identified by making use of botanical, geographical, travel and trade treatises. By including selected textile samples and dyestuff analyses that have survived to the present day, the study has been supported with both visual and scientific data. In line with the data obtained during the study, important dye houses in the Mediterranean, the dyeing profession and both domestic and imported plant-animal dyestuffs used in the dye houses were identified and the process of colouring textile products in the medieval Mediterranean was tried to be explained.

Keywords: Medieval, Mediterranean, Dyeing, Vegetable-Animal Dyestuffs.

ÖNSÖZ

Dokuma sanayisinin Ortaçağ'da büyük değişimler geçirmesiyle ortaya çıkan büyük dokuma şehirleri, dokuma merkezlerinin ürettiği ürünler ve Akdeniz ticaretindeki payı birçok araştırmaya konu olmuştur. Fakat dokuma merkezleriyle birlikte gelişim gösteren Ortaçağ boyama sanayi hep dokuma sanayinin gölgesinde kalmıştır. Ortaçağ'ın rengarenk tekstil ürünleri anlatılırken o renklerin oluşum süresine ya hiç değinilmemiş ya da satır arası açıklamalarla yetinilmiştir. Bu çalışma Ortaçağ tekstillerinin renklendirme sürecine odaklanmıştır. Ortaçağ Akdeniz medeniyetlerinin boyama merkezlerini, boyacılarını, renklendirme sürecinde kullanılan boyarmaddelerini ve boyamaya yardımcı maddesi olan şapın Akdeniz Ortaçağındaki üretimi kullanımı ve ticaretiyle ilgili veriler bütüncül olarak ele alınmıştır. Tarihsel kaynakların içerisinde kimi zaman satır arasındaki bilgi kırıntılarıyla inşa edilen bu çalışma, Ortaçağ Akdeniz medeniyetlerinin boyama sanayisini ve boyarmaddelerini bir arada inceleyen çalışma olma özelliğine sahiptir.

Çalışmanın sadece bir meslek grubuna ve onların kullandıkları boyarmaddelere odaklanması, konuyla ilgili bilgilerin Akdeniz'in pek çok noktasında kısıtlı ve dağınık halde bulunması sebebiyle bir zaman sınırlandırılmasına gidilmemiştir. Ortaçağ Akdeniz medeniyetlerinden Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz'in İslâm devletleri, Batı Akdeniz'in Endülüs'ü ve İtalyan şehir devletlerinin boyama sanayi ve boyarmaddeleri bütüncül bir yaklaşımla hem tarihsel kaynaklar hem de arkeolojik veriler kullanılarak tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan kaynaklar 4. yüzyıldan 15. yüzyılın sonlarına kadar bilgiler içermektedir. Kullanılan kaynakların türleri ise çok çeşitlidir. Çalışma, kanunnameler, botanik eserler, seyahatnameler, coğrafya eserleri, lonca tüzükleri, hisbe eserleri, ticaret risaleleri ve günümüze ulaşan tarihsel tekstil örneklerinin boyarmadde analizleri kullanılarak temellendirilmiştir.

Ortaçağ Akdeniz'inin tekstil malzemelerinin rengarenk olmasını sağlayan Ortaçağ boyacılarına tezin ilk bölümünde yer verilmiştir. Birinci bölümde Ortaçağ Akdeniz medeniyetlerinin boyama merkezlerine, boyacıların meslek birlikleri halinde örgütlenmelerine, boyahane ve boyama kurallarına, denetimlerine, boyama ücretlerine yer verilmiştir. Ayrıca boyacıların olmazsa olmazları arasında yer alan şap ve mordanlanma süreçleriyle ilgili verilerde ilk bölümde tartışılmıştır. İkinci bölümünde ise, mavi, kırmızı ve sarı gibi ana renkleri oluşturan bitkisel ve hayvansal boyarmaddelere yer verilmiştir. Boyarmaddelerin öncelikle botanik eserlerde yer alan tanımlarına yer verilmiştir. Ardından coğrafya ve seyahatname türündeki eserlerde yer alan bulundukları, üretildikleri ve ticaretinin yapıldığı bölgeler hakkındaki verilere yer verilmiştir.

Ayrıca her boyarmadde için elde veri olmasa da yaygın olarak kullanılan ve uluslararası ticarete konu olan boyarmaddelerle ilgili ticaret risalelerindeki kısıtlı verilerden istifade edilmiştir. Boyarmadde ticaretiyle ilgili genel bir fikir vermesi açısından bölümlerin içerisinde ilgili boyarmaddelerin altında elde edilen verilere de yer verilmiştir. Son olarak boyama reçeteleri ve boyarmadde analizlerini içeren tarihsel tekstil örnekleri de ilgili alt başlıklarda kullanılmıştır.

Çalışmanın kaynaklarına ulaşmamı sağlayan Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına ve TDV İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) kütüphanesinin görevlilerine yardımlarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

Çalışma konusunun belirlenmesinde yardımcı olan, kıymetli tavsiyeleri ve yol göstericiliğiyle desteğini hiç eksik etmeyen danışmanım Doç. Dr. Zeynep GÜNGÖR'e şükranlarımı sunarım. Çalışmamın şekillenmesinde kıymetli katkıları ve önerilerinden dolayı Prof. Dr. Zuhâl KAYNAKCI ELİNÇ ve Doç. Dr. Ahmet Nurullah ÖZDAL hocalarıma müteşekkîr olduğumu belirtmek isterim. Çeşitli yabancı dillerdeki eserlerin tercümesinde ve kontrollerinde yardımcı olan Dr. Öğr. Üyesi Sibel CEYLAN YİĞİT'e ve kardeşim Emir AKİNİZ'e teşekkür ederim. Lisans eğitimimden doktora eğitimime kadar akademik çalışmalarında desteğini ve yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Oktay BERBER'e ve Dr. Cezmi KARASU'ya minnetlerimi sunarım. Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü bünyesinde yüksek lisans ve doktora eğitimim süresince destek ve yardımlarını hiç eksik etmeyen anabilim dalı başkanım Doç. Dr. Ekin KAYNAK İLTAR hocama teşekkürlerimi sunarım. Son olarak hayatıma renk katan, çalışmamın her aşamasında kontrol ve desteğini esirgemeyen kıymetli yol arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi Özge TOGRAL'a ve maddi manevi desteğini hiç eksik etmeyen varlıklarıyla onur duyduğum babam Tacettin AKİNİZ'e ve annem Fatma AKİNİZ'e çok teşekkür ederim.

GİRİŞ

Boyama süreci, birtakım boyarmaddelerin tekstil malzemeleri üzerine kimyasal bir bağ kurma sürecidir. Boyarmaddeler üç gruba ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi doğrudan boyanan boyarmaddeler, ikincisi mordan yardımıyla boyayan boyarmaddeler, üçüncüsü ise küp boyarmaddelerdir¹. Kumaş boyamacılığında kullanılan boyarmaddeler XIX. yüzyılın ortalarına kadar bitkisel ve hayvansal kökenli olmuştur. Boyamacılık tarihi iki döneme ayrılmıştır. İlk devir 1860 yılına kadar doğal boyarmaddelerin kullanıldığı, ikinci devir ise 1860 yılı sonrası sentetik boyarmaddelerin keşfidir².

Dokuma ile birlikte gelişim gösteren boyamacılık ilk defa MÖ 5000’lerde dokuma üretiminin başlaması ile çeşitli pigmentlerle denenmiştir. Fakat sürtünme ve yıkamaya karşı direnç gösterilemediğinden başarıya ulaşamamışlardır³. Bitkisel ve hayvansal boyarmaddelerin Tunç Çağı ile boyamada denenmeye başlandığı fakat doğrudan boyama yapıldığı düşünüldüğü için boyanan dokumalar yıkamaya ve ışığa karşı mukavemet gösterememiştir. Boyarmaddenin dokumalara tutunması için mordan uygulamasının bir rastlantı sonucu MÖ 2000’lerde Hindistan’da ortaya çıktığı iddia edilmiştir⁴. Yine MÖ 2000 yıllarına ait olan Açana Höyüğü’nde bulunan tabletlerde eğirme, dokuma ve boyamayla ilgili bulgular incelenen konuya ilişkin verileri barındırmaktadır. Nitekim bu tabletlerde; kahverengi, siyah, beyaz ve gri gibi doğal renkler kullanıldığı bahsedilmiştir. Aynı zamanda kırmızı, kırmızı-mor, mavi-mor, sarı ve yeşil gibi renklerin boyanmasında kullanılan boyama yöntemlerinden ve boya kaynaklarından yararlanıldığına değinilmiştir⁵.

İnsanların dokumaları renklendirme isteği belirtildiği üzere çok erken dönemlerde bile kendini göstermiştir. MÖ 1600’lü yıllardan önce boyamacılıkta kullanılan mor rengin Finike’de keşfedildiğine dair çıkarımlar bulunmaktadır⁶. Ortaçağ’da da kendini gösteren Finike’nin bilhassa Sur şehrinin boyamacılık geçmişi MÖ 1500’lere kadar geriye gitmektedir⁷. Bu yıllarda farklı renkte boyalar elde edilerek kumaş boyamacılığında kullanılmıştır. Nitekim MÖ 1500’lü yıllarda Hindistan’da boyamada kırmızı renk elde etmek için lak böceğinin kullanıldığı bilinmektedir⁸.

¹ Dölen, 1992:457-458.

² Dölen, 1992: 458.

³ Dölen, 1992: 459; İmer, 1999: 331.

⁴ Dölen, 1992: 459-460.

⁵ Karadağ, 2007: 8.

⁶ Robinson, 1962: 24.

⁷ Dölen, 1992: 461.

⁸ Karadağ, 2007: 8.

MÖ 4000 yıllarında Mezopotamya ve Mısır'da eğirme, ağartma ve dokumacılık oldukça gelişme göstermiştir. Bilhassa Susa kentinde yapılan dokumalarda pamuk, keten ve yün kullanılmakla birlikte iplik ve kumaşların boyanmasında doğal boyalardan yararlanılmıştır. Mordan olarak potas ve sabunun yanı sıra şap gibi malzemelerin kullanıldığı bilinmektedir. Farklı renkler elde etmek maksadıyla çeşitli bitkiler kullanılmıştır. Örneğin; mavi renk elde etmek için indigo ve çivitotu, sarı renk elde etmek için zerdeçal bitkisinin kökünden yararlanıldığı gibi safranında çiçeğinden yararlanılmıştır. Mor renk elde etmek için ise kabuklu deniz salyangozları kullanılmıştır⁹.

Kullanılan hayvansal boyalardan biri de koşinil böceği'nden elde edilen boyar maddedir. Dokumacılık alanında kullanım alanı bulan bu maddenin MÖ 1000'li yıllarda Meksika'da bulunan yerliler tarafından kullanıldığı bilinmektedir¹⁰. MÖ 714 yılında İran'da ipek boyamacılığında lak(lök) kullanılmaktadır. Bu döneme ait bir tablette ise doğrudan, mordanlı ve küp boyama yöntemlerine değinilmiştir. Örneğin, mavi için indigo (iki farklı ton), mor renk için kökboya ve indigo, kırmızı renk için kökboya, sarı renk elde etmek için zerdeçal, yeşil renk elde etmek için sarı ve indigo kullanıldığı görülmüştür¹¹. MÖ 326 yılına ait Mısır papirüsünde ise boyacılar; balık gibi kokan, yorgun ve sürekli çalışan insanlar olarak tasvir edilmiştir¹². Esasında bu kokunun, Antikçağ'da boyacıların boyama esnasında idrarı yaygın olarak kullanılmasından kaynaklandığı bilinmektedir¹³. Öte yandan ilerleyen süreçte boyamacılıkla ilgili MS 1. ve MS 2. yüzyıla tarihlenen arkeolojik kazılarda bulunan veriler incelendiğinde, Roma Dönemi'ne ait olan indigotin içerikli boyalı kumaşlara rastlanılmıştır. Geç Roma ve Erken Hristiyanlık dönemlerinde üretilen kumaşların renklendirilmesi esnasında da mavi rengin elde edilmesinde indigotin içerikler kullanılmıştır¹⁴.

Zaman içerisinde gelişim gösteren ve kurallarıyla meslek birlikleriyle tam bir teşkilatlanma sürecine giren Ortaçağ boyacıları, Ortaçağ'ın önemli bir sanayisini meydana getirmişlerdir. *Ortaçağ Akdeniz'inin Renkleri (Boyarmaddelerin Üretimi ve Kullanımının Tarihi Süreci)* isimli bu doktora tezi, Ortaçağ Akdeniz'inde dokuma sanayinin gölgesinde kalmış Akdeniz dokumalarının rengarenk görüntüsüyle karşımıza çıkmasını sağlayan boyacıları ve onların kullandıkları boyarmaddeleri merkezine almaktadır. Ortaçağ boyama sanayi ve boyarmaddelerini tarihçi yaklaşımıyla ortaya koyan ilk tez olma özelliğine sahiptir. Bu doğrultuda Ortaçağ Akdeniz

⁹ İmer, 1999: 331.

¹⁰ Karadağ, 2007: 9.

¹¹ Karadağ, 2007: 8.

¹² Koç, 2009: 111.

¹³ Robinson, 1969: 15.

¹⁴ Ercivan, 2018: 548.

medeniyetlerinden Bizans İmparatorluğu, Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz’in İslâm devletleri, Batı Akdeniz’in Endülüs’ü ve İtalyan şehir devletlerinin boyama sanayisini ve boyarmaddelerini bütüncül bir şekilde ortaya koymayı amaçlamaktadır. Doktora çalışmasının bölümleri ve ardından o bölümlerin şekillenmesini sağlayan ana kaynaklara ve öne çıkan araştırma eserlere değinmek yerinde olacaktır.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. *Ortaçağ Akdeniz’inde Boyama Sanayi* isimli birinci bölüm yedi başlığa ayrılmıştır. *Ortaçağ Akdeniz’inde Boyacılar ve Boyahaneler* başlığı altında Bizans İmparatorluğu, Anadolu’da Selçuklu ve Osmanlılar, Doğu Akdeniz’in İslâm devletleri, Batı Akdeniz’in Endülüs’ü ve İtalyan şehir devletlerinin boyama sanayisi, boyacıları ve boyahaneleri hem ana kaynaklar hem araştırma eserler hem de arkeolojik veriler ışığında mercek altına alınmıştır. *Boyacıların Meslek Birliği* adını verdiğimiz başlıkta, Ortaçağ’da çeşitli zanaatkarların meslek grupları şeklinde teşkilatlandığı görülmüş, boyacıların da bu teşkilatlanmaların neresinde yer aldığına odaklanılmıştır. Bu doğrultuda Akdeniz boyacılarının bulundukları bölgelere göre lonca, fütüvvet ve Ahîlik gibi bu yapılanmaların içerisinde yer aldığı görülmüş; lonca, fütüvvet ve Ahîlik gibi kavramlara değinilerek boyacıların mesleki birlikteliklerini sağlama süreçlerine değinilmiştir. *Boyama Sanayi’ndeki Kurallar Denetim Hileler ve Cezalar* başlığı altında kodeksler, lonca tüzükleri, hisbe kuralları ve kanunnâmeler incelenmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda, boyacıların uyması gereken kurallara, denetim mekanizmalarına ve cezalara değinilmiştir. *Boyama Tarifleri* başlığında ise; Ortaçağ’dan günümüze ulaşan boya ve pigment yapımı üzerine yazılmış olan eserler taranmış, kumaş boyama ile ilgili olan tariflerin izi sürülmüştür. *Boyama Ücretleri* başlığında ise boyahanelere çeşitli renklere boyanmak üzere getirilen ürünlerin, boyama hizmeti karşılığında ödenen ücretlere kısıtlı veriler ışığında sunulmuştur. *Boyacı Maaşları* ismini verdiğimiz başlıkta, boyahanelerde çalışanlarının emekleri karşılığında aldıkları maaşlar tartışılmıştır. Birinci bölümün son başlığı olan *Mordanlama ve Şap’ta* boyanın tekstil malzemesine sabitlenmesi için boyanmadan önce gerçekleştirilen işlemin adı olan mordanlama işlemine, boyama sanayinde yoğunlukla kullanılmış olan şap madeninin Akdeniz’deki üretimine ve ticaretine yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü, üç ana rengin oluşturulmasında ve karışımlarla ara renklerin hazırlanmasında kullanılan mavi, kırmızı ve sarı boyarmaddeler ayrı alt başlıklar altında incelenmiştir. *Mavi Rengi Oluşturan Boyarmaddeler* alt başlığında bitkisel boyarmaddelerden olan çivitotu (*Isatis tinctoria* L.) ve indigo (*Indigofera tinctoria* L.)’ya yer verilmiştir. *Kırmızı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler* alt başlığında ise boyacıların hem bitkisel hem hayvansal boyarmaddeler kullanıldığı tespit edilmiş bu sebeple de onlarda kendi aralarında alt başlıklara

ayrılarak sunulmuştur. Kırmızı rengin oluşturulmasında bitkisel boyarmaddelerden kökboya, (Rubia tinctorum L.), liken (Rocella tinctoria), bakkam (Caesalpinia sappan L.), hayvansal boyarmaddelerden ise kırmızı (Kermes Vermilio), Ağrı Dağı kırmızı'ı (Porphyrophora hameli Brand), lak (Kerria lacca K.), mureks (Murex trunculus/ Murex brandaris)'lerin kullanıldığı tespit edilerek ayrı alt başlıklarda değerlendirilmiştir. Sarı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler başlığında ise, bitkisel boyarmaddelerden safran (Crocus sativus L.), aspir (Catharmus tinctorius), muhabbet çiçeği (Reseda luteola L.), vers (Memecylon tinctorium), boyacı sumacı'nın (Cotinus coggygia Scop) kullanıldığı tespit edilmiş ve ayrı alt başlıklar altında değerlendirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

Çalışmanın şekillenmesinde sıklıkla kullanılan ana kaynaklar ve konuyla doğrudan ilgili araştırma eserlerden bahsetmek uygun olacaktır. Ortaçağ Akdeniz'inde kullanıldığı tespit edilen boyarmaddelerin öncelikle antik dönemde kullanılıp kullanılmadığı, kullanıldılarsa kullanım amaçlarının tespiti için botanik ve coğrafya eserlerinden, Theophrastos'un dokuz ciltlik eseri *Historia Plantarum*¹⁵undan, Strabon'un *Geographika*¹⁶sından, Dioscorides Pedanius'un farmakoloji ile ilgili ünlü eseri *De Materia Medica*¹⁷'sı ve Plinius'un *Naturalis Historia*¹⁸sından istifade edilmiştir. Antik dönemin boyalarının ve boyamacılığının incelendiği bir yüksek lisans tezinin varlığını belirtmek gereklidir. Yiğit Kılıç tarafından hazırlanan “*Antik Çağ'da Boya ve Boyama*” başlıklı yüksek lisans tezinde antik dönemin kumaş boyamacılığında kullanılan boyarmaddelere bir başlık ayrılarak kısa ve genel hatlarıyla yer verilmiştir¹⁹.

Boyarmadde olarak kullanılan bitki ve hayvanların Ortaçağ'daki varlıklarının ve yetiştirildikleri bölgelerin tespiti için seyahatname ve coğrafya türünde eserlerden olan, İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*²⁰inden, Hudûdü'l-Âlem²¹'den, İbn Havkal'ın *Sûrat El-Arz*²²ından, İdrisi'nin *Nüzhetü'l-müştaş fi'htirâkı'l-âfâk*²³ından, İbn Sa'îd el-Magribî'nin *Kitâbu'l-Cogrâfyâ*²⁴sından, Makdisi'nin *Ahsenü't-Takâsim*²⁵inden, Kazvini'nin *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad*²⁶ından, Nasır-ı Hüsrev'in *Sefernâme*²⁷sinden, İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik*

¹⁵ Theophrastus, 1916: 285.

¹⁶ Strabo, 1950: 189.

¹⁷ Pedanius, 2005: 23-24, 174, 245, 374.

¹⁸ Pliny, 1961: 371; Pliny, 1856: 148, 295.

¹⁹ Kılıç, 2018: 127-135.

²⁰ İbn Hurdazbih, 2019: 63, 68.

²¹ Hudûd al-Âlam, 1970: 60, 111, 114, 132-134, 142-143; Hudûdü'l-Âlem, 2020: 66, 70, 80-81, 89, 101-104.

²² İbn Havkal, 2017: 75, 181, 187, 388.

²³ İdrisi, 1836: 51, 122.

²⁴ İbn Sa'îd, 2022: 106, 133, 197, 201.

²⁵ Makdisi, 2022: 185, 282; Mukaddesî, 2023: 253-254, 395.

²⁶ Kazvini, 2019: 135, 411.

²⁷ Nâsır-ı Hüsrev, 2020: 42-43, 69-70.

ve 'l-memâlik²⁸'inden, Ebû'l Fida'nın *Takvimü'l-Buldan*²⁹'ından, İbn Battûta'nın *Seyahatnâmesi*³⁰'nden, Nicolo Conti'nin *De L'inde Les Voyages En Asie*³¹'sinden ve Marco Polo'nun seyahatnamesi³²'nden faydalanılmıştır.

Çalışmamız sırasında botanik, farmakoloji ve tarım üzerine yazılmış eserlere de müracaat edilmiştir. Özellikle kökboya tarımı üzerine verdiği bilgilerden istifade ettiğimiz eser İbn'ül Avvam'ın Kitâbü'l-Filâha'sıdır. İşbîliye (Sevilla) doğumlu XII. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı bilinen İbnü'l Avvâm'ın Kitâbü'l-Filâha isimli eseri, ziraat ve hayvancılık üzerine yazılan Ortaçağ'ın en kapsamlı kitabıdır. Kitâbü'l-Filâha'nın kaynakları arasında el-İşbîlî, İbn Bassâl, Arîb b. Sa'd, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Câhiz gibi önemli eser sahibi kişilerin eserlerinden de referanslar mevcuttur³³. Örneğin kökboya ile ilgili verdiği bilgilerde Ebû Hanîfe'yi referans gösterir. Çalışmamız sırasında J.A. Banqueri'nin *Libro De Agricultura* ismiyle yayımladığı İspanyolca tercümesi kullanılmıştır³⁴. İbn Sina'nın *el-Kânûn Fi't- Tıb* isimli eserinde özellikle kırmızı ve çivitotu ile ilgili verdiği bilgilerden istifade edilmiştir³⁵. XIII. yüzyılda yaşamış olan Regensburg Piskoposu ve kilise doktoru Albertus Magnus'un *De Animalibus (Hayvanlar Hakkında)* isimli yirmi altı ciltlik eseri de incelenmiş, özellikle mureks ve muhabbet çiçeği ile ilgili bilgilerden faydalanılmıştır³⁶. Çalışmamız sırasında sıklıkla danıştığımız bir eser de İbn Baytar'ın 1242-1248 yılları arasında Makedonya, Ege Adaları, Akdeniz Havzası, Ortadoğu'nun büyük bir bölümünü, Anadolu'nun iç ve güneydoğu bölgelerini gezerek topladığı bitkileri değerlendirmeye tabi tuttuğu Ortaçağ'ın en önemli botanik ve farmakoloji kitaplarından biri olan *el- Müfredât*'tır³⁷. Bu eserden boyarmadde yapımında kullanılan bitkilerle ilgili bilgi topladığımız sırada sadece boyacıların kullandığını tarif ettiği ercîkana isimli bir bitkinin ne olduğunu tespit edilememiştir. Sarı çiçekleri olan bu bitkinin yapraklarının pirinç yaprağına benzediği boyacılar arasında meşhur olduğunu ve ilaç olarak da kullanıldığı yazılıdır. Tarif edilen bu bitkinin Ortaçağ Akdeniz'inde yaygın olarak kullanılan muhabbet çiçeği olabileceğini düşündürse de emin olunamadığı için çalışma içerisinde yer verilmemiştir³⁸.

²⁸ İstahri, 2020: 45, 179.

²⁹ Ebû'l-Fida, 2017: 299.

³⁰ İbn Battûta, 2004: 410, 433, 809, 847, 982.

³¹ Conti, 2004: 127-128.

³² Marco Polo, 2002: 277; Marco Polo, 2019: 377, 382, 384.

³³ İzgi, 1999: 524.

³⁴ İbn'ül Awwam, 1802: 125-128.

³⁵ İbn Sina, 2018: 254.

³⁶ Magnus, 1999: 1692-1694.

³⁷ Kaya, 2020: 504-505.

³⁸ İbn Baytar, 2017: 78, 105, 323, 382.

Bizans İmparatorluğu'nda özellikle imparatorlara has olan mor rengin korunması ve mor boyamaya ayrı bir önem verilmesi sebebiyle mor boyanın, boyama kuralları kanun metinlerine de yansıdığı görülmektedir. Bu doğrultuda *Theodosius Kodeksi* ve *Iustinianus Kodeksi* mercek altına alınmıştır. Boyacıların statüleri, uyması gereken kurallarla ilgili yer alan bilgilerden yararlanılmıştır. Çalışmamız sırasında *Theodosius Kodeksi* için C. Pharr tarafından İngilizceye tercümesi yapıp Princeton Üniversitesi yayınları tarafından yayımlanmış nüshası kullanılmıştır. *Iustinianus Kodeksi*'nden ise J.F.H. Blume tarafından tercüme edilip Cambridge Üniversitesi yayınlarından 3 cilt halinde yayımlanmış eserden istifade edilmiştir³⁹. Boyahanelerin şehirde olması gereken konumları ile ilgili düzenlemeleri içeren 14. yüzyıl hukukçusu Harmenopoulos'un, *Manuale Legum Sive Hexabiblos* isimli eserinden konuyla ilgili faydalanılmıştır⁴⁰.

Bizans İmparatorluğu başkentinde bulunan loncaları, loncalara mensup olanların görevleri, uyması gereken kuralları ve cezaları içeren *Eparkhos Kitabı* çalışmamız sırasında kullanılmıştır. Öyle ki, Bizans İmparatorluğu'ndaki boyacıların dükkân açması dahil olmak üzere üretim sırasında dikkat etmesi gereken kuralları, usulleri ve cezaları hakkında bilgilerle karşılaşmıştır. *Eparkhos Kitabı*'nın Edwin H. Freshfield tarafından yapılan İngilizce tercümesi kullanılmıştır⁴¹. İtalyan şehir devletlerindeki boyacıların uyacağı boyahane kurallarına ve boyama ücretleri konusunda istifade ettiğimiz P. Guerra editörlüğünde hazırlanmış olan *Statuto dell'Arte dei Tintori di Lucca del MCCLV* 1255 tarihli Lucca boyacılar tüzüğü'nde Lucca'lı boyacıların uyması gereken kurallar ve cezalar konusundaki veriler açısından önem arz etmektedir⁴². Arşiv belgeleri ve tarihsel kaynaklarla oluşturulmuş olan Floransa'daki lonca yapılanmasını ele alan kapsamlı eser Edgcumbe Staley'in, *The Guilds of Florence* isimli eseridir. Çalışmamız sırasında dokumacıların kontrol ve denetiminde kalan Floransa boyacıları ve boyama ücretleriyle ilgili bilgiler kullanılmıştır⁴³.

İslâm devletlerindeki boyama sanayiinin kuralları ve kullanılması yasak olan boyarmaddelerin tespiti için yapılan araştırmalar neticesinde hisbe teşkilatının denetim esaslarıyla ilgili olarak hazırlanmış eserler karşımıza çıkmıştır. Bu doğrultuda Şeyrezi'nin *Nihâyetü'r-Rütbe*, Mâverî'nin *el-Ahkâmü's-sultânîyye* ve İbn Abdûn et-Tüçibî'nin *Risâle fi'l-kağâ* ve *l-hisbe* isimli eserlerinde çalışmamıza konu olan verilerle karşılaşmıştır⁴⁴.

³⁹ Theodosian Code, 1952: 34, 286- 288; Codex of Justinian, 2016: 2667, 2669, 2673.

⁴⁰ Harmenopuli, 1851: 246-247.

⁴¹ The Book of The Eparch, 1937: 16-17, 20, 25-27,

⁴² Statuto dell'Arte dei Tintori di Lucca del MCCLV, 1864: 15.

⁴³ Staley, 1906: 122, 124-127, 152, 524.

⁴⁴ Şeyrezi, 1999: 72, 91; eş- Şeyrezi, 1993: 115; Mâverdî, 1996: 358; Lévi-Provençal, 2001: 81, 95.

Boyarmaddeler ve boyamacılık ile ilgili günümüze ulaşan bir tarif bulma umuduyla yaptığımız araştırmalarda IV. yüzyılda yazıldığı tespit edilen Stockholm Papirüsü, VIII. ve XII. yüzyıllar arasında el yazmaları ile eklemeler yapılan *Mappea Clavicula* isimli eserlerde boyarmaddeler ve kumaş boyamacılığıyla ilgili kısıtlı verilere ulaşılmıştır. Stockholm Papirüsü'nde çivitotu ve kırmızı'nın kalite ve kontrolleriyle ilgili bilgilendirmelerle, çivitotu ve kırmızı haricinde kökboya ve mureks boyarmaddeleri yer almaktadır. Ayrıntılı olmamakla birlikte çivitotu, kökboya ve mureks ile yün boyama tarifleri yer almaktadır. Çalışmamızda Stockholm Papirüsü'nün İngilizce tercümesinin E. R. Caley tarafından yapıldığı ve *The Leyden and Stockholm Papyri* ismiyle Cincinnati Üniversitesi tarafından yayımlanan eser kullanılmıştır⁴⁵. *Mappea Clavicula*'da ise; çivitotu, muhabbet çiçeği, mureks, safran, kökboya ve lak boyarmaddelerine rastlanılmıştır. Eserde sadece mureks ile boyamanın tarifi yer almaktadır. Diğer boyarmaddelerle ilgili kumaş boyama tarifine rastlanılmamıştır. Çalışmamız esnasında *Mappea Clavicula*'nın C.S. Smith ve John G. Hawthorne tarafından İngilizce tercümesinin *Mappae Clavicula: A Little Key to the World of Medieval Techniques* ismiyle Transactions of the American Philosophical Society tarafından yayımlanan baskısı kullanılmıştır⁴⁶. Pigment ve boyarmaddelerle ilgili olan bir diğer eserde XII. yüzyıla tarihlenen Theophilus'un *De diversis artibus* isimli eseridir. Çalışmamız sırasında J. G. Hawthorne ve C.S. Smith tarafından İngilizce tercümesi yapılan ve *On Divers Arts* ismiyle Chicago Üniversitesi'nce yayımlanan eser incelenmiştir. Eserde kumaş boyamayla ilgili herhangi bir veri yer almamaktadır. *De diversis artibus*; tezhip, cam ve metal boyamada kullanılan boyarmaddeleri ve tariflerini içermektedir.

Ortaçağ ticaret tarihi açısından mühim bir kaynak olan Pegolotti'nin *La Pratica Della Mercatura* isimli eseri hem ticareti yapılan boyarmadde olarak kullanılan emtiaların hem de o emtiaların kalitesiyle ilgili vermiş olduğu bilgiler açısından çalışmamız için büyük önem arz etmiştir⁴⁷.

Çalışmamız sırasında kullandığımız ve içerisinde boyarmadde ticaretine de değinilen araştırma eserlere yer vermek gerekirse; A.N. Stillman'ın *East-West Relations in the Islamic Mediterranean in the Early Eleventh Century A Study in the Geniza Correspondence of the House of Ibn 'Awkal* isimli doktora tezinden boyarmadde fiyatlarıyla ilgili vermiş olduğu bilgilerden yararlanılmıştır⁴⁸. Boyarmadde ticareti yapan tüccarların mektuplarının da yer aldığı Goitein'in

⁴⁵ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 68, 73, 77-78, 84-85.

⁴⁶ Mappae Clavicula, 1974: 46.

⁴⁷ Pegolotti, 1936: 33, 43, 58, 70-72, 108, 139, 225-226, 238-239, 367-371.

⁴⁸ Stillman, 1970: 88-89, 135, 138.

*Letters of Medieval Jewish Traders*⁴⁹ isimli eseri ve Yakındoğu'da boyacılık mesleği yapan Yahudiler hakkında aktarmış olduğu, *Mediterranean Society* serisinin özellikle ilk iki cildi çalışmamız için faydalı olmuştur⁵⁰. Akdeniz ticareti üzerine kült eserlerden Wilhelm Heyd'in Enver Ziya Karal tarafından *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilen birinci cildi ve boyarmaddelerle ilgili birinci cilde göre daha fazla veri içeren Türkçe tercümesi olmayan, Furcy Raynaud tarafından *Histoire du Commerce Du Levant Au Moyen Age II* ismiyle Fransızca'ya tercüme edilip 1886 tarihinde Leipzig'ten çıkan ikinci cildi de kullanılmıştır⁵¹. M. Harsch'ın, *La Teinture Et Les Matières Tinctoriales À La Fin Du Moyen Âge* adlı isimli eserinden İtalyan şehir devletlerinin boyarmadde ticareti ilgili kısımlarından sıklıkla istifade edilmiştir⁵². Kumaş boyamacılığıyla ilgili olan önemli eserlerden bahsetmek gerekirse; genel hatlarıyla kumaş boyamacılığının tarihinin anlatıldığı Stuart Robinson'un, *A History of Dyed Textiles* isimli kitabın 1969 tarihli The M.I.T Press tarafından yayımlanan baskısı kullanılmıştır⁵³. Abdülhalik Bakır'ın *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim Kuşam ve Moda* isimli eseri de yol gösterici olmuştur. Bakır, Ortaçağ boyama sanayisini ayrı bir endüstri olarak değerlendirmez. Dokuma endüstrisi içerisinde değerlendirir. Dokuma endüstrisinde kullanılan boyarmaddelerden genel hatlarıyla bahseder⁵⁴. Doğrudan boyarmaddeler üzerine yazılmış olmasa da Ali Mazaheri'nin *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları* adlı eserinde de sanayide kullanılan bitkiler alt başlığında kısaca indigo, kökboya, çivitotu ve safran'dan bahsedilmektedir⁵⁵. Sabri Atayolu'nun, *Türk Kırmızısı* ismiyle II. Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğu tebliğinde, Türklerin boyacılık sahasında varlık göstermesinin tarihsel kökenlerine değinir. Özellikle de Türk Kırmızısı'nın kökende Hind Kırmızısı olduğu iddialarına şiddetle karşı çıkar ve Hind Kırmızısı'nın boyarmadde kaynağının kökboya olmaması hasebiyle ikisinin mukayese edilemeyeceğini belirtir. Türklerin Anadolu'ya geldiklerinde orada bulunan ve boyamacılık yapan kişilerden bu mesleği öğrenmediğini zaten Orta Asya'da bu mesleği incelikle icra ettiklerini dolayısıyla Anadolu'ya Orta Asya'daki boyacılık tecrübeleriyle geldiklerini belirtir⁵⁶. Tuncer Baykara'nın *Kökboya* isimli makalesinde de çalışmamızın önemli boyarmaddelerinden biri olan kökboya'yı konu edinilir. Baykara'nın çalışması XVIII. yüzyıl ve sonrası Osmanlı'nın kökboya üretimi ve ticareti üzerine

⁴⁹ Goitein, 1973: 100, 182, 289, 310.

⁵⁰ Goitein, 1999: 101, 107, 364-366

⁵¹ Heyd, 2000: 195, 323-333, 436, 454-456; Heyd, 1886: 587, 618, 626-627.

⁵² Harsch, 2020: 311, 314, 368-369, 371, 373-374.

⁵³ Robinson, 1969: 15, 25-28.

⁵⁴ Bakır, 2005: 317-346.

⁵⁵ Mazaheri, 1972: 294-297.

⁵⁶ Atayolu, 1937: 698-705.

yoğunlaşmaktadır⁵⁷. Garcia Sanchez'in *Las plantas textiles y tintóreas en al-Andalus* başlıklı makalesi Endülüs özelinde dokuma ürünlerinde ve kumaş boyamada kullanılan boyarmaddelere değinmektedir⁵⁸. Bizans ipeklileri ve renkleri üzerine çalışmalarıyla tanınan Anna Muthesius, *Essential Processes, Looms and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles*, makalesi de çalışmamız için yol gösterici olmuştur⁵⁹. Son olarak Recep Karadağ'ın *Doğal Boyamacılık* isimli kitabı boyamacılık ile ilgili teknik bir eser olma özelliğine sahiptir. Doğal boyamacılıkta kullanılan ve kullanılabilecek pek çok bitkiden bahseder. Eserde deneyimlenip reçetesi hazırlanan boyama tarifleriyle ilgili tablolar da yer almaktadır. Çalışmamız sırasında eserde yer alan boyama reçetelerinin tabloları kullanılmıştır⁶⁰.

⁵⁷ Baykara, 1998: 64-71.

⁵⁸ Sanchez, 2001: 417-451.

⁵⁹ Muthesius, 1993: 1-67.

⁶⁰ Karadağ, 2007: 8-9, 41, 57, 72, 76, 97.

BİRİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ AKDENİZ'İNDE BOYAMA SANAYİ

1.1. Ortaçağ Akdeniz'inde Boyacılar ve Boyahaneler

Ortaçağ Akdeniz'inde boyacıların ve boyahanelerin izini sürdüğümüz bu alt başlık altında elimizdeki kaynaklar neticesinde tespitini yapabildiğimiz Bizans İmparatorluğu, İslâm devletleri ve İtalyan şehir devletlerindeki boyacılara ve boyahanelere değinilmiştir. Bizans İmparatorluğu'ndaki boyacılar ve boyama sanayinde yoğunluklu olarak mor boyama ve mor boyacılar karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk mor boyama konusunda özel ihtimam göstermektedir. Nitekim *II. Theodosius Kodeksi* bu konuda bizlere mor boyacıların durumu ile ilgili verileri sunmaktadır. *II. Theodosius*'un kanun maddelerinden mor boyama endüstrisiyle ön plana çıkmış olan Bizans İmparatorluğu'nda boyacılık mesleğinin aileden geldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, bir mor boyacı ya da mor toplayıcısı kendi statüsünü beğenmez, hor görüp mesleğini yapmaktan vazgeçip kendisine yasaklanmış olan makamlara göz dikerse buna mâni olunur ve aile mesleğine geri çağırılırdı⁶¹. Nitekim hemen ardındaki bir madde bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Maddeye göre; bir mor boyacı ya da mor toplayıcısı kızından doğan çocukların annesi ile aynı statüde olacağını ve yükümlülükleri kabul edeceği belirtilmiştir⁶².

Bizans İmparatorluğu'nda tarihsel metinlerde mor boyama sanayinde çalışanlar ikiye ayrılmaktaydı. Birincisi, mor toplayıcı olarak bilinen ve görevleri mureks denilen deniz salyangozlarını toplamaktı. İkincisi ise, murekslerle boyama yapan mor boyacılarıdır. Bu kimselerin imparatorluk içerisinde statülerinin iyi bir konumda olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim *II. Theodosius Kodeksi*'nde mor toplayıcı ailesinden biriyle evlenen kişinin onların statüsü gibi aşağı bir statüde olmayı kabul edeceği belirtilmektedir⁶³. Bu kanundan anlaşılmaktadır ki Bizans İmparatorluğu V. yüzyılda boyacıların statüsünü adeta dondurmış ve katı bir kast sistemine dahil etmiştir. Kurallar konusunda ayrıca değineceğimiz kanunlarla mor boyacılık ve toplayıcılık mesleği babadan oğula geçen bir sistem haline getirilmiştir. İmparatorluk aldığı bu tedbirlerle değerli kumaşların değerli boyalarla boyanması konusunda üretimin belli seviyelerde istikrarlı şekilde sürdürülmesini amaçlamıştır⁶⁴.

VI. yüzyılda gelindiğinde I. Iustinianus'un yayımlamış olduğu kodeksi incelediğimizde *II. Theodosius* döneminde mor boyacılar için uygulanan mesleklerinin devamlılığıyla ilgili katı statü

⁶¹ Theodosian Code, 1952: 287; Codex of Justinian, 2016: 2669.

⁶² Theodosian Code, 1952: 287; Codex of Justinian, 2016: 2669.

⁶³ Theodosian Code, 1952: 286.

⁶⁴ Lopez, 1945: 4.

kurallarına rastlanılmamaktadır. II. Theodosius döneminin mor boyacılar için uyguladığı katı kuralllar mor boyacı sayısında artışa sebep olmuştur. Nitekim bu durum II. Theodosius'tan I. Iustinianus dönemine kadar mor boyacı sayısında aşırı artışı meydana getirmiştir. Mor boyacıların artan sayısı karşısında I. Iustinianus, ihtiyaç fazlası olan mor boyacıları imparatorluğun farklı alanlarına iş gücü olarak transfer etmiştir⁶⁵. Fakat I. Iustinianus döneminde yapılan bu uygulama sonraki dönemlerde mor boyacı açığına neden olmuştur. Bu açığın boyama işiyle hiç bağı olmayan kişilerin işe alınarak kapatılmaya çalışıldığı bu durumun ise vasıfsız iş gücüne sebebiyet verdiği yönünde şikayetler VII. yüzyılda imparator Herakleios döneminde giderek artmıştır. Gelen şikayetler karşısında İmparator Herakleios konuyla ilgili bir düzenleme yapmış işe alımlarda meslek bağı aranmış fakat boş bir kadro oluşmadan yeni bir alım yapılmaması kararlaştırılmıştır⁶⁶.

VII. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nda mor boyanın devlet kontrolünde üretildiği Phoenicia (Fenike) bölgesi özellikle de bugün Lübnan kıyılarında olan Sur şehri, imparatorluğun en önemli boyama merkezlerinden biri olmuştur. Fakat bu bölgenin VII. yüzyıl ile başlayan İslâm akınlarıyla kaybedilmesi, mor boyamanın imparatorluk başkentinde yoğunlaşmasına sebebiyet vermiştir⁶⁷. Konstantinopolis'te mor boyacıların çalışması için Zeuksispus hamamlarının yanında Oxybapheion ya da Blatteio olarak adlandırılan bölüm ayrılmıştır⁶⁸.

Eparkhos Kitabı, X. yüzyıla gelindiğinde Bizans İmparatorluğu'nun ipek boyama endüstrisiyle ilgili önemli düzenlemelere gittiğinin, lonca yapısı ve kurallarının belirlendiğine dair tarihsel kanıtlar sunmaktadır⁶⁹. Özellikle mor boyanın kullanımın sınırlandırılması, imparatorluk dışarına çıkarılmaması gibi birtakım lonca kurallarının yer aldığı esere ve içeriğine ilerleyen bölümlerde yer alan kurallar alt başlığında değinilecektir. Eparkhos Kitabı ve boyama üzerine belirli kuralların getirilmesi ehliyetsiz kimselerin mor boyama yapmasını da engellemiştir. Nitekim; bu durum kurşun mühürlere de yansımıştır. Araştırmamız sırasında Dumbarton Oaks kataloglarında yer alan boyacılar ait sadece tek bir mührü rastlanılmıştır. Aşağıda görseli yer alan kurşun mühür X. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu nadir kurşun mühür üzerinde ὁψύβαφος kelimesi yani mor boyacı yer almaktadır. Kurşun mührün okunabilen bölümde “*Tanrım, hizmetkarın İmparatorluk mor boyacısı Leremias'a yardım et*” yazmaktadır. Yer verdiğimiz bu kurşun mührün yaptığımız araştırmalar neticesinde daha önce herhangi bilimsel yayında yer almadığı tespit

⁶⁵ Lopez, 1945: 5.

⁶⁶ Lopez, 1945: 5.

⁶⁷ Bridgeman, 1987:161.

⁶⁸ Lopez, 1945: 7.

⁶⁹ The Book of The Eparch, 1937: 25-27.

edilmiştir. Leremias'ın bu kurşun mühre sahip olması onun mor boyacıların denetçisi ya da sorumlusu olabileceğini düşündürmektedir.

Görsel 1: Mor Boyacı Leremias'a Ait Kurşun Mühür

Kaynak: (<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2086/view>)

(Erişim tarihi: 03.02.2022)

Bizans İmparatorluğu'nda Konstantinopolis dışında boyahanelerde mevcuttur. Phoenicia (Fenike) bölgesinde, Kıbrıs'ta ve Sardis'te Bizans boyahanelerinin varlığı bilinmektedir⁷⁰. Nitekim arkeoloji çalışmalarıyla Sardis'de boyahaneler gün yüzüne çıkarılmıştır. Kazılarda çıkan sikke ve eşyaların tarihlendirme çalışmalarıyla da Sardis'deki boyahanenin VII. yüzyıl başlarına kadar faaliyette olduğu anlaşılmaktadır⁷¹. Gün yüzüne çıkarılan ve restore edilen boyahanenin planının iki bölüm olduğu birinci bölümün boyamanın yapıldığı çalışma alanı ikinci bölümün ise,

⁷⁰ Morrison-Sodini, 2002: 204-205.

⁷¹ Foss, 1976: 43.

boyama sonrası kumaş ve ipliklerin kurutulması için ayrılan alan olduğu tespit edilmiştir⁷². (Ek.1-2) Bizans İmparatorluğu döneminde Sardis dışında Tell Beit Mirsim (Debir)'de, Kudüs'de, Palmira'da, Stobi'de, Pamukkale'de boyahanelerin varlığı arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir⁷³.

X. yüzyıldan sonraki dönemlerde Bizans İmparatorluğu'nun boyama endüstrisiyle ilgili kaynakların yetersizliğinden dolayı net bir durum ortaya çıkmasa da 1204-1261 yılları arasında Latin işgali sırasında dahi Konstantinopolis'te boyahanelerin üretimi sürmüştür. Konstantinopolis boyahaneleri şehrin Osmanlıların eline geçesiye kadar faaliyetlerine devam etmiştir⁷⁴.

Ceraş (Gerasa)'ta yer alan borsa yapısı (Macellum)'nda yürütülen arkeolojik kazılarda Bizans dönemine ait boya dükkanları gün yüzüne çıkarılmıştır. Ceraş'ta ortaya çıkarılan boyahanelerde fırınların varlığı da tespit edilmiştir. (Ek. 3-4-5) Fırınlı boyahanelerden Ceraş'ta sıcak boyamanın yapıldığı anlaşılmaktadır. Uscatescu ve Bueno çalışmalarında boyahanelerde kullanılan boyarmaddeler ile ilgili bir bulguya rastlamadıkları ancak sıcak boyamanın varlığı bilindiğinden Ceraş'ta indigo boyamacılığı yapıldığı çıkarımında bulunmuşlardır⁷⁵. Uscatescu ve Bueno'nun yapmış oldukları çıkarıma ilaveten sadece indigo boyamacılığında değil kökboya, safran gibi diğer boyarmaddeler içinde sıcak boya teknelerine ihtiyaç duyulmaktadır. Kısacası Ceraş'ta sadece indigo değil pek çok boyarmadde kullanılmış olmalıdır.

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli boyarmadde kaynağı Mısır olmuştur. Bizans İmparatorunun 971 yılında Mısır ile faaliyetlerin durdurulması yönünde ambargo kararı alınmasına ve Venedikliler'in de bu karara uyacağını beyan etmesine karşın 973 yılında imparatorun ölmesiyle Fâtımî elçisinin I. Otto ile görüşmeye Venedik aracılığıyla gitmesi bu ambargonun uzun soluklu olmadığı göstermektedir. Alman vakanüvisti Merseburglu Thietmar'ın kaydında ilginç bir bilgiye rastlamaktayız. Thietmar, 1017 yılında Mısır'da boyarmaddelerle yüklenen dört Venedik gemisinin battığından bahsetmektedir. D. Jacoby bir Alman vakanüvisin Venedik gemilerinin taşıdığı boyarmaddelere ilgi duymasına ve bunu not etmesine Alman boyahanelerinin doğudan gelecek boyarmaddelere ihtiyaç duyması şekilde açıklama getirmiştir⁷⁶.

Bizans İmparatorluğu'nda kullanılmış olan boyarmaddelerin belirlenmesi için birtakım Bizans ipeklilerinde yapılan teknik analiz raporlarında yaygın olarak kırmızı renk için kökboya, kırmızı, bakkam, sarı renk için muhabbet çiçeği, yeşil renk içinse çivitotu ve muhabbet çiçeği

⁷² Crawford, 1990:16

⁷³ Crawford, 1990: 111-118,121-123.

⁷⁴ Bridgeman, 1987: 163.

⁷⁵ Uscatescu- Bueno, 1997: 77-78.

⁷⁶ Jacoby, 2009: 382-383; Çalışmamız sırasında D.Jacoby'in kullanmış olduğu edisyona ulaşamadık kullandığımız edisyon için bkz: Thietmari, 1889: 238/(76).

karışımının kullanıldığı tespit edilmiştir⁷⁷. Tespiti yapılan bu boyarmaddelerin Bizans İmparatorluğu'nda maddi olarak neye karşılık geldiği konusu ise belirsizliğini korumaktadır. Öyle ki, sözü edilen bu boyaların o dönemdeki fiyatları ve boyama ücretleri gibi veriler mevcut değildir⁷⁸.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Konstantinopolis'e Böötya'dan kumaş, ipek ve boyarmaddeler gelmektedir⁷⁹. Böötya'nın tarihsel ekolojisini de incelediğimizde bu bölgede hayvansal boyarmaddelerden kırmızı ve bitkisel boyarmaddelerden kökboya bulunduğu karşımıza çıkmaktadır⁸⁰.

Bizans moru ve kaynaklarda gerçek mor olarak geçen rengin murekslerden elde edildiği bilinmektedir. Fakat Bizans İmparatorluğu'nda yaygın olarak kullanılan mor tonunun taklitlerinin indigo ve kökboya karışımıyla elde edildiği de olmuştur⁸¹. Nitekim görselde yer alan 4. ve 6. yüzyıllar arasına tarihlenen Mısır'da bulunan mor boyalı keten goblen dokuma örneğinde yapılan boyarmadde analiz raporlarında, mor rengin kökboya ve indigo karışımı ile oluşturulduğu tespit edilmiştir⁸².

Görsel 2: Kökboya ve İndigo Karışımından Oluşan Mor Boyalı Dokuma

Kaynak: (Mietke, 2012: 176).

İslâm devletlerindeki boyacılar hem Bizans hem de İtalyan şehir devletlerine kıyasla boyarmaddelere erişim açısından daha şanslıydı. Boyarmaddeler bölümünde de değineceğimiz

⁷⁷ Muthesius, 2002: 160.

⁷⁸ Muthesius, 2002: 166.

⁷⁹ Vroom, 2016: 168.

⁸⁰ Rackham, 1983: 331-332; Jacoby, 1992: 483.

⁸¹ Muthesius, 2002:160; Jacoby, 1992: 483.

⁸² Colburn, 2012: 162; Boyacıların iki veya daha fazla boyarmaddenin karışımından yeni bir renk elde etme tekniğinin Emeviler döneminde gerçekleştirilen önemli bir yenilik olduğu addedilmiştir (Bakır, 2000: 813; Utku, 2017: 325). Fakat bu kabul edilebilir bir açıklama değildir. Hem bu örnekte hem tarifler bölümünde değindiğimiz IV. yüzyıla ait olan Stockholm Papirüsü'nde hem de Râşidîn Halifeliği dönemine tarihlenen muhabbet çiçeği alt başlığında sunduğumuz yeşil rengin karışımla elde edildiği tespit edilen tekstil örneği, Emeviler'den önce karışımlarla yeni bir renk elde etme tekniğinin boyacılar tarafından bilindiğini gözler önüne sermektedir.

üzere kumaş boyamacılığında kullanılan pek çok boyarmaddede İslâm devletleri hem üretici hem de tüccarı konumundadırlar. Özellikle Mısır'ın boyaları Ortaçağ Akdeniz'inde çok meşhurdur⁸³.

Bağdat, Basra Kûfe gibi şehirlerde Müslümanlar dışında gayrimüslim boyacılar da vardır. Boyacılardan alınan vergileri tek tespit edebildiğimiz yerlerde bu şehirlerde yaşayan gayrimüslimlerden alınacak cizye ile ilgilidir. Müslüman boyacıların ödediği vergilerle ilgili bilgi sahibi olamasak da Ebu Yusuf'tan edindiğimiz cizye ilgili bilgi kıymetlidir. Ebu Yusuf'tan edindiğimiz bilgi şu şekildedir:

“Bağdat, Kûfe, Basra ve benzerleri gibi şehirlerde oturan zimmilerin cizyelerine gelince benim görüşüm şudur: Halife dini, emaneti bakımından güvenilir, hayır ve salah ehlinden seçeceği bir şahsı veya şahısları her şehrine gönderir, yanına yardımcıları da verir. Bu yardımcıları Yahudi, Hristiyan, Mecusi, Sâbie ve Sâmiri dinlerine mensup mükellefleri toplarlar. Mükelleflerin tahammüllerine göre vergilerini tahsil ederler. Terzi, boyacı, ayakkabıcı ve saraç ve benzeri gibi el ile çalışan kimselerden 12 dirhem cizye alırlar. Bu vergiler valilerin elinde toplandıktan sonra beytülmale naklolunur⁸⁴.

Bağdat, Kûfe, Basra dışında Haçlı seferleri döneminde dahi faal olduğu bilinen Lazkiye ve Banyas'ta da boyahaneler vardır⁸⁵. Lazkiye'de bulunan Yahudi boyacılar Müslümanlardan ayrı mahallelerde yaşarlardı⁸⁶. Haçlı idaresindeki Kudüs'te bulunan boyahanede yıllık ücret ödeyerek boyama yapma hakkı elde etmiş Yahudi boyacılar bulunmaktadır⁸⁷.

Yakındoğu'da Müslümanlar birlikte Yahudilerde üretim alanlarında faaliyet göstermiştir. Özellikle boyama sanayiinde Yahudilerin yoğunlukta olduğu görülmektedir⁸⁸. Fakat Yakındoğu İslâm kentlerinde Yahudiler boyacılık mesleğini ellerinde tutmalarına rağmen, olayların akışını etkileyebilecek oranda demografik bir öneme sahip değillerdir⁸⁹. Tudelalı Benjamin, Yakındoğu'da boyamacılık yapılan Kudüs, Ludd⁹⁰, Beytüllahim⁹¹, Yafa⁹² olduğunu ve Yahudilerin boyamacılık işi yaptığını aktarır. Makdisi de Suriye'deki boyacıların büyük çoğunluğunun Yahudi olduğunu söyler⁹³. Fakat bu boyacılık mesleğinin Yahudilerin tekelinde olduğunu göstermez. Batı'da Endülüs ya da Yakın Doğu'daki İslâm devletlerinde boyacılık mesleğinde dinî, etnik bir kısıtlama, ayırım kesinlikle yoktur. Özellikle de Akdeniz'deki Yahudi toplumları ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Goitein; Müslüman boyacıları, debbağları, camcıları,

⁸³ el- Mukaddesî, 2023: 223.

⁸⁴ Ebû Yûsuf, 2019: 197.

⁸⁵ Cahen, 1940: 475.

⁸⁶ Cahen, 1940: 187.

⁸⁷ Tudelalı Benjamin, 2009: 49.

⁸⁸ Heyd, 2000: 195.

⁸⁹ Cahen, 2013: 130.

⁹⁰ Tudelalı Benjamin, 2009: 46.

⁹¹ Tudelalı Benjamin, 2009: 53.

⁹² Tudelalı Benjamin, 2009: 57.

⁹³ el- Mukaddesî, 2023: 196.

eczacılarının Yahudi zanaatkarlar ile birlikte yan yana olduklarını, herhangi bir mesleğin herhangi bir cemaatle sınırlı olamayacağını aktarır⁹⁴.

Yukarıda zikrolunan şehirlerden Bağdat'ta boyacıların bir arada bulunduğu ve ismini de onlardan alan boyacılar caddesi vardı. İbnül Esir 1163-1164 yılı olaylarını anlatırken Bağdat'ta Boyacılar Caddesi'ne kadar uzanan sahanın iki tarafında yangın çıktığından bahsetmektedir⁹⁵. İbnül Esir'in bahsetmiş olduğu yangında boyacıların ne kadar zarara uğradığı ve yangın sonrası toparlanma süreçleriyle ilgili bilgi sahibi değiliz. Fakat Ortaçağ boyunca Bağdat'ta boyama sanayinin sürdüğü bilinmektedir.

İslâm devletlerinde boyacılar devlete ait dükkanları da kiralayıp faaliyetlerini sürdürebiliyorlardı. Nitekim Selâhaddîn döneminde Riba ve Ahkâr denilen emlaklar ve araziler vardı. Kahire'de Manâh ve İskenderiye'de bulunan devlete ait dükkanlar, değirmenler ve depolar ribâ cinsine giren emlakı temsil etmekteydi. Bu emlakların çoğu boyacılar, dokumacılar ve attarlar gibi çeşitli meslek erbaplarına kiraya verilmekteydi. Ahkârlar ise; kiraya verilen arsa ve bostanlardı. Ribâ ve Ahkârların Fâtımîler döneminden kalanlar olduğu gibi Selâhaddîn tarafından yeni tesis edilenler de vardı. Riba ve ahkârlar tayin edilen mütevellî tarafından takip edilir kiralari aylık veya senelik olarak tahsil edilirdi⁹⁶.

Boyahanenin bulunduğu bir diğer şehir ise hem vakayiname hem de arkeolojik verilerin örtüştüğü bir şehir olan Remle'dir. Remle şehri El Velîd b. Abdilmelik'in komutanlarından Süleyman b. Abdilmelik tarafından kurulmuştur. Şehrinin yerini belirleyen Süleyman b. Abdilmelik şehri kurarken, ilk önce Dâru's-Sabbâğîn adlı konağı yaptırmış ve konağın ortasına da bir sarnıç inşa etmiştir. Dâru's-Sabbâğîn'den sonra bir de cami inşa ettirmiştir. Süleyman b. Abdilmelik'in inşa ettiği Daru's-Sabbâğîn konağı, onun ölümünden sonra Salih b. Ali b. Abdillâh b. el-Abbâs'ın mirasçılara intikal etmiştir⁹⁷.

Süleyman b. Abdilmelik tarafından 8. yüzyılda inşa edilen Remle'de yürütülen arkeolojik kazılarda, Belâzuri'nin aktardığı boyahanenin sarnıcına ulaşılmış ve alanda kırmızı boya kalıntılarına rastlanılmıştır⁹⁸. 1 Mart 1047'de Remle'ye gelen Nâsır-ı Hüsrev iki gün boyunca burada kalmış; Beyaz Camii'den, şehrin su ihtiyacını karşılayan havuzlardan ve şehirdeki mermer endüstrisinden renkli mermerlerin üretiminden bahsederken, şehrin ünlü boya merkezi Daru's-

⁹⁴ Goitein, 1999: 101.

⁹⁵ İbnü'l Esîr, XI 1985: 242.

⁹⁶ Şeşen, 1987: 274-275.

⁹⁷ el-Belâzuri, 2013: 167; Daru's-Sabbâğîn için P. Hitti boyacılar evi olarak açıklama yapmıştır (al-Balâdhuri, 2002: 220).; Cengiz Kallek'in İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi 2. cildinde Süleyman b. Abdülmelik tarafından kurulan Remle şehrinde pazarlar ve pahalı kumaşların üretimi için bir boyahane (Dâru's-sabbâğîn) ve onun içinde de bir sarnıç inşa edildiğine değinilmiştir (Kallek, 2022: 144).

⁹⁸ Ayalon, 1996: 254-255; Ayalon, 2016: 98; Avnı, 2014: 170; Tal-Taxel, 2008: 190.

Sabbağın hakkında bir bilgi vermemiştir. Nâsır'ı Hüsrev'in şehre geldiğinde Daru's-Sabbağın'ın yıkılmış olabileceği ihtimal dahilindedir. Bu ihtimali Nâsır-ı Hüsrev'in eserinde yer verdiği bir kitabe bilgisi destekler niteliktedir. Öyle ki, Beyaz Camii'nin cephesinde *“10 Aralık 1033 tarihinde burada büyük bir deprem oldu. Pek çok bina yıkıldı ama can kaybı olmadı”* yazılı olduğunu bizlere aktarmıştır⁹⁹.

Fatımiler dönemi Mısır'ında ise, Dimyat ve Tinnis'de devlete ait dokuma atölyeleri vardır. Dimyat'ta Fâtımîlerin beyaz dokumalarının yapıldığı, Tinnis'te ise renkli boyalı dokumacılığın yapıldığı atölyeler bulunmaktadır¹⁰⁰. Fakat Fâtımîler'den sonra Eyyûbiler döneminde XII. yüzyıl sonu ya da XIII. yüzyıl başlarına tarihlenen belgede Dimyat'ta mavi boyama atölyesi kurulmaya çalışıldığı bilgisi yer almaktadır. Öyle ki, Kahire'de bulunan bir grup çivitotu boyacısına, Dimyat'ta bir yatırımcının boyahane açmak üzerine kendilerine teklif götürdüğü ve Kahireli bir grup boyacının da Dimyat'a gittiği anlaşılmaktadır¹⁰¹. İslâm devletlerindeki meşhur boyahanelerin bulunduğu bir diğer yer ise, Tinnis'tir. Ortaçağ'ın rengarenk boyalı elbiseleriyle meşhur olan Tinnis'ten pek çok bölgeye renkli elbiseler ihraç edilirdi¹⁰². Tinnis'in ihraç edilen ürünlerinin arasında diğerlerine göre çok farklı ve pahalı bir renkli kumaş vardı. Pek çok tarihî kaynakta yer edinmiş olan bu ürünün adı bukalemun kumaştır.

Mısır'da rengi günün saatlerine göre değişen bukalemun adında bir kumaş üretilmekteydi¹⁰³. Çalışmamız sırasında karşılaştığımız en ilginç tekstil ürünü bukalemun kumaş olmuştur. Onu ilginç kılan günün belli evrelerinde ışığın yoğunluğu ve azlığına göre renk değiştirmesiydi. Öyle ki, bu kumaş türü IX. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar Ortaçağ İslâm kaynaklarında yer edinmiştir. Bukalemun kumaş ilk olarak Câhız'ın Et-Tebessur Bi't-ticâre isimli risâlesinde karşımıza çıkar. Câhız'ın bukalemun kumaş tarifi şu şekildedir: *“(ebu kalemun) denilen [kumaş türü], yeşil, kırmızı ve menekşe renginde ipek üzerine değişik çizgiler ile kırmızı Rumî Hüsrevanî türün saf katkısız olanıdır. Güneşin şiddeti ve gündüz ile birlikte (bu tür kumaşın) farklı farklı renkler aldığı söylenir. Değeri, gerçekten çok yüksektir”*¹⁰⁴ der. Görüldüğü üzere Câhız bukalemun kumaşı bir söylenti olarak aktarır. Ardından İstahrî'nin Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik isimli eserinde ise:

“Senenin bir vaktinde Şantırîn'de, denizden bir hayvan görünür. Bu hayvan deniz kenarındaki taşlara sürünür ve ipek gibi yumuşak ve altın renkli tüyleri taşlarda kalır, üzerinde başkaca tüy kalmaz. Bu tüyler

⁹⁹ Nâsır-ı Hüsrev, 2020: 42-43.

¹⁰⁰ Nâsır-ı Hüsrev, 2020: 69.

¹⁰¹ Goitein, 1999: 366.

¹⁰² el- Mukaddesî, 2023: 222.

¹⁰³ Mazaheri, 1972: 332; Bakır, 2000: 785-786.

¹⁰⁴ Söylemez, 2001: 316.

çok azdır. Buralardan toplanır ve elbise kumaşı olarak dokunur. Değişik renklerle boyanır. Bundan yapılan elbiseleri Ümeyyeoğulları hükümdârlarından başkası giyemez. Sadece gizli bir şekilde başka bir yere götürülebilir. Kimi zaman bu elbisenin fiyatı, güzelliği ve kıymeti nedeniyle 1.000 dinara kadar ulaşır.”¹⁰⁵

şeklinde bir anlatım karşımıza çıkar.

Makdisi’nin Ahsenü’t- Takâsîm isimli eserinde Endülüs bölgesini anlattığı bölümün tuhaf şeyler alt başlığında bukalemun kumaşa yer vermiştir. Makdisi:

“Bu bölgede enteresan şeyler çoktur. Birisi bukalemundur. Deniz kenarındaki kayalarda yaşar. İpek gibi yumuşak olan altın renkli kürkünü oralara bırakır. Çok değerli olduğu için sürekli onu ararlar. Bu kürkleri toplanarak gün boyunca değişik renkleri veren elbise dikilir. Sultan, bu kürkün başka ülkelere ihraç edilmesini yasaklamıştır. Kaçak yollardan çıkarılanlar hariç. Bu kürklerden yapılan bir elbisenin değeri on bin dinar civarındadır...”^{der}¹⁰⁶.

Son olarak Nâsır-ı Hüsrev’in Sefernâme isimli eserinde Ortaçağ Mısır’ının ünlü dokuma merkezi olan Tinnîs şehri ile ilgili verdiği bilgiler arasında bukalemun kumaşa da değinmiştir. Nâsır-ı Hüsrev:

“..Tinnîs şehrinde Bukalemun (yanar döner) kumaşlar dokurlar ki dünyada başka hiçbir yerde bulunmaz; günün her vaktinde başka bir renkte görünür. O elbiseleri Tinnîs’ten alıp doğuya, batıya götürürler. Rum padişahının Mısır sultanına adam gönderip ülkesinden yüz şehir almasını, buna karşılık Tinnîs’i kendisine vermesini dilediğini, sultanın kabul etmediğini ve bu şehri vermemekten maksadı da ancak ipeklilerle, bu yanar döner kumaş olduğunu duydum...”¹⁰⁷ diyerek bir söylentiye aktarır.

Bukalemun kumaşla ilgili sunduğumuz kaynaklarda yer alan anlatılara göre onu özel yapan üretiminde kullanılan kayalıklardan belli dönemde toplanan hayvanın tüy/derisinden üretilmiş olması ve ışığa göre renk değiştirmesiydi. Kaynaklarda da belirtildiği üzere üretimi sır gibi saklanan bukalemun kumaş Endülüs ve Mısır’da üretilir kullanımını ise halifelere mahsustur. Halifelerin sembolleşmiş renkleri Fâtımî halifelerinde hâkim renk beyaz, Abbâsî halifelerinde siyah, Emevilerde ise kırmızı renk kullanımı bilinir. Nitekim çalışmamız sırasında halifelerin giyim kuşamları arasında renk değiştiren, “yanardönerli” ya da “janjanlı kumaşlar” giydiklerine dair bir anlatıma rastlamadık. Bukalemun kumaş’ın ışığa göre renk değiştirmesi meselesinde ise kullanılan boyaların etkili olabileceğini düşünürsek ısıya, ışığa tepki veren ve renk değiştiren günümüz teknolojisi ile üretilen termokromik boyalardır ki Ortaçağ’da bu tür boyaların üretilmesi söz konusu bile olamaz. Burada tarif edilen bukalemun kumaş Bizanslıların Mısırdan ithal ettikleri “hypocalamon” olarak bilenen janjanlı kumaşlar olmalıdır¹⁰⁸. Kaynakların bizlere aktardıkları

¹⁰⁵ İstahri, 2020: 45.

¹⁰⁶ el- Mukaddesî, 2023: 253-254; Ramazan Şeşen tercümesi için bkz: el-Makdisî, 2022:185.

¹⁰⁷ Nâsır-ı Hüsrev, 1967: 78; A. Naci Tokmak tercümesinde bukalemun kumaş ismine yer verilmez. Bukalemun kumaş, altın yaldızlı ipekli kumaş şeklinde tercüme edilmiştir (Nâsır-ı Hüsrev, 2020:70).

¹⁰⁸ Lombard, 2020:262.

söylentilerde abartılı fiyatlar hatta Bizans İmparatoru'nun yüz şehir vermeyi bile teklif etmesi yaratılan ulaşılmazlık algısıyla kumaşa duyulan ilgiyi arttırmak olabilir. Bukalemun kumaşa merak uyandırarak bu söylentilerin kulaktan kulağa yayılması ile bir pazarlama “reklam” stratejisi izlenerek yüksek fiyatlara satmak gayesi güdülmüş olmalıdır. Öyle ki, Özdal, Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar isimli eserinde dönemin reklam mecraları olarak nitelendirdiği; Ortaçağ'da tüccarlarla iş birliği yada ortalık kurduğu bilinen Dellâl'lar ve münâdi'ler (çığırtkanlar)'in tüccarlara ait ürünleri inandırıcı gür sesle pazarladıkları bilinmektedir¹⁰⁹. O halde söylentilerle kulaktan kulağa yayılan efsaneleşen bukalemun kumaş, sözünü ettiğimiz Ortaçağ müelliflerinin bu pazarlama “reklam” stratejisi olan söylentileri duyarak eserlerine nakletmiş olması muhtemeldir.

Tinnis ile birlikte bukalemun kumaşla nam salan Endülüs bölgesi diğer dokuma malzemelerin de boyanmasında meşhurdur. Öyle ki, Endülüs'ün Granada ve Baza şehirleri yazlık ve kışlık yünden üretilen elbiseleri ve renk renk boyamacılığı ile ünlü iki kenttir¹¹⁰.

Mağrib'in sosyal yapısında boyacılar orta sınıf olarak adlandırılan toplumsal tabakaya mensuptur¹¹¹. Fas tarihi için önemli kaynaklardan biri olan İbn Ebû Zer'ın eserinden Fez (Fes) şehrinde bulunan boyahane sayısının 116 olduğunu öğreniyoruz¹¹². Endülüs'te Müslüman egemenliği çökmeye başladıktan sonra Sevilla, Gırnata, Kurtuba'dan önemli zanaatkarlar Fez'e göç etmek zorunda kalmıştır. Göç eden boyacıların da Fez'de çalışması için uygun ortam hazırdır. Nitekim boyacılar için olmazsa olmaz olan su kaynaklarına erişim Fez'de kolaydır. Leo Africanus, boyacıların yerlerinin ırmağın kıyısında olduğunu, onlar için ayrıca çeşmelerin ve sarnıçların da bulunduğunu söyler¹¹³.

Ortaçağ İtalyası'nda ise; XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren boyama alanında uzmanlaşmaya başlamış ve XIV. yüzyılda boyama sanayileri gelişimini tamamlamıştır¹¹⁴. İtalya'daki boyama sanayinin gelişim süreci Haçlı Seferleri'nin sonucunda olduğunu söylemek yanlış olmaz. Nitekim Doğu'nun aromatik bitkileri, şeker kamışı, çeşitli meyveleri ve boyarmaddeleriyle Haçlı seferleriyle birlikte karşılaşmışlardır. Böylelikle hem boyama hem de dokuma sanayindeki üretim tekniklerini de Avrupa'ya taşıdıkları bilinmektedir¹¹⁵.

¹⁰⁹ Özdal, 2016: 330.

¹¹⁰ Al-Makkari, 1840: 93.

¹¹¹ Gueye, 2016: 42.

¹¹² İbn Ebû Zer', 1972: 48; İbn Ebû Zer' hakkında çok az bilgi bulunmamaktadır. Merîni Sultanı Ebû Saîd'in (1310-1331) kâtipliğini yaptığı bilinen İbn Ebû Zer', kendi memleketi olduğu için Fas şehrine özel bir önem vermiştir (el-Ubûdî, 1999: 449-451).

¹¹³ Musallam, 2005: 231.

¹¹⁴ Gimpel, 2004: 99-100.

¹¹⁵ Demirkent, 1997: 280-281.

Hammadde konusunda İtalyan şehir devletlerindeki boyacılar hem yerli hem de ithal boyarmaddeler kullanmaktaydı. Özellikle Toskana’da az miktarda çivitotu ve kökboya yetiştiriciliği yapılmakta fakat ihtiyacı karşılamadığı için ihracatı yasaklanmıştır¹¹⁶. Üretimin ihtiyaçlarını karşılamadığı için ülkelerine yoğun olarak Doğu Akdeniz’den ithal ettikleri boyarmaddeleri kullanmak zorunda kalmışlardır.

İtalya’da Brindisi, Floransa, Lucca, Venedik, Cenova’da boyahaneler mevcuttur. Brindisi şehrinde on Yahudi’nin boyacı olduğu aktarılır¹¹⁷. Daha öncede belirttiğimiz üzere XIV. yüzyılla birlikte boyama sanayinde ilerleme kaydetmeleri onları artık boyanmış tekstil ürünlerinin ihracatçısı konumuna taşımıştır. Floransalılar, Flandre’den ithal ettikleri kumaşları Doğu Akdeniz’den getirdikleri boyarmaddelerle boyayıp Yakın Doğu’daki kentlerde pazarlıyorlardı¹¹⁸. Özellikle Floransa’da boyama sanayinin yoğun olduğu şehirde 1400’lerde boyahane sayısı 40’a ulaşmıştır¹¹⁹.

İtalya’da boyahane işletmeciliğinin tek bir boyahane sahibi ustanın ya da tek bir yatırımcı tarafından işletildiği gibi ortak girişimlerle de yapıldığı görülmüştür. 26 Mayıs 1313’te Venedikli Antoniello Boldu ve boyacı Fredo, on yıl sürecek bir ortaklık kurmuşlardı. Ortaklık anlaşmalarına göre; Fredo, Venedik’te boyama işi yaparak emeğini ortaya koyacak Antoniello ise ihtiyaç olduğunda yılda 8 sterlinden fazla olmamak kaydıyla sermayedar olacaktı. Ortaklar bir de Fredo’ya yardımcı olması için ücretli çalışan tutmayı da planlamışlardı. Fredo, Venedik’te deneyimini kullanarak boyama zanaatının en iyi şekilde hakkını vererek çalışacağına dair söz vermişti. Antoniello’da sermayedar olmayı kabul etmiş ve böylelikle on yıl süren iş ortaklığının temelleri atılmıştır¹²⁰. İtalyanların İtalya coğrafyasında boyama işini yaptığı gibi ülkeleri dışında da yatırımlar yaparak boyama sanayi kurdukları da görülmüştür. Nitekim pek çok alanda ve bölgede faaliyet gösterdiği bilinen Medici ailesinin bankacılıkla uğraşan Francesco de Medici’nin kardeşi Konstantinopolis’te Pera’da boyama ve sabun sanayi ile meşgul olmuştur¹²¹.

Sadece İtalya’da değil Yakındoğu İslâm topraklarında da boyacılık işinin ortaklık kurularak yapılabildiğini burada belirtmekte fayda vardır. 1143 yılına ait bir belge Yusuf b. Hasan el-Mehdavi ve Halef b. Ebu’l Hasan el Damsîsi adlı iki kişinin mor boyama işi yapmak için ortaklık kurduğu fakat işleri yürütemeyip Kahire’ye dönmelerini konu edinir. İki ortak Kahire’ye döndükten sonra aralarında borç meselesi yüzünden çıkan tartışma mahkemeye taşınmış, bir

¹¹⁶ Richards,1932: 49.

¹¹⁷ Tudelalı Benjamin, 2009: 29.

¹¹⁸ Ashtor, 1983: 5-6.

¹¹⁹ Chenciner, 2005: 212.

¹²⁰ Epstein, 1991: 150.

¹²¹ Richards,1932: 11,228.

ortağın diğerine olan 2 dinarlık borcu taksitler halinde ödenmesine karar verilmiştir. Borcun tahsilinin 1144 yazına kadar yapıldığı tespit edilmiştir¹²². 1215 tarihli belgede ise, Kudüs’e hacca giden boyacı, boyahane işinin kesintiye uğramadan devam etmesi için ortağını vasi tayin etmiştir. Vasi tayini belirtilen belgede, ortaklığın sermayesinin 150 dinar olduğu da kayıtlara geçmiştir¹²³.

Ortaçağ’da boyama işinin Yahudilerin tekelindeki bir meslek olduğu algısını kırması açısından Anadolu’daki boyacıların durumu önemlidir. Selçuklu dönemi metinlerinde boyacılar Arapça Sabbağ (صباغ) olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevlevilerden Arif Çelebi’nin Niğde’deki halifesi itibarlı bir adam olarak tanımlanan Nâsiheddin-i Sebbağ’da karşımıza çıkan isimlerden biridir¹²⁴. Mevlânâ beyitlerinde de boyacı kelimesi “... Boyacısın, ümitleri pişirir, oldurursun..” şeklinde geçmektedir¹²⁵. Konuyla ilgili incelememiz sırasında Selçuklu, Anadolu beylikleri ve Osmanlı dönemi boyacılarının ve boyahanelerinin tespiti konusunda vakfiyenâmeler yardımcı olmuştur. Altun-aba vakfiyenâmesi bunlardan birisidir. Altun-aba vakfiyenâmesine baktığımızda Anadolu boyacılarının hepsi için bir genelleme yapılamasa da bazı boyacıların varlıklı kimseler olduğu söylenebilir. Konyalı boyacı Salim oğlu Hoca Yusuf varlıklı boyacılardan biridir. Öyle ki vakfiyenâmede adı geçen Konya’da bulunan dört mescitten birini Boyacı Hoca Yusuf, Altun-aba Medresesi’ne bitişik olarak yaptırmıştır¹²⁶. İbrahim Hakkı Konyalı, Osman Turan’ın tıpkı basım vakfiye suretinde boyacı Hoca Yusuf’un kuyumcu Hoca Yusuf olarak naklettiğini mescidin bulunduğu bölgede iplik pazarı ve iplikçi camii bulunmasından dolayı iplik pazarının bulunduğu bölgede bir kuyumcudan ziyade boyacının lazım olduğunu iddia etmiştir¹²⁷.

Konya’daki Müslüman boyacılardan biri de Veysel oğlu Osman’dır. Altun-aba Vakfiyesi’nde adı geçen Veysel oğlu Osman’nın Altun-aba Medresesi’nin yanında bulunan handa bir boyacı dükkanına sahip olduğu anlaşılmaktadır¹²⁸. Sözü edilen vakfiyenâmede 43 isim yer almaktadır. Bu isimlerden dördü Hristiyan diğerleri Müslümandır. İsmi geçen Müslümanlardan mesleği belli olanlardan biri de boyacı Hasan’dır. Ayrıca bölgenin muhtesibinin adı Konyalı Hasan oğlu Fahreddin Yunus’tur¹²⁹. Vakfiyede ismi yer alan dördüncü boyacı ise; Konyalı el-Emir Biremunî’dır¹³⁰.

¹²² Goitein, 1999: 364.

¹²³ Goitein, 1999: 365.

¹²⁴ Eflâki, 1973: 286; Merçil, 2000: 28.

¹²⁵ Mevlâna, 1992: 559.

¹²⁶ Konyalı, 2007: 147; Sözü edilen Boyacı Hoca Yusuf yaptırmış olduğu mescidin günümüzde kalıntıları dahi mevcut değildir.

¹²⁷ Konyalı, 2007: 306.

¹²⁸ Konyalı, 2007: 310.

¹²⁹ Konyalı, 2007: 310.

¹³⁰ Merçil, 2000: 186.

Konya'dan sonra önemli bir bölge olan Seydişehir bölgesinin en zengin vakıflarından olan Seyid Harun Külliyesi Vakfı'nın kayıtlarında boyahane varlığı tespit edilmiştir. Vakfın kayıtları 1439-1445 tarihleri arasındadır. Bu vakfa Seydişehir'de bulunan bir boyahane kayıtlıdır. Bu vakfiyeyi diğerlerinden ayrıcalıklı kılan vakıf gelirlerinin düşmemesi için şehirde başka boyahane, debbağhane ve fırın açılmaması yönünde tedbirler alınmasıdır. Seyid Harun Külliyesi Vakfiyenâmesi'nden Seydişehir'de sadece vakfa kayıtlı bir boyahane vardır ve bu boyahanenin vakfa getirisi 360 akçedir¹³¹. Boyacıların izine rastladığımız bir diğer vakfiyenâme ise; 1385 tarihli olan Melek Hatun Vakfiyenâmesi'dir. Melek Hatun Vakfiyesi'ne vakfedilen gelirler arasında Lârende (Karaman)'de boyacı Sinan'ın mülklerinin de olduğuna anlıyoruz¹³².

Anadolu'da bir diğer boyama merkezi Kayseri şehrinin kapılarından birinin isminin boyacılar kapısı olması orada atölyelerin çoğunun boyahane veya baskın meslek grubunun boyacılar olduğu söylenebilir¹³³. Fakat vakfiyenâmelerden tespit edebildiğimiz 1477 tarihli Hoca Ahmet bin Abdurrahman Vakfı'na kayıtlı 4 dükkândan biri boyahanedir¹³⁴.

İbn Sa'îd, Türkmenlerin Türkmen halıları yaptığından ve çeşitli beldelere götürüldüğünden bahseder¹³⁵. İbn Sa'îd, Biladu'r- Rum olarak bilinen ülkeyi fetheden Selçuklu soyunun ülkesinde valinin, kadının, esnafın, loncaların, kumaşçıların ve hamamların yer aldığı yirmi dört büyük şehrin olduğunu belirtmiştir¹³⁶.

Anadolu Selçukluları ve devamında Osmanlılar devrinde Konya, Sivas ve Kırşehir'de boyahaneler mevcuttu bu boyahanelerde kumaşlar boyanmakta ve boya üretilmekteydi¹³⁷. Fatih Sultan Mehmet döneminde Konya'da bulunan üç boyahanede Devlet Hatun Mescidi'ne gelir olması için vakfedilmiştir¹³⁸. Işık Adak Adıbelli başkanlığında yürütülen Kırşehir Kale Höyük kazılarında XII, XIII ve XIV. yüzyıllara tarihlenen Ahî atölyeleri, ocaklar ve su deposunun kalıntıları bulunmuştur¹³⁹. (Ek. 6-7) Kırşehir'deki ahilerin boyacılık, debbağlık ve pek çok meslek erbapları arasında yer aldığını bilindiğinden Kale Höyük'te bulunan ocaklar ve su deposu

¹³¹ Coşkun, 2010: 18,36.

¹³² Konyalı, 1968: 108; Lârende'de Ortaçağ'dan sonra da boyamacılığın devam ettiği söylenebilir. Nitekim XVI. yüzyılda Lârende'deki boyahanenin mukataası 1000 akçe olarak belirtilmiştir (Gökbilgin, 1968:36).

¹³³ Esterâbadî, 1990:285; Yücel, 1991: 112; Merçil, 2000: 28; Sözü edilen Kayseri'deki Boyacılar Kapısı 1964 yılında belediye tarafından yıktırılmıştır. Ayrıca XVI. yüzyılda Kayseri'deki boyahane ve boyacı çarşısı için bkz: Çayırdağ, 1981: 555,562.

¹³⁴ Çötelî, 2016: 26.

¹³⁵ İbn Sa'îd, 2022: 197.

¹³⁶ İbn Sa'îd, 2022: 201.

¹³⁷ Turan, 1965: 266; Kayaoğlu, 1981: 370.; Koca, 2002: 525.

¹³⁸ Konyalı, 2007:136.

¹³⁹ <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kalehoyukte-800-yillik-Ahî-ocaklari-bulundu/1250978> (Erişim Tarihi: 01/03/2022);

boyacının da çalışması için gerekli ortamı sağladığı, Kırşehirli boyacıların da Kale Höyük'te bulunan bu atölyeleri kullanmış olduğu söylenebilir.

Anadolu Selçukluları hükümdarı I.İzzeddin Keykâvus ile Mengüçük Hükümdarı Fahreddin Behrâmşah'ın kızı Selçuk Hatun'un 1218 yılındaki düğünü için yapılan hazırlıklarda memleketin her yerinden getirilen mâhir terzilerin ve boyacıların üç ay boyunca çalıştıkları bilinmektedir¹⁴⁰.

Orta Asya'dan batıya doğru Selçuklularla birlikte yayılan halı sanatı, Anadolu Selçukluları ile sonraki yüzyıllara miras kalacak olan halı sanatının temelini oluşturmuştur. Anadolu Selçuklu halılarında en çok koyu mavi ve kırmızı renk dikkatleri çekmektedir¹⁴¹.

Burada değinmemiz gereken bir konu da dokunan tekstil malzemelerinin her zaman yerinde boyanamayacağıdır. Bu sebeple her dokuma sanayiinin geliştiği yerde boyahanelerin de olabileceği çıkarımı yanıltıcı olabilir Öyle ki, kırsal bölgelerde dokunan ürünler ya da dokuma ürünleri büyük kasaba ve şehirlerde bulunan boyahanelere toplu olarak getirilir ve boyanırdı¹⁴².

Osmanlılar döneminde ise; önemli bir boyama merkezi olarak Bursa karşımıza çıkmaktadır. Bursa'nın boyama konusundaki ünü uzak diyarlara kadar yayılmış durumdadır. Öyle ki, Bursa'ya Bağdat'tan boyanmak üzere ipekler getirilir, boyama işleminin ardından tekrar geri götürülüp Bağdat'taki müşterilere sunulurdu¹⁴³. Ortaçağ'da önemli bir boyama merkezi olan Bursa'ya, hem Şam-Halep-Bursa yolu hem de İskenderiye- Antalya yoluyla Hindistan, Mısır ve Suriye'den boyarmaddeler baharat sevkiyatlarıyla taşınmıştır. Öyle ki, Bursa'ya ihraç edilen boyarmaddelerin ticaret hacmi sürekli olarak artmış ve boya ile biberden alınan gümrük vergilerinden elde edilen gelir 1487 yılında 100.000 akçeye kadar ulaşmıştır¹⁴⁴. Şam-Bursa yolu ticaret kervanlarına, Burgonya Dükalığı'nın seçkin savaşı ve diplomatı olan Bertrandon de la Broquière'in seyahatnamesinde tanık oluyoruz¹⁴⁵. Bertrandon, Şam'da bulunduğu sırada yanındaki rehberine Bursa'ya gitmek istediğini bildirir. Bertrandon'un birtakım kişilerle görüşerek Bursa seyahatini planlaması gerekmektedir. O günlerde Mekke'den Şam'a gelmiş olan Osmanlı

¹⁴⁰ Turan, 1965: 271.

¹⁴¹ Merçil, 1993: 186-187.

¹⁴² İnalçık, 2008: 130.

¹⁴³ Kepçioğlu, 1942: 414.

¹⁴⁴ İnalçık, 2012: 79.

¹⁴⁵ 1432 yılında Venedik'ten gemiyle Akdeniz'e açılan Bertrandon, Yafa'ya varır. Ardından Kudüs'e ve kutsal yerlerin ziyaret ederek Hac vazifesini tamamlar. Hac seyahatinin ardından seyahatin boyutu diplomatik bir hal alır. Suriye ve Anadolu'ya geçer. Ramazanoğulları, Karamanoğulları ve Osmanlı Beyliği'nin topraklarında seyahat ettikten sonra Bizans İmparatorluğu'na Konstantinopolis'e ulaşır. 1433 yılında da Edirne'de Osmanlı Sultanı II.Murad ile görüşür. Filibe, Belgrad, Buda ve Viyana'ya geçerek ülkesine geri döner (Bertrandon, 2000: 11-12); Seyahatnamenin Türkçe tercümesine sunuş yazan Semavi Eyice, Bertrandon'un ajanlık maksadıyla hacı gibi doğuya gittiğini asıl maksadın Philippe le Bon'un yapmayı tasarladığı Haçlı seferi için özellikle de Türkler'in politik durumlarını yerinde gözlemlemek olduğunu belirtir (Bertrandon, 2000: 12).

ailesinden olan bir kadın kafilesiyle oradadır. Bertrandon'un rehberi o kafiiledaki kadının kölesi olan Abdullah'la görüşmesini söyler. Abdullah, onu Karaman Beyliği'nden gelen tüccarlara yönlendirir. O tüccarlar da Bertrandon'un Bursa'nın en büyük tüccarlarından olan Koca Barak ile görüşmesi gerektiğini söyler. Koca Barak'a denizde Venedik-Ceneviz savaşı olduğunu bu sebeple kara yolunu tercih ettiğini Bursa'da kardeşini görmek istediği yalanını söyleyerek ikna eder. Koca Barak'ın baharat kervanına katılır ve yaklaşık 50 gün süren yolculuğunun sonunda Bursa'ya varır¹⁴⁶. Boyarmadde ticaretinin baharat kervanlarıyla yapıldığı bilindiğinden Bursa boyahanelerinin ihtiyacının önemli bir kısmını Yakınoğlu'daki merkezlerden karşıladığını göstermesi açısından önemlidir.

Fetih sonrası Konstantinopolis'te manastırların boş kaldığını belirten Dukas, boşalan manastırlardan Pantokrator Manastırı'nda kumaş boyacılarının ikamet ettiği ve orada mesleklerini yaptıklarını aktarmaktadır¹⁴⁷. Fakat Konstantinopolis'in fethinden sonra da Bursa boyahanelerinin önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Nitekim saraya ait olan dokumalar ve donanmaya ait olan sancaklar Bursa'da boyanmaktaydı. Bursa diğer pek çok renk grubunda meşhur olmasının yanı sıra en çok kırmızı boyaması ile ün kazanmıştır¹⁴⁸.

Bursa'daki boyahaneler esaslı bir teşkilat yapısına da sahiptiler. Bu teşkilat yapısı onları kullandıkları malzemelere göre ayrılmasına ve uzman oldukları renklerde mesleklerini icra etmesini sağlamaktaydı. Bursa boyacıları yün, ipek, keçe, keten boyayıcıları gibi bir de renk gruplarına göre de ayrılmışlardı. Bir kırmızı yün boya ustası elindeki yünleri maviye boyayamıyordu. Herkes uzman olduğu tekstil malzemesini, uzmanı olduğu renge boyamaktaydı¹⁴⁹.

XV. yüzyılda da Amasya, Tokat ve Kayseri'de büyük boyahaneler varlıklarını sürdürmekteydiler¹⁵⁰. Kökboya, çivit, bakkam, kırmızı, safran gibi boyarmadde üretiminde kullanılan hammaddeler Anadolu topraklarında Ortaçağ'dan sonrada varlığını göstermeye devam etmiştir.

15. yüzyılın sonlarına doğru elimizde olan en erken tarihi kayıtlar Bursa boyahanelerinin durumu hakkında bilgiler içermektedir. 1486 tarihli Bursa Şer'iyye Mahkemesi sicilinde boyacı İskender oğlu Abdullah'ın beylik otağlarında kullanılacak olan keçelerin boyanması için Hâssa

¹⁴⁶ Bertrandon, 2000: 145-147. XVI. yüzyılda Bursa'yı da ziyaret eden Pierra Belon Bursa'da Suriye'den ve Doğu'dan gelen dokumaların renk renk boyandığından bahseder (Bertrandon, 2000: 200, 2.dipnot).

¹⁴⁷ Dukas, 1956: 196.

¹⁴⁸ Kepçioğlu, 1942: 414.

¹⁴⁹ Kepçioğlu, 1942: 414; İmer, 1999: 333; Boyacıların Kökboyacısı, Çivitboyacısı gibi ayrı ayrı boyarmaddelerde renklerle uzmanlaşması Ortaçağ İslâm devletlerinin genelinde görülmektedir (Goitein, 1999: 107; Stillman, 1979: 190).

¹⁵⁰ İnalçık, 2008: 80.

Harç Emini Taceddin oğlu Sinan'dan on bin akçeyi aldığı kayıtlara geçmiştir. 1496 tarihli kayıttan ise; boyamada kullanılan boyarmaddelere ve boyacı dükkanlarında kullanılan küp, kazan gibi demirbaş eşyaların isimlerine ve Gediz'den getirilen şapın boyahanelerde kullanıldığına dair verilere rastlanılmaktadır. Bu tarihi kayıtlar çalışmamızın sınırları dışında olsa da belirtmekte fayda gördüğümüz bir konuda; Ortaçağ'da temelleri atılan Bursa boyahaneleri ile ilgili 16.yüzyıl ve sonrası Bursa Şer'iyye Mahkemesi kayıtlarıyla Bursa'daki boyama mesleğinin Müslümanların elinde olduğu bu boyacıların bir kısmının Edirne'ye tayin edildiği ve Bakkam boyasının önemli bir boyarmadde olmaya devam ettiğini gözler önüne sermektedir¹⁵¹.

Bursa'daki boyahaneden Edirne'deki boyahaneye tayin edilen boyacıların varlığının bilinmesi Edirne üzerine dikkatleri çekmemize neden olmuştur. Bu sebeple Edirne'deki vakfiyelerle ilgili yaptığımız incelemeler sırasında 1493 yılına tarihlenen Edirne Süleyman Paşa Camii Vakfiyesi kayıtlarında vakfiyeye vakfedilen boyacı dükkanlarına rastlanılmıştır¹⁵².

Uşak'taki boyahanenin varlığı da Ahî Gasasız Zâviyesi vakfiyenâmesinden anlaşılmaktadır. Nitekim Ahî Gasasız Zaviyesine vakfiyesine kayıtlı olan bir boyahane mevcuttur. Fakat XV. yüzyılda bu zaviyenin harap durumda olduğu bilinmektedir. XVI ve XVII. Yüzyılları kapsayan vakıf kayıtlarında Ahî Gasasız Zâviyesine rastlanılmaması zaviyenin faal olmadığı göstermektedir¹⁵³.

Ortaçağ dönemi içerisinde incelediğimiz boyahanelerin kesin konumu, sayısı ve durumları elimizdeki kaynaklara dayanarak eksiksiz bir görüntü sunamamıza neden olmuştur. Ortaçağ boyunca bulunan boyahanelerin kesin sayısını tespit etmek zor olsa da; Yavuz Sultan Selim döneminde tahrir ve tespit edilen Kanuni Sultan Süleyman devrinde de mevcut olduğu anlaşılan Rûm vilayetlerinde bulunan boyahanelerin sayısı 12'dir¹⁵⁴. Anadolu boyacılarının konumları, varlıkları ve mesleki faaliyetleri XVI. yüzyıl ve sonrasında daha da yaygınlaşan vakfiyenâmeler, tahrir defterleri ve Bursa Şer'iyye sicili kullanılarak boyamacılık tarihi üzerine yapılacak olan çalışmalarla daha belirgin bir hale getirilebilir.

1.2.Boyacıların Meslek Birlikleri

Ortaçağ Akdeniz'inde meslek birliklerine değineceğimiz bu alt başlık altında boyacıların teşkilatlandıkları yapılar hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Ortaçağ'da boyacılar bulundukları yerlere göre farklı yapılanmalar altında birleşmiş ve mesleklerini icra etmişlerdir. Çalışmamıza da boyacıların mensup oldukları loncalar, fütüvvet teşkilatı, Ahîlik gibi kurumlara değinilmiştir.

¹⁵¹ Kepçioğlu, 1942: 415-416.

¹⁵² Şener, 1978: 13.

¹⁵³ Öntuğ, 2009: 147.

¹⁵⁴ Gökbilgin, 1965: 56.

1.2.1. Lonca

Lonca teşkilâtı, zanaatkârların ve tüccarların ekonomik çıkarlarını korumak, bulundukları bölgelerdeki halkın ve yöneticilerin ihtiyaçlarının usullere uygun bir şekilde karşılanması amacıyla oluşturulmuş olan meslek birlikleridir. Loncalar temelde Roma İmparatorluğu'ndaki *collegia*'lara benzeseler de zaman içerisinde değişim geçirmişlerdir¹⁵⁵. Bizans İmparatorluğu'ndaki lonca yapısı ile ilgili elimizdeki tek eser olan Eparkhos Kitabı Bizans loncalarının faaliyetleriyle kuralları hakkında bilgi edindiğimiz tek kaynaktır.

Bizans İmparatorluğu'nda dokuma ve boyama loncaları birbirinden bağımsızdır. Bunun göstergelerinden biri *Theodosius Kodeksi*'nde yer almaktadır. Dokuma veya boyama loncalarından birine üye olan meslek erbabı loncadan ayrılmak istediğini belirtmesi halinde yerine kafasına göre birini vekil tayin edemeyeceği, ilgili makamlarca uygun görülen ve o mesleği yapabileceği onaylanmış bir kişinin seçilmesinin gerekliliği vurgulanır. Ayrıca loncadan ayrılan kişi elinde bulunan stokları da loncaya teslim etmek zorunda olduğu, bu zorunluluğun gerekçesi ise, o malların kutsal imparatorluğun cömertliğine borçlu olduğu belirtilir¹⁵⁶.

İpekli giysilere ve ipek boyacılığına çok önem veren Bizans İmparatorluğu'nda ayrı bir ipek boyacıları loncası (*Σηρικάρτοι*) vardır. Bu loncanın çalışma prensipleri ve uyulması gereken kuralları Eparkhos Kitabı'nda belirtilmiştir¹⁵⁷.

Floransa'da boyacıların *Arte della Lana* (Dokumacılar Loncası) bünyesinde çalışmayı reddetmelerinin ardından 1377 yılında Floransa'da Boyacılar Loncası'nın kurulması, boyacılık zanaatının diğer zanaatlarla eşit öneme sahip olduğunu kabul ettiklerinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Boyacılar her zaman dokumacıların ve kumaş tüccarlarının katı ve çoğu zaman acımasız baskısı altında kalmıştır. Bu baskıya uzun süre dayanılamamış ve 1377 yılında kurulan boyacılar loncası 1382'de feshedilmiştir. Yaşanılan bu baskı ortamı ve dağılan loncaları nedeniyle birçok boyacının Floransa'yı terk etmesine Cenova, Lucca ve Venedik gibi bünyelerinde boyacı loncalarını barındıran İtalyan şehirlerine ve daha başka şehirlere göç etmesine neden olmuştur¹⁵⁸.

Boyaların ve boyama malzemelerinin tanıtımı ve bunların kullanımına ilişkin kurallar "Calimala" tüccarlarının idaresi altına alınmıştır. En önde gelen tüccarlar zamanını ve yeteneklerinin büyük bir bölümünü yeni boyarmaddelerin keşfine ve bunların Floransa'ya ihracatına ayırmıştır. Yeni bir boyanın satın alınması, boyama endüstrisinin mordanları ve diğer

¹⁵⁵ Demirkent, 2003: 61; Kazhdan, 1991: 887.

¹⁵⁶ Theodosian Code, 1952: 287; Codex Justinian, 2016: 2669.

¹⁵⁷ The Book of The Eparch, 1937: 25.

¹⁵⁸ Robinson, 1969: 28.

yardımcı maddelerini elde etmek devlet politikası haline gelmiştir¹⁵⁹. 1279 tarihinde, Floransalı boyacıların üstünlüğü, Papalık ile Calimala Loncası temsilcileri arasında yürütülen bir yazışma ile teyit edilmiştir. Kardinallerin kırmızı cüppeleri ve diğer dinî amaçlar için kullanılan kumaşların boyanması işi Floransalı boyacılara verilmiştir¹⁶⁰.

Arte di Calimala dokuma ve boyama işlemlerindeki marifetleri bilinmesine rağmen Arte di Lana'nın ürünlerinin ve renk çeşitliliğinin fazla olması bakımından onun İskoçya'dan Konstantinopolis'e tüm pazarlara yer bulmasını sağlıyordu¹⁶¹. Ayrıca Arte di Lana yani Floransalılar boyama konusundaki tecrübe ve marifetleri diğer loncalar arasında rakipsiz bir konumdaydı. Yeni boyama tarif ve teknikleri için çalışmalar yapar ve onların lonca içinde kullanılması için kaydederlerdi¹⁶².

Dokuma sanayinin gölgesinde kalmış olan İtalyan boyacı zanaatkârlar, işlerini her ne kadar kusursuz yapmaya çalışsalar da boyacıların ayrı bir lonca oluşturmalarına asla izin verilmemiştir. Hizmet ettikleri belediye başkanları (*consul*)'nın ve bağlı bulundukları büyük dokuma loncalarının denetiminde kalmışlardır¹⁶³.

1300'de "Boyacılar Loncası"nın Via dei Malcontenti'de bir kilisesi, lonca evi ve hastanesi vardı¹⁶⁴. Capuchin manastırının bulunduğu yerde armaları hâlâ binanın ön tarafında görülebilir.

Görsel 3: Floransa Boyacılar Loncası Arması

Kaynak: (<https://www.florencecity.it/arte-dei-tintori/> Erişim Tarihi: 10/08/2022)

¹⁵⁹ Staley, 1906: 124.

¹⁶⁰ Staley, 1906: 127.

¹⁶¹ Richards, 1932: 41

¹⁶² Richards, 1932: 43.

¹⁶³ Richards, 1932: 43.

¹⁶⁴ Staley, 1906: 524.

Floransa'daki Boyacılar Loncası Hastanesi olan Sant'Onofrio Hastanesi'nin önemli bir konuğu olmuştu. Bu konuğu Giorgio Vasari'nin eserinden öğrenmekteyiz. Giorgio Vasari bu eserine 1540'lı yıllardan itibaren sanatçıların hayat hikayeleriyle ilgili notlar toplayarak başlamış ve sonra bu notları *Le vite de' più eccellenti pittori, scultori, e architettori* (En seçkin Ressamların, Heykeltıraşların ve Mimarların Yaşamları) ismiyle kitaplaştırmıştır. Piero Soderini, Michelangelo'nun yeteneğini keşfetmiş kendisinden Pisa Savaşı'ndan bir sahneyi gösteren resim çizmesini istemişti. "Cascina Savaşı" isimli günümüzde kayıp olan eserin taslak çalışmalarını yapması için Boyacılar Loncası Hastanesi'nde bir oda tahsis edilmişti¹⁶⁵.

Giovanni Ventura Rosetti tarafından 1540 yılında kaleme alınmış Plictho De Larte De Tentori isimli eserde Venedikli boyacıları üç gruba ayırmıştır. Bunlardan ilki üç yıl çıraklık, beş yıl işçilikten sonra lonca sisteminde usta bir zanaatkâr olmak için sıkı sınavlardan geçen boyacılarıdır. Bu grup bütün renklerde uzmanlaşmışlardır. İkincisi, daha nadir boyarmaddeler kullanarak pahalı malzemeler üzerinde kaliteli renkler boyayan boyacılarıdır. Bu grup boyacılık zanaatının seçkin ustalarıydı ve sayıları diğerlerine göre nispeten azdır. Son grup, özellikle Fransa ve İtalya'da güçlü olan ipek boyama konusunda uzmanlaşmış bir gruptu; bunlar loncalara bağlı değildir ve bireysel zanaatkârlar olarak görülmüştür¹⁶⁶.

Boyacıların kumaş veya dokuma loncalarına bağlı olduklarının bir göstergesi de 1268 yılında Chartes Kontu Châtillonlu I.John'un, Chartes kumaş loncasına ayrıcalık tanınmasıdır. Tanınan bu ayrıcalıkla kumaş loncasının on iki yeminli yetkilisi vardı. Bu görevliler dört ana zanaat grubu olan yün tarakçıları, dokumacılar, yün eğiricileri ve boyacılar üzerinde yetki ve kontrol hakları elde etmişlerdir. Ayrıca sözü edilen dört zanaat grubunun bağımsız meslek birliği oluşturması yasaklanmıştır¹⁶⁷.

İtalya'da loncaların yapısı incelendiğinde boyacıların dokuma loncaları içerisinde yer aldığı görülmüşken İslâm dünyasında boyacıların dokumacılarıdan ayrı bir meslek birliği sağlandığı açıktır. Öyle ki, İslâm dünyasında hisbe kurallarıyla dokumacıların ve terzilerin kesinlikle boyama yapması yasaklanmıştır¹⁶⁸.

¹⁶⁵ Vasari, 1998: 430.

¹⁶⁶ Robinson, 1969: 28.

¹⁶⁷ Epstein, 1991: 90.

¹⁶⁸ Hizmetli, 2011:127; Bu paragrafta bir hususa değinmek yerinde olacaktır. Bu husus Şeyzeri'nin hisbe üzerine yazmış olduğu eserdir. Abdullah Tunca tarafından İslâm Devletinde Hisbe Teşkilâtı ismiyle Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır. Eserin Türkçe tercümesinin ipekçiler bölümünde "*İpekçiler daha sonra bozulmaması için ibrişimi iyice ağartmadan ve ıslah etmeden boyamamalıdır*" şeklinde bir çeviri karşımıza çıkmaktadır. Bu cümleden İpekçilerin boyama yaptığı anlamı çıkmaktadır. İpekçilerin, dokumacı ve terzilerin boyama yapması yasaktır. Bu tercüme okuyucuyu yanıltabilir. Bu sebeple Buckley tercümesi ile karşılaştırıldığında da cümle şu şekildedir: "*Ham ipek ağartılmadan önce boyanmamalıdır ki daha sonra bozulmasın.*" Karşılaştırma için bkz: eş-Şeyrezi, 1993:115; Şeyzeri, 1999: 91.

1.2.2. Fütüvvet

Fütüvvet, kavram olarak Arapça “genç, yiğit, cömert” anlamına gelen “feta” kelimesinden türemiştir. Kelime manası itibariyle fütüvvet “gençlik, cömertlik, kahramanlık,” anlamlarına gelmektedir. Genel anlamda ise fetâ ve fütüvvet kelimeleri zamanla sûfî ve tasavvuf anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte tasavvufta bu terimlerden genellikle sûfide bulunması gereken ahlaki nitelikleri kapsamaktadır. Söz konusu bu nitelikler; fedakârlık, iyilik, diğerkâmlık, hoşgörü, yardım, insan severlik ve nefesine söz geçirmektir¹⁶⁹

İslâmiyet’in ortaya çıkışıyla birlikte belirmeye başlayan sosyal bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Esasında Câhiliye döneminde Arap toplumundaki fetâ tipinden türeyerek İslâmî dönemde kurumsallaşmış ve bir teşkilata dönüşmüştür¹⁷⁰. Nitekim; IX. yüzyılda sosyal bir yapılanma halinde gençler arası içtimaî, iktisadî ve siyasî bir kuruma dönüşmüştür. XII. yüzyıl başlarında Abbâsî döneminde resmî bir devlet kurumu haline getirilerek fütüvvet teşkilat halini almıştır¹⁷¹.

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh tahminen 1182 yılında törenle Abdülcebbar isimli fütüvvet ehlinin elinden fütüvvet elbisesi giymiştir¹⁷². Böylelikle fütüvvete girmiş teşkilatı ıslah ederek kurumsallaştırmıştır. Bu sebeple teşkilatın gelişmesinde önemli bir katkı sunmuştur¹⁷³. Şunu belirtmek gerekir ki, fütüvvet kavramı Sünnî tasavvuf çevresinde ortaya çıkıp gelişmiş olsa da Şii temayüller de taşımaktadır. Fütüvvet ehli teşkilatlandığı dönemde, teşkilata mensup kişilerin şed kuşanmaları, tuzlu su içmeleri, şalvar giyinmeleri gibi her husus belirli kurallara göre yapılmıştır. Bilhassa her sanatın bir pîri olduğuna dair inanış nedeniyle fütüvvet ehli kişilerin birbirleri arasında kardeşlik ilişkisi kurmaları kendi aralarında örgütlenerek mesleklerini icra etmeleri gibi hususları barındırdığı için teşkilatın mahiyetini göstermektedir¹⁷⁴.

Genel itibariyle fütüvvet kaidelerinin yaygınlaştırılmasında önemli rol oynayan fütüvvetnâmelerde; hoşgörölü, iyi, ahlaklı, alçakgönüllü, dünya ve ahiret hayatında doğruluktan ayrılmayan, haksızlık yapmaktan kaçınan, Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uyan, faziletli kişiler yetiştirme hususlarına değinilmiştir. Dinî ve tasavvufî konuların yer aldığı fütüvvetnâmelerde, fütüvvetin başlangıcı Hz. Âdem olarak belirtilmiştir¹⁷⁵. Örneğin Sülemi fütüvvetnâmesi'nde

¹⁶⁹ Uludağ, 1996: 259.

¹⁷⁰ Ocak, 1996: 261.

¹⁷¹ Ocak, 1996: 261.

¹⁷² Anadol, 1991: 12.

¹⁷³ Taeschner, 1972: 222-223.

¹⁷⁴ Uludağ, 1996: 260.

¹⁷⁵ Keklik, 2021: 10.

fütüvvet şeceresi Hz. Adem'den başlayarak Hz. Muhammed'e kadar çıkarılmıştır. Hz. Muhammed'in Hz. Ebubekir'i, Hz. Ömer ve Hz. Ali'yi "fütüvvet emini" yaptığı belirtilmiştir¹⁷⁶.

Fütüvvetnâmelerde belirtildiğine göre Hz. İdris; terzilik, iğnecilik, başmakçılık, boyacılık gibi farklı sanatları icra eder. Bununla birlikte debbağlara ait bir fütüvvetnâmede ise Hz. İdris'in debbağ olduğuna ilişkin bilgi bulunmaktadır¹⁷⁷. Belirtildiği üzere, boyacılık mesleği Hz. İdris'e atfedilmektedir. Ancak bir kısım fütüvvetnâmelerde boyacılık mesleğinden bahsedilirken Hz. İsa'ya mucize olarak gökten bir sofranın indiği ve onun ekmekçilikle birlikte boyacılık yaptığı belirtilmiştir¹⁷⁸. Razavî Fütüvvetnâmesi başta olmak üzere çeşitli fütüvvetnâmelerde, Amir bin İmrân Sabbâğ boyacıların piri olarak belirtilmiştir¹⁷⁹. Öyle ki, Razavî fütüvvetnâmesi'nde; "*Amir bin İmrân Sabbâğ'ın belin bağladı ve icâzet viridi, boyacıların silsilesi ana çıkar rahmetullâh, yüz otuz yaşında nakl eyledi, Yemen'de medfûndur.*" ifadesi yer almaktadır¹⁸⁰.

Fütüvvet teşkilatında bir meslek grubu olarak boyamacılık ön plana çıkmıştır. Bir silsile halinde peygamberlerden başlayarak mesleki uzantı sağlanmıştır. Böylelikle icra edilen boyacılık mesleğinin birlik ve teamüllere uygun yapılması sağlanmıştır. Boyama ve boyacılık dışında incelenen konu dahilinde teşkilata mensup fütüvvet ehlinin giyim kuşamında kullanılan renkler de önemlidir. Her bir renk fütüvvet ve Ahlîlik içinde ayrı bir statüyü belirlemektedir. Örneğin; fütüvvetnâmelerde Hz. Ebubekir, gül rengi elbise giyerdi. Bu nedenle şeyhlerin gül rengine elbise giyinmeleri gerekmektedir. Aynı şekilde Hz. Ömer, yeşil elbise giyindiği için alim, müderris, kadı ve halifelerin yeşil renk elbise kullanmaları, Hz. Ali'nin siyah elbise giyinmesinden dolayı şeyhlerin ve ahilerin siyah renkte elbise giyinmeleri; Hz. Osman'ın ise beyaz renk elbise giydiği zikredildiği için katipler ve hâfızlar başta olmak üzere kalem ehlinin beyaz renk elbise giyinmeleri gerektiği kural haline gelmiştir¹⁸¹.

Selâhaddîn döneminde çeşitli sanat ve ticaret erbabı, loncalar halinde teşkilatlanmışlardı. Her loncanın başında reis bulunuyordu. Bu çarşılarında satılan malların kalitesini, fiyatlarını hem meslek reisleri hem de muhtesip kontrol ederdi. Standarda uymayan mal satanlar cezalandırılır veya meslekten atılırdı. Mısır ve diğer yerlerdeki büyük şehirlerde de denetim mekanizması aynıydı¹⁸². Eyyûbîler döneminde meslek erbablarının genellikle ayrı çarşıları bulunmaktadır. Nitekim Halep'te ayrı bir boyacılar çarşısı vardı¹⁸³.

¹⁷⁶ Bekki-Yalçın, 2019: 30.

¹⁷⁷ Özdemir, 2015: 44.

¹⁷⁸ Özdemir, 2015: 50.

¹⁷⁹ Aktaş, 2014: 84.

¹⁸⁰ Aktaş, 2014: 115.

¹⁸¹ Aktaş, 2014: 39.

¹⁸² Şeşen, 1987: 296.

¹⁸³ Şeşen, 1987: 296.

Endülüs'te de boyacı, kuyumcu, demirci gibi her meslek erbabı kendi aralarında teşkilatlanmıştır. İslâm coğrafyasının genelinde olduğu gibi Endülüs'te de aynı meslek sahipleri bir arada bulunmaktaydılar. Hatta bulundukları cadde, mahalle ve çarşılarla o meslek grubunun adı verilirdi. Her meslek grubunun başında o mesleği en iyi icra eden ve o meslek erbaplarınca tanınan Ârif ya da Emîn adı verilen kişiler bulunurdu¹⁸⁴.

1.2.3. Ahîlik

Kelime anlamı itibariyle Arapça “kardeşim” demek olan bu kelimenin Türkçe’de cömert anlamında gelen “akı”dan türediğine yönelik görüşler bulunmaktadır. Esasında Kuran-ı Kerim’e ve Hz. Muhammed’in sünnetine dayandırılan İslâmi prensiplere bağlı olduğu gibi tasavvufi yönüyle de gelişme gösterip teşkilat halini almıştır¹⁸⁵. Anadolu’da Ahîliğin gelişimine değinecek olursak; Abbâsî Halifesi en-Nasır li-Dinillah’ın tarafından kurumsallaştırılan Fütüvvet teşkilatı’nın üyeleri Anadolu’da örgütlenerek esnaf ve sanatkarları içine alan bir kuruluş olarak ortaya çıkmıştır¹⁸⁶.

Esasında fütüvvet ehlinin Anadolu’da nüfuz kazanması Abbâsî Devleti’nin son dönemlerinde olmuştur. Nitekim Halife en-Nasır li-Dinillah fütüvveti yeniden düzenlerken Anadolu Selçuklu Devleti’yle, ilk kez I. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1204 yılında ikinci kez tahta geçtiği sırada ilişkiler artmıştır. Öyle ki, Muhyiddin b. Arabi, Şeyh Nasireddin Mahmud el-Hoyi Ahî Evran gibi mutasavvıflar Anadolu’ya gelmişlerdir¹⁸⁷. I. İzzeddin Keykavus döneminde de Anadolu’da Ahîlik şekillenmeye başlamıştır¹⁸⁸. Daha sonra Halife en-Nasır, I. Alaaddin Keykubad döneminde ünlü mutasavvıflardan biri olan Şehâbeddin Sühreverdi’yi Anadolu’ya göndermesiyle birlikte Anadolu’da Ahîlik, teşkilat yapısına bürünmüştür¹⁸⁹. Bu nedenle bahsi geçen üç hükümdar döneminde Ahîliğin Anadolu’da temellendiğini söylemek mümkündür. Bu noktada Ahîlik teşkilatının kurucusu olarak kabul edilen Ahî Evran hakkında bilgi vermek hem de esnaf temsilciliğine değinmek yerinde olacaktır.

Anadolu’da Ahîliğin kurucusu olarak bilinen Ahî Evran, İran’ın Hoy şehrinde doğmuş ve asıl adı Şeyh Nasiruddin Mahmud’dur. Bilhassa I. Alaeddin Keykubad’ın desteğiyle Anadolu’da İslâmi tasavvufi düşüncenin yanı sıra fütüvvet ilkelerine bağlı kalarak tekke ve zaviyelerde şeyh ve mürid ilişkilerini düzenlerken aynı zamanda usta, kalfa ve çırak ilişkilerini düzenlemiştir.

¹⁸⁴ Özdemir, 2014:296.

¹⁸⁵ Kazıcı, 1988: 540.

¹⁸⁶ Bayram, 2003: 94.

¹⁸⁷ Tabakoğlu, 2021: 172-173; Benli, 2011:197.

¹⁸⁸ Ceylan, 2018: 17.

¹⁸⁹ Benli, 2011:197.

Böylelikle iktisadi hayatı düzenleyen esnaf örgütünün ilkelerinin temellenmesini sağlamıştır¹⁹⁰. Esasında Ahîliğin esnaf örgütü mahiyetinde ortaya çıkmasındaki alt yapı Ahî Evran'ın Konya'daki debbağhanede işyerinin bulunmasıdır. Bu nedenle 1200'lü yılların başında Konya'da Ahî örgütünü yeni kurallar çerçevesinde oluşturduğu ve açılan Ahî zaviyelerinin de bu teşkilatın merkezi yapıldığını söylemek mümkündür¹⁹¹. Ancak Konya'ya gelmeden önce bir süre Kayseri'de yaşamıştır. Hatta Ahîliğin temelini Kayseri'de attığına yönelik araştırmalar da bulunmaktadır. Nitekim; Ahî Evran, 1205 yılında Kayseri'ye yerleşerek burada bir debbağhane kurmuştur. Şeyhi Evhadüddin Kirmani'yle birlikte tüm Anadolu'yu dolaşarak Ahî teşkilatını kuran Ahî Evran şeyhinin ölümünden sonra bu teşkilatın önderi olduğu bilinmektedir¹⁹².

Başka bir rivayete göre Ahî Evran Kırşehir'e gittikten sonra ustası ziyaretine gitmiş ve ona “şu derileri renk renk boya” demiştir. Ahî Evran derilere elini sürünce deriler renk renk boyanmıştır. Kendisi Kırşehir'e gittikten sonra usta olmuş ve yanında Ahî terbiyesiyle çıraklar yetiştirerek onları iki yıl içinde usta statüsüne çıkarmanın yolunu aramıştır¹⁹³. Yapılan çalışma kapsamında boyama ve boyacılık mesleğinin Ahî teşkilatı içinde oldukça önemli bir konumu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilhassa derilerin debbağhanelerde boyanıp cilalanmasından dolayı dericilik mesleğinin boyacılıkla yakından ilgisi bulunmaktadır. Anadolu'da boyamacılık merkezleri olarak bilinen pek çok şehir aynı zamanda birer Ahî merkezi olduğu için boyacı esnafı Ahî teşkilatından ayrı düşünülemez. Bu nedenle Selçuklular döneminde debbağlık mesleğinin yapıldığı pek çok şehirde boyamacılık faaliyetlerinin paralel olduğunu söylemek mümkündür.

Anadolu'da beylikler döneminde de Ahîliğin teşkilat yapısı etkisini göstermiştir. Öyle ki, Anadolu beylikler dönemi hem iktisadi hem de kültürel yönüyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin devamı niteliğinde özellikler taşımaktadır¹⁹⁴. Nitekim Hamitoğlu Beyliği'nde Ahîlik ehlinin etkin olduğu bilinmektedir. Bilhassa beyliğin ilk merkezi olan Uluborlu'da ahilerin varlığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra Eğirdir'in Yazla mevkiinde bulunan mezar kitabelerinin bir kısmında “Ahî” adı yer almaktadır. Buna örnek olarak; Ispartalı Ahî Süleoğlu Ahî Şeyh tarafından Şarkîkaraağaçlı Hatiboğlu adıyla anılan Ahî Mehmed oğlu Ahî Mahmud'a verilen Ahî İcazetnâmesi'nin bulunması gösterilebilir. Verilen bu örnekten anlaşılabileceği üzere, Eğirdir'e tabi kasabalarda Ahî örgütleri etkili olmuştur. Ayrıca Hamidoğlu Beyliği'ne ait pek çok yerde çarşılarda debbağlar, nalbantlar gibi çeşitli meslek erbabı çalıştığı gibi Gönen, Uluborlu, Burdur

¹⁹⁰ Sancaklı, 2011: 902.

¹⁹¹ Küçükdağ, 2003: 84-85.

¹⁹² Tabakoğlu, 2021: 173.

¹⁹³ Oncar, 2016: 31.

¹⁹⁴ Tabakoğlu, 2021: 195.

ve Barla'da sabunhaneler, Isparta, Yalvaç, Gönen ve Eğirdir'de dönemin gelişmiş boyahaneleri bulunmaktadır¹⁹⁵. Her meslek grubunun ayrı ayrı teşkilatlandığının tanıklığını İbn Battûta'nın seyahatnamesin de görmekteyiz. Ladik (Denizli)'i dokumalarıyla öven İbn Battûta, Ramazan Bayramı'nı burada geçirir. Cami önünde Yınanç Bey ve askerlerinin toplandığı bayram kutlamalarına, ihtişamlı giyimleriyle Ahî zanaatkarlarının da kendi mesleklerini gösteren ayrı ayrı bayraklar taşıyarak katıldığını ve her meslek grubunun yanlarında getirdikleri kurbanlıkları keserek fakir fukaraya dağıttıklarını anlatır¹⁹⁶.

Osmanlı döneminde Ahîlik teşkilatına değinilecek olursa, Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra beylikler döneminde de esnaf teşkilatları etkisini göstermiştir. Bu etki hem siyasi hem de iktisadi yönüyle karşımıza çıkmaktadır. Nitekim; XIII. yüzyıl ikinci yarısından itibaren XVI. yüzyıl başlarına kadar geçen süreçte devlet adamları, müderrisler ve büyük tüccarlar Ahîlik teşkilatına girmiştir. Bu nedenle Ahîlik, sosyal anlamda itibarlı yüksek kurum olarak kendisini göstermiştir¹⁹⁷. Zira Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Bacıyan-ı Rum ve Ahiyan-ı Rum teşkilatları gibi sivil toplum kuruluşları mahiyetinde Osmanlı kuruluş devrinde siyasi etkileri yüksek olan gruplar arasında ahiler de bulunmaktadır¹⁹⁸. Nitekim I. Murad'ın şed kuşandığı ve Ahî teşkilatı'ndan fetihlerde askeri güç olarak yararlandığı bilinmektedir¹⁹⁹. Ancak Osmanlı kuruluş devrinden sonra Ahîlik idari ve siyasi fonksiyonlarını yalnızca esnaf birlikleri içinde sürdürmeye devam etmiştir²⁰⁰.

Devlet tarafından üst düzey iltifata mazhar olan Ahîlik teşkilatı'na girişte kişinin meslek erbabından olması şarttır. Aynı zamanda tasavvuf geleneğinde olduğu gibi ahilikte de her sanat ve meslek grubu o mesleğin piri olarak bir peygamber izinde giderek onu pir olarak görmekle yükümlü saymaktadır²⁰¹. Boyacılık mesleği fütüvvet geleneğinde genellikle Hz. İdris'e atfedildiği hususuna değinildiği gibi²⁰² boyacıların pirinin ise Amir bin İmrân Sabbâğ olduğuna değinilmiştir²⁰³. Esnaf teşkilatı olarak Ahîlik hem üretim faaliyetlerini hem de devlet ve esnaf arasındaki ilişkileri düzenleyici fonksiyonu yerine getirmektedir. Ücretlerin miktarı, fiyatların tespiti ve mal standartlarının belirlenmesi görevini üstlenmiştir²⁰⁴. Bu nedenle Ahî Teşkilatı'na

¹⁹⁵ Altaş, 2017: 91.

¹⁹⁶ İbn Battûta, 2004: 410.

¹⁹⁷ Tabakoğlu, 2021: 174.

¹⁹⁸ Ergenç, 2014:74; Erdem, 2012:25; Bayram, 2003:93.

¹⁹⁹ Kazıcı, 1988: 541.

²⁰⁰ Tabakoğlu, 2021: 175.

²⁰¹ Erdem, 2012: 23.

²⁰² Özdemir, 2015: 50.

²⁰³ Aktaş, 2014: 84; Haşim Şahin'in eserinde boyacıların pirinin ismi Ömer b. Abdullah es-Sebbağ olarak geçer (Şahin, 2021: 72).

²⁰⁴ Tabakoğlu, 2021: 173.

mensup boyacı esnafının üretim ve ticaretinde teşkilatının kurallarının esas alındığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Döneme ilişkin kayıtlar sınırlı da olsa Ahî zaviyelerinin vakfiyelerinde kayıtlı boyahanelere rastlamak mümkündür. Nitekim; Osmanlı döneminde Ahî birliklerine mensup boyahaneler bulunmaktadır. Bu durum, Uşak'taki boyahanenin varlığı Ahî Gasasız Zâviyesi Vakfiyenâmesi'nden anlaşılmaktadır. Nitekim Ahî Gasasız Zaviyesi vakfiyesine kayıtlı olan bir boyahane mevcuttur. Fakat XV. yüzyılda bu zaviyenin harap durumda olduğu bilinmektedir. XVI ve XVII. yüzyılları kapsayan vakıf kayıtlarında Ahî Gasasız Zâviyesine rastlanılmaması zaviyenin faal olmadığı göstermektedir²⁰⁵.

Ahî teşkilatı Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki etkisini zamanla yitirmiştir ve XVI. yüzyıl başlarında yerini loncalar almıştır. Ancak ahlaki ilkelere bağlı olarak Osmanlı esnaf birlikleri Ahî geleneği kapsamında üretim ve ticaret yaptıkları bilinmektedir. Bu dönemde lonca üyeleri vakıflar oluşturarak sosyal ve dinî görevlerin yerine getirilmesine katkı sunmuşlardır Bursa'da Esnaf vakıf kurucuları arasında ekmekçi, tellal, dokumacı ve boyacı gibi çeşitli meslek grupları bulunmaktadır. Boyacı vakıf kurucularının isimleri ve vakfedilen meblağ ve mesken ve boya yapımında kullanılacak aletler şunlardır: Ahmet b. Abdullah (Azadlı): 5 bin dirhem, Alaadin; ev ve 3000 dirhem²⁰⁶, Hacı b. Şirmend: ev²⁰⁷, Hacı Yusuf b. Abdullah (Azadlı); 8 adet kazan, sandık ve çeşitli boya aletleri, İskender b. Abdullah tarafından 9 dirhem ve ev²⁰⁸, Sinan Abdullah (Hür); 1000 dirhem²⁰⁹.

1.3. Boyama Sanayiindeki Kurallar, Denetim, Hileler ve Cezalar

Yasal düzenlemeleri içeren metinlerde boyahanelerin yerleşim yerlerindeki konumu ile ilgili veriye Konstantin Harmenopoulos'un Hexabiblos ismiyle bilinen hukuk metninden tespit ettik. Hexabiblos'ta "*boyacılar hakkında ferman*" başlığı ile bir yer ayrılmıştır. 14. yüzyıl hukukçusu Harmenopoulos; boyacıların boyama yaptıkları boyahanelerin durumu ve konumu ile ilgili özetle şunları aktarmaktadır. Sürekli ateş yakılarak yapılan boyama işleri yapıların üst bölümlerine zarar vermektedir. Sık sık ve sürekli yanan ateş sadece binaların üst bölümleri için zarar teşkil etmekle kalmaz hem boyacının kendisine hem de çevresindeki evlere tehlike yaratır. Bu sebeple başkalarının evlerinin alt bölümlerinde ve birbirine yaslı olan evlerde çalışamazlar. Çalışmalarını yapacakları yapının hem yangın tehlikesi hem de ateş sonucu ortaya çıkan yoğun

²⁰⁵ Öntü, 2009: 147.

²⁰⁶ Demirel, 2006: 28.

²⁰⁷ Demirel, 2006: 29.

²⁰⁸ Demirel, 2006: 30.

²⁰⁹ Demirel, 2006: 31.

dumandan çevresindeki evleri etkilemenin önüne geçmek için etrafındaki evlere altı buçuk arşın mesafe bırakılması gerektiğini belirtmiştir²¹⁰.

Bizans İmparatorluğu'nun kanun metinlerini incelediğimizde *Theodosius Kodeksi*'nde boyama ve boyahanelerle ilgili birtakım verilere rastlanılmıştır. Bu verilerden önceliği mor renk giyme yasağına ayırmak yerinde olacaktır. 16 Ocak 424 tarihli belgede cinsiyeti, rütbesi, mesleği ne olursa olsun sadece imparatora ve onun ailesine adanmış olan mor renkli giyim kuşam malzemelerinin ellerinde bulundurması yasaklanmıştır. Belgeye göre hiç kimse evinde mor boyayla renklendirilmiş ipek pelerin ya da tunik bulunduramaz Mor boyayla renklendirilmiş iplikler dokuyamaz. Kararın yayımlanmasının ardından kimin elinde mor boya ile boyanmış giysi varsa onları İmparatorluk hazinesine teslim etmeleri emredilmiş ve emre riayet etmeyenlere vatana ihanete benzer suça karışmış gibi muamele edileceği duyurulmuştur²¹¹.

Dokuma atölyelerinde veya boyahanelerde imparatorluğa ait mallar eksilirse, dokunmuş ürünler boyahanelerde uygun olmayan karışım boyalarla boyanıp lekeler meydana getirerek ürünlere zarar verilirse, sorumlu işletmelerin vekilleri görevden el çektirilir. Eğer emire karşı gelirlerse vatandaşlıktan çıkarılıp, kılıçla öldürülecekleri belirtilmiştir²¹².

Bizans İmparatorluğu'ndaki boyacıların denetimi konusunda karşımıza Eparkhos'lar çıkmaktadır. Eparkhos, IX. ve XI. yüzyıllar arasında Konstantinopolis'in idari sosyo-ekonomik hayatında etkili olan ve XIII. yüzyıla kadarda başkent in idaresindeki en yüksek yetkilisidir. Eparkhosların, başkent in güvenliğini ve iâşesini sağlamak, elçileri ağırlamak, esnafları ve lonca teşkilatlarını denetlemek gibi sorumlulukları vardır²¹³. İbn Havkal, Ferku (Ferhu) olarak isimlendirdiği bu yetkilinin bir ayağına siyah diğer ayağına kırmızı ayakkabı giydiğini, bu giyim tarzının ona özel olduğunu vurgulamıştır. Ferku'nun kimseye danışmadan hüküm verme, el ayak kesme, dövme ve tedip etme hakkının olduğunu belirtmiştir²¹⁴. Eparkhos'lar ve onların denetiminde olan loncalar hakkında bilgi sahibi olduğumuz eser Eparkhos Kitabı'dır. Bu eser Bizans İmparatoru VI. Leon tarafından derletilmiş ve başkentte zanaatkarlar üzerinde denetim yapan Eparkhos'ların faydalanması için 912 yılında ölümünden önce yayımlanmıştır. Eparkhos kitabı, X. Yüzyıl Konstantinopolis'indeki esnaflar ve meslek loncaları hakkında bilgiler içeren tek eserdir²¹⁵. Eser içerisinde doğrudan boyacılarla ilgili olan bölüm ipek boyacıları loncası (Σηρικάριοι) bölümüdür. Fakat ipek tüccarları loncası (Βεστιοπράται) ve Suriye ve Bağdat'tan

²¹⁰ Harmenopuli, 1851: 246-247; Konstantin Harmenopoulos için bkz: Fögen, 1991: 902.

²¹¹ Theodosian Code, 1952: 288; Codex of Justinian, 2016: 2673.

²¹² Theodosian Code, 1952: 34.

²¹³ Güneş, 2017: 722-724.

²¹⁴ İbn Havkal, 2017: 187.

²¹⁵ Ozansoy, 2003: 55-56.

ithal edilen malların ticaretiyle uğraşan tüccarların loncası (Πρᾶνδιοπράται) bölümlerinde de boyacı ve boyamacılık kurallarıyla ilgili izlere rastlanılmaktadır.

Öncelikle Konstantinopolis'te özgür ya da köle fark etmeksizin gerekli şartları sağlayan bir kişi boyahane açabilmektedir. Boyacı dükkânı açmak isteyen kişi özgür biriye beş kişinin onun bu işi layıkıyla yapacağına dair kefil olması beklenirdi. Eğer dükkân açmak isteyen köle ise; sadece efendisinin kefil olması ve ona işyerini açması için yeterli olan maddi desteği sağlaması gerekirdi. Kefil işlemlerinin ardından ipek boyacıları loncası (Σηρικάριοι)'na kaydolmaları ve giriş ücreti olan 3 nomisma'yı ödemeleri gerekmektedir²¹⁶.

Gerekli şartları sağlayıp dükkân açan ve Konstantinopolis'teki ipek boyacıları loncası (Σηρικάριοι)'na mensup zanaatkarların uyması gereken kurallara değinecek olursak, bu kuralların bir kısmı boyarmaddeler ve onların kullanımıyla ilgilidir. Öyle ki, mor boyayı, koyu yeşil ya da sarı renk boya ile dönüştürerek manto boyamaları yasaklanmıştır²¹⁷. Gerçek mor olarak belirtilen imparatorluk sarayı için ayrılan boya olan mureksi kullanmaları yasaktır²¹⁸. Bu yasağa uymayıp mureks kullanarak mor boyama yapan ya da mureks karışımından kırmızı renk elde edip boyama yapan boyacının cezası elinin kesilmesidir²¹⁹. Kurallar sadece boyarmaddeler ile ilgili değildir. Boyanacak ve boyanmış ürünlerle ilgili de boyacıların uyması gereken kurallar vardır. Boyacı boyayacağı ipeği ham ipek tüccarları loncası (Μεταξοπράται)'na mensup tüccarlardan satın almak zorundadır. Eğer boyacı yabancı bir tüccardan ipek satın alırsa kırbaçlanır, saç kazıma cezası verilir ve faaliyetleri sonlandırılırdı²²⁰. Ayrıca boyacı dükkanında yapılan denetimler sırasında Eparkhos'un mührünün olmadığı pelerin balyaları bulunursa hem mühürsüz balyalara hem de bu suça bulaşan boyacının şahsi mallarına el konulurdu²²¹. Konstantinopolis'li boyacılar kullanılan boyalar ve renkleri fark etmeksizin boyanan pelerinlerin değeri on nomisma'dan daha yüksekse bu durumu Eparkhos'a bildirmeleri de gereklidir²²². İlaveten Eparkhos'un haberi olmaksızın satış yapmaları yasaktır yine de habersiz satış yapılırsa boyacının tüm mallarına el konulurdu²²³.

Kuralların biri de boyacı işgücünü imparatorluk içinde tutmaya yöneliktir. Boyacıların, boyahanelerinde çalıştırdıkları köle, işçi ve ustabaşılarını, Konstantinopolis'te ya da imparatorluğun herhangi bir yerinde olan yabancıya satması yasaktır. Eğer bu yasağa rağmen yabancı birine boyahane işçisi satıldığı tespit edilirse suçlu boyacının elinin kesilmesine

²¹⁶ The Book of The Eparch, 1937: 27.

²¹⁷ The Book of The Eparch, 1937: 25.

²¹⁸ The Book of The Eparch, 1937: 25.

²¹⁹ The Book of The Eparch, 1937: 26.

²²⁰ The Book of The Eparch, 1937: 26.

²²¹ The Book of The Eparch, 1937: 26.

²²² The Book of The Eparch, 1937: 25.

²²³ The Book of The Eparch, 1937: 26.

hükmedilmiştir²²⁴. İş gücüyle ilgili diğer bir kural ise; maaşı ödenmiş ve bir boyahanede çalışan işçi başka bir boyahanede çalıştırılmazdı. Eğer bir boyacının başka bir boyacının işçisini, ücreti ödendiğini bildiği halde alıp, kendi boyahanesinde çalıştırırsa o işçinin diğer boyacıdan aldığı ücret kadar para cezasına çarptırılırdı²²⁵.

Bizans İmparatorluğu'nda ayrı bir lonca olan ipek tüccarları loncası (Βεστιοπράται)'na mensup ipek tüccarlarından sadece ipekli giysilerin ticaretiyle meşgul olmaları beklenirdi. Kişisel kullanımları için ihtiyaç duydukları ürünler dışında başka bir ürün alımı yapması yasaklanmıştır. Özellikle mor boyaların imparatorluk dışına çıkarılmasını önlemek için onlara mor boya satışı yasağı getirilmiştir. Bu yasağa uymayanlar kırbaç cezasına çarptırılır ve mallarına el konulurdu. Ayrıca rengi şeftali ve kırmızı olan giysileri Eparkhos'a bildirmekle mükelleflerdir²²⁶.

Bizans İmparatorluğu'nda hem ipek boyacılığı hem de ipek tüccarlığının aynı anda yapılmasının önüne geçilmiştir. Öyle ki Eparkhos Kitabı'nda bu iki zanaatı birden yapan kişilerin ya ipek boyacılığını ya da ipek tüccarlığını seçmesi gerektiği belirtilir²²⁷.

Konstantinopolis'te doğudan gelen malların ticaretiyle uğraşan tüccarlar mevcuttu. Bu tüccar gruplarından biri de ayrı bir loncaya sahip olan Suriye ve Bağdat'tan ithal edilen malların ticaretiyle uğraşan tüccarların loncası (Πρανδιοπράται)'ydı. Bahsi geçen loncaya mensup tüccarlar bu bölgelerden gelen her türlü yüksek ya da düşük kaliteli malların alımını yapabilirlerdi. Fakat bu mallar arasında iki ürün ayrı tutulmuştur. Bunlardan birincisi boyarmadde ikincisi ise; parfüm maddeleriydi. Gelen boyarmaddeyi sadece boyacı, parfüm maddelerini ise sadece parfümcünün satın alacağı kuralı vardır. Bu kural Konstantinopolis'te yaşayan asilzadeler ve generaller için farklıydı. Öyle ki, eğer Suriye ve Bağdat'tan gelen ürünler arasında kendi hanesi içinde kullanacağı bir ürün varsa bu ürünü ihtiyacı kadar satın alabilirlerdi²²⁸.

Mor toplayıcılar mureks türü deniz kabuklularını toplamak için kıyı kıyı dolaşırlardı. Onların kullanımına tahsis edilmiş tekneler mevcuttur. Eğer mor toplayıcıların tekneleri gasp edilirse dolayısıyla çalışmalarına mâni olunursa bunun da cezası iki pound altındır²²⁹.

Mureks ile boyamanın kötü koku yaydığı mor boyama yapan boyacıların ellerinin çürümüş balık gibi koktuğu bilinirdi. Bu kötü kokunun boyanan tekstil malzemelerine sinmesi

²²⁴ The Book of The Eparch, 1937: 26.

²²⁵ The Book of The Eparch, 1937: 26.

²²⁶ The Book of The Eparch, 1937: 16.

²²⁷ The Book of The Eparch, 1937: 17.

²²⁸ The Book of The Eparch, 1937: 20.

²²⁹ Theodosian Code, 1952: 287; Codex of Justinian, 2016: 2667.

kaçınılmazdı. Bu sebeple bir emir de boyanan ipeklilerinin yıkanmadan teslim edilmemesi yönünde olmuştur²³⁰.

Phoenicia (Fenike) Antik dönemden itibaren önemli mor boya üretim bölgesi olma özelliğini Ortaçağ'da da sürdürmüştür. Burada üretim devlet kontrolünde yapılmakta ve üretilen mor boyalarının ticaretini yapmak da yasaklanmıştır. Yasaklara rağmen 8 Mart 436 tarihli belgede yasağın delindiği anlaşılmaktadır. Tarihî kayıta yaklaşık 300 pounds ağırlığındaki mor boyalı ipeğin ve azımsanmayacak miktarda mor boyanın satılıp nakde çevrildiğinin ortaya çıkmasının ardından suça bulaşanlar cezalandırılmıştır. Tekrar böyle bir durumla karşılaşılması adına Fenike bölgesinde bulunan mor boyama atölyelerini denetlemekle görevli memurlar tayin edilmiştir. Böylelikle bir daha bu gibi yasadışı durumla karşılaşılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır²³¹.

Bizans İmparatoru Iustinianus'un hukuk metinlerini derlettiği Corpus Iuris Civilis ismiyle anılan eserde de çalışmamız için önemli olan veriler elde edilmiştir. *Theodosius Kodeksi*'nde değindiğimiz üzere *Iustinianus Kodeksi*'nde de mor boya yasağı önceliğimiz olmuştur. Öyle ki, bu metin ile de ipek, kumaş ve yünün mora boyanması ve satılması yasaklanmış, bu kurala uymayanların canı ve malıyla yargılanacağı duyurulmuştur²³².

Bizans İmparatorluğu'nda kimi zaman imparatorluk hizmetleri için belli kimseler belli süre kamu yararına hizmetlerde görev yapmaları istenirdi. Mor boyacılar kendi vazifeleri hariç her türlü hizmetten muaf tutulmuşlardı²³³. Hizmetten muaf tutulmalarının karşılığında onlardan çocuklarına mesleklerini öğretmeleri gerektiği bildirilir²³⁴.

Kodekslerdeki boyama ile ilgili bütün kanunlar mor boyama ile ilgidir. İmparatorluk mor boyamanın hilesiz bir şekilde üretilmesi için de kurallarını belirlemiştir. Kutsal mor boya olarak isimlendirdikleri mor boyanın tağşişinin önüne geçmek için cezası ağırlaştırılmıştır. Öyle ki, yünlü kumaşların harici diğer boyalarla kutsal mor görüntüsü verilerek boyanması, ipeğin önce pembeye boyanıp sonra başka boyalarla koyulaştırılması yasaklanmıştır. Bu teşebbüsün cezasının idam olduğu belirtilmiştir²³⁵.

Ortaçağ İtalyası'nda Lucca önemli bir boyama merkezidir. 1255 tarihli "*Lucca Boyacılar Tüzüğü*" kırmızı ile boyamayı ayrı bir yere koymaktadır. Öyle ki, boyacıların kırmızı'yı sadece tek

²³⁰ Theodosian Code, 1952: 287; Codex of Justinian, 2016: 2667.

²³¹ Theodosian Code, 1952: 287-288; Mor boya satışı sayısız kez yasaklanmış olmasına rağmen *Iustinianus Kodeksi*'nde de yasak bir kez daha yinelenmiştir (Codex of Justinian, 2016: 2673).

²³² Codex of Justinian, 2016: 991.

²³³ Codex of Justinian, 2016: 2599.

²³⁴ Codex of Justinian, 2016: 2627.

²³⁵ Codex of Justinian, 2016: 2673.

başına kullanmaları emredilmişti. Aksi halde kırmızı dışında bir boyarmadde kullanılarak vermilyon rengi elde etmenin cezası sağ elinin kesilmesi idi. Sözü edilen tüzüğü kabul eden Lucca'lı boyacılar bir sahtekarlık neticesinde sağ elini kaybedeceğini biliyordu²³⁶. Benzer sahtekarlık yönetimi ile kırmızı'ya kökboya karıştırarak kırmızı boyama yapmanın 1301 tarihli *Calimala Loncası Tüzüğü*'nde de cezası vardı. Bu durumun tespit edilmesi halinde boyacıya meslekten men ya da elin kesilmesi cezası verilirdi. Karışım ile kırmızı renk elde edilerek boyanmış kumaşlar yakılırdı²³⁷. Çalışmamız sırasında incelediğimiz kaynaklarda sadece kırmızı için yaptırımın bu denli ağır olduğu görülmüştür.

Görsel 4: Bartholomeus Anglicus'un De Proprietatibus Rerum İsimli Eserinde Boyacılar

Kaynak: (Robinson, 1969: 62).

Floransa'da rafine edilen boyalar, taşıması önlemek için denetlenir onaylandıktan sonra pazarda satılırdı. Özellikle boyama işlemi de denetim altına alınmış ve bu işlemler boyahanelerde gerçekleşirdi. Boyaması tamamlanmış kumaş bir kez daha kontrol edilir ardından balyalar halinde mühürlenirdi. Ortaçağ boyacılarının üretimin her aşamasında sıkı denetimlere tabi tutulmasıyla, yüksek kalite standardını garanti altına almaya ve bağlı bulundukları şehirlerdeki boyama endüstrisinin imajının sarsılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır²³⁸. İtalya şehir devletlerinde boyacıların atıklarını da sokağa ya da nehirlerle dökmeleri yasaklanmıştır²³⁹.

²³⁶ Statuto dell'Arte dei Tintori di Lucca del MCCLV, 1864: 15.

²³⁷ Filippi, 1889: 158-159.

²³⁸ Robinson, 1969: 28.

²³⁹ Dean-Waley, 2023:60

Lonca müfettişleri tarafından boyaması tamamlanmış ürün gözle muayene edilir ve ürün üzerinde leke ya da kötü boyanma kaynaklı kusurlar tespit edilirse boyamayı yapan lonca üyesine para cezası kesilirdi²⁴⁰.

İslâm dünyasında dikkat edilmesi gereken iki meslek yoğunlukla belirtilir. Bunlardan biri kuyumcu diğeri de boyacılarıdır. Boyacıların yalancılıkla itham edildiği hadis şu şekildedir: Ebu Hureyre radiyallahu anhüma anlatıyor: “Resûlullah aleyhissalâtu vesselâm buyurdular ki; “insanların en çok yalan söyleyenleri boyacılar ve kuyumculardır. İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte çalışmasında bu hadisin İbnu Mâce’de yer alan zayıf hadislerden olduğu ve içtimai hayat için bu iki mesleğin de vazgeçilmez olduğundan, Resûlullah’ın bu meslekleri kötölemesinin düşünülemeyeceğini sadece söyledikleri zamanda elindeki işleri teslim etmedikleri için yalancı duruma düştükleri şeklinde yorumlamanın uygun olacağını belirtmiştir²⁴¹.

İslâm devletlerinde boyacıların uyması gereken kurallar ve denetimleri konusunda karşımıza hisbe teşkilatı, hisbe kuralları ve muhtesibler çıkmaktadır.

Hisbe kelimesi Arapça’da hesap etmek ve saymak gibi anlamlarına gelen hasb kökünden türemiştir. İhtisab ise aynı kelime kökünden türemiş olup çirkin iş yapma kınamak, hesaba çekmek, sevabını umarak iş yapmak, akıllı bir şekilde yönetmek manalarına gelmektedir²⁴². Hisbe kavramının ortaya çıkışına ilişkin farklı görüşler bulunsu dahi Abbâsî Halifesi el-Mansûr döneminde kullanılmaya başlandığı görüşü etkindir²⁴³. Hisbe teşkilatı’nın kökeni Hz. Peygamber döneminden itibaren başlayarak Emeviler döneminde gelişme göstermiştir. Abbâsîler döneminde ise teşkilat yapısını genişlettiği bilinmektedir²⁴⁴. Hisbe teşkilatı’nın görevi hem bir hukuk hem de sosyal hizmet kurumu olarak iyiliği emretmek ve kötülüklerden sakındırmaktır. Bu tanım İslâm Hukuku’nda halifenin yetkileri arasında bulunan kaza yani yargı görevinin tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir. “Velâyetü’l hisbe” olarak ayrıntılı şekilde görev tanımı düzenlenmiştir. Söz konusu bu görevi yerine getiren makama ve şahsa muhtesib adı verilmiştir²⁴⁵. Anadolu Selçuklu Devleti’nde de “Divan-ı hisbe” kurumu mevcuttur²⁴⁶.

Muhtesibin görevlerine değinilecek olursa ilk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren, kullanılan ölçü tartı aletleri ve sikkeler için belirlenen standartların kontrolü, standartlara uymayanların cezalandırılması sorumluluğunu taşımaktadır. Bununla birlikte hem ticari işlemlerin

²⁴⁰ Dixon, 1898: 169-170.

²⁴¹ Canan, 1995: 246-247; Özdal, 2016: 42.

²⁴² Kallek, 1998: 133.

²⁴³ Hizmetli, 2017: 431.

²⁴⁴ Hizmetli, 2017: 439.

²⁴⁵ Akgündüz, 1990: 234.

²⁴⁶ Kallek, 1998: 138.

esaslarının oluşturulması hem de piyasada bulunan ölçü, alet ve birimleri arasındaki farkların belirlenmesi muhtesibin temel kimliğiyle özdeşleşmiştir²⁴⁷. Selçuklular döneminde muhtesipler, çarşı, pazar düzeni ve asayişinin yanı sıra beledi işlere bakmakla yükümlüdür. Memlûklerde ise ikisi merkezde ve biri taşrada olmak üzere hisbe görevini yürüten üç makam bulunmaktadır. Osmanlı dönemine kadar Türk İslâm devletlerinde hisbe teşkilatı, her beldede beledi hizmetleri de yürütmekle yükümlüdür²⁴⁸. Osmanlı döneminde muhtesipler, kadının emirlerini yerine getirmekle mükellef olduğu gibi onun yardımcısı mahiyetinde iktisadi faaliyetleri denetlemek gibi görevleri bulunmaktaydı. Bu bağlamda şehirde dolaşarak narhlarla ilgilenir ve esnafın kurallara uyup uymadığını denetlemektedir. Bu tür yetkilerle ekonomik ve sosyal hayatın düzenleyicisi görevini yürütmektedir. Bilhassa iktisadi faaliyetlerde oldukça etkin bir vazifesi bulunmaktaydı. Nitekim; esnafın denetlenmesi ve aynı zamanda esnaf loncalarının haklarının korunması gibi görevleri vardı. Bununla birlikte yerli mallarla rekabet edebilecek ithal ürünlerden ihtisâbiyye adlı vergi alınması, vergi gelirlerinin belirli yerlere dağıtılmasının yanı sıra şehirlerde asayişini sağlamak ve halka iâşe sağlamak muhtesibin Osmanlı dönemindeki görevleri arasındadır²⁴⁹.

Ortaçağ İslâm devletlerinde boyacılar sadece hisbe teşkilatı'nın başında bulunan muhtesiplerce denetime tabi tutulmazlardı. Öncesinde Arîf ya da Emîn denilen kişilerce de denetlenirlerdi. İslâm dünyasında her meslek gruplarının başında o mesleği temsil eden Arîf veya Emîn adı verilen yetkililer bulunurdu. Bu yetkililer temsil ettikleri mesleklerin usullere uygun şekilde yapılması için gerekli eğitimlerin verilmesini sağlar ve uyması gereken kuralları öğretirdi. Ardından kurallara uyup uymadıkları konusunda denetimlerde bulunurdu. Arifler kendi meslek grupları içinde denetimini de yaparak kendilerini sağlama almak zorundaydılar. Çünkü kendisi de çarşı ve pazarın denetim mekanizması olan hisbe teşkilatı'nın başında bulunan muhtesibe karşı sorumluydu²⁵⁰.

Şehirlerdeki sokak düzenine varana kadar pek çok konu da denetim gerçekleştiren muhtesib, çarşı ve pazarların dükkanların düzenini de sağlamaktaydı. Boyahanelerin konumu da bu doğrultuda önem arz etmekteydi. Boyama esnasında kazanların kaynatılması için yakılan ateş ve ortaya çıkan yoğun duman çevrede bulunanlar için rahatsızlık sebebiydi. Boyahanelerin çevredekilere dumandan dolayı rahatsızlık vermeyecek konumda bulunmamaları gerekmektedir. Bu sebeple nüfusun yoğun olduğu şehir merkezlerinde boyahane açılması yasaktır²⁵¹. Fakat kenar

²⁴⁷ Kallek, 1998: 137.

²⁴⁸ Akgündüz, 1990: 235.

²⁴⁹ Kazıcı, 1998: 143-144.

²⁵⁰ Özdemir, 2014:296.

²⁵¹ Lévi-Provençal, 2001: 81.

mahallelerde boyahanenin konumu da rahatsız sebebi olabilmekteydi. Bu gibi durumlarda gelen itiraz ve şikâyetler doğrultusunda hareket edildiği görülmektedir. Nitekim, 1030 tarihli belgede Yakup b. Mevasser, yıllık beş dinar karşılığında Filistin’de İbn Habişa şeridinde bir dükkânı boyahane olarak kullanmak üzere kiralamıştır. Fakat sokakta sinagog olması ve sinagoga bu kadar yakın bir konumda boyahane açılması mahalleliyi rahatsız etmiş ve tepkinin artması üzerine de boyahanenin faaliyeti sonlanmıştır²⁵².

Boyama sonrası boyanan kumaşlar dükkân içerisinde yeteri kurutma alanı yoksa dışarı da kurutma işlemi yapmayı gerektirmekteydi. Muhtesib, bu konuda boyahanenin bulunduğu sokakta insanların geçişini engellemeyecek şekilde yoldan uzak bir yerde kurutma yapmaları gerektiği konusunda kural belirlemiş ve boyacıları da bu kurala uymaları için sorumlu tutmuştur²⁵³. Yeri gelmişken, boyacıların boyadıkları kumaşı kurutma yerleriyle ilgili bir kurala da İtalya’da rastlanılmaktadır. Öyle ki, Pisa’lı boyacılar tek bir şartla kumaş kurutmak için sokağı kullanabilirdi o şartta kurutacakları kumaşların at sırtındaki bir adamın sokaktan geçerken kafasının değmeyeceği bir yüksekliğe asmalılardı²⁵⁴.

Boyacıların kullandıkları boyarmaddelerle ilgili kurallar da mevcuttur. Kamu yararını gözetmekle mükellef olan muhtesib, bu konuda da tedbirler almıştır. Boyandığında boyası çabuk solan, akan dayanıksız boyalarla boyama yapılmaması konusunda denetimlerde bulunmaktaydı. Bu doğrultuda boyacıları kullanmaları yasak olan boyarmaddeler belirtilmiştir. İbn Abdûn’un Risâle fi’l-kağâ’ ve’l-ħisbe isimli eserinde boyacıların yeşil rengin tüylü çekem’den ve gök mavisi rengin bakkam’dan elde etmeleri hile olarak tanımlanmıştır. Tüylü çekem ile yeşil, bakkam ile gök mavi renk elde edilip boyanan kumaşın çabuk bozarmasına neden olduğu için kullanımının yasak olduğu belirtilmiştir²⁵⁵.

Boyacılar için ayrı bir bölüm oluşturan Şeyrezi’nin vermiş olduğu bilgiler konumuz için büyük önem arz etmektedir. Şeyrezi, boyahanelerde boyacıların ipek ve diğer iplik malzemelerini kırmızıya boyarken kökboya yerine kına’yı kullanarak boyama yaptığını, bu durumun dokuma ürünlerine kısa bir süre için güzellik ve parlaklık verdiğini fakat güneşe maruz kaldıklarında rengin değişip bozardığını aktarır. Sürme rengine boyama yaparken de mazı gomalağı ile zaç-ı kıbrıs

²⁵² Goitein, 1999b: 433.

²⁵³ Hizmetli, 2011: 108.

²⁵⁴ Dean-Waley, 2023:60

²⁵⁵ Lévi-Provençal, 2001; 95; Yeşil renk elde edilmesinin yasak olduğu bitkinin adı Lévi-Provençal’ın tercümesinde kullandığı referanslarla Arapça matnan, Mustafa Hizmetli’nin eserinde ise mişnan olarak geçmektedir. Matnan ya da mişnan’ın Türkçe’de hangi bitkiye karşılık geldiğinin tespiti için Lévi-Provençal’ın referans gösterdiği esere danıştık. Eserde matnan, Daphne Gnidium (Thymelaea hirsuta Endl.) bitkisi olarak tanımlanmıştır. Çalışmamız sırasında sıklıkla kullandığımız Resimli Çokdilli Bitki Adları Sözlüğü’nde kurd bağı, beyneb fidanı olarak geçmektedir. Fakat çalışmamızda matnan’ın Türkçe’de daha yaygın olarak bilindiği tüylü çekem ismini kullandık (Hizmetli, 2011:113; Renaud-Colin, 1934: 120; Bedevian, 2021: 227; İlçim, 2014: 862).

(karaboya)'ın kullanıldığını bu malzemelerin kazan içine koyup boyandıktan ortaya simsiyah bir rengin ortaya çıktığını fakat onun da kısa sürede renginin değiştiğini ve boyanın uçup gittiğini vurgular. Kırmızı renk için kökboya yerine kına, siyah için mazı gomalağı ve zaç-ı kıbrıs kullanımı sahtekarlık olarak tanımlanır ve bu maddelerin kullanımının muhtesib tarafından engellenmesi gerektiğini belirtir²⁵⁶.

Boyahanelere getirilen yün ipek gibi tekstil malzemelerinin ve elbiselerin üzerine müşterinin isminin yer aldığı bir etiket konulması zorunludur, böylelikle ürünlerin karışmasının önüne geçilirdi²⁵⁷. Boyahanelerde bulunan boyanın, boyanacak veya boyanmış ürünün çeşitli nedenlerle zarar görmesi halinde uygulanacak kurallar da bellidir. Örneğin, bir müşteri tarafından boyanmak üzere boyahaneye getirilmiş ve boyama işlemi tamamlanmış kumaşa, rüzgâr nedeniyle boya sıçraması halinde boyacı bu durumdan mesul tutulamazdı. Bir diğer durumda, boyama işlemi tamamlamış ve kurutulmak üzere asılmış kumaş, rüzgâr sebebiyle uçup boya kazanına düşmesi halinde hem boyacı hem de müşteri eşit olarak sorumlu tutulurdu. Böylesi bir durumda kumaş satılarak hem boyacı hem de müşteri payını eşit olarak alırdı. Boyahaneye gelen bir müşterinin boyahane bulanan kumaşı boya kazanına düşürmesi ya da boya kazanını devirmesi halinde ise; sebep olduğu zararı karşılamakla mükellefi²⁵⁸.

Şeyzeri, muhtesiplerin boyamanın nasıl ve hangi boyalarla yapıldığı herhangi bir tağşiş yapıp yapılmadığını denetlemesinin yanında dikkat etmesi gereken farklı bir hususu da aktarır. Boyacıların müşterinin bıraktığı elbiseleri başka kimselere bayramlarda düğünlerde kullanıp geri getirmek üzere kiraya verdiğinden bahseder ve bunun emanete hıyanet etmek olduğunu muhtesiplerin bu gibi durumların da önüne geçmesi gerektiğini belirtir²⁵⁹.

Muhtesip sözü edilen kural ihlalleri ve sahtekarlıkları tespit ettiğinde kamu yararını gözeterek sahtekarlık yapan boyacıları kamuoyuna duyurur ve böylelikle sahtekâr boyacıların toplum içinde tanınmasını sağlardı. Böylesi durumlarla karşılaşılmasını adına daima güvenilir kişilerin mesleklerini yapmasını sağlardı²⁶⁰.

Boyacıların denetimi ve kurallarıyla ilgili Ortaçağ'ın sonlarında, Osmanlı Devleti'nde Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük şehirlerinde farklı bir kurum belirlemektedir. Osmanlı döneminde kumaş boyamacılığına ilişkin hususlar belli bir kontrol mekanizması olarak İhtisab Kurumu'nun denetimiyle gerçekleştirilmiştir. İhtisap kurumu, tıpkı fütüvvet, Ahîlik kurumlarında

²⁵⁶ Şeyzeri, 1999: 92.

²⁵⁷ Şeyzeri, 1999: 92.

²⁵⁸ Hizmetli, 2011: 134.

²⁵⁹ Şeyzeri, 1999: 92; Özdağ, 2016: 324; Halep'te hekimlik yaptığı bilinen Şeyzerî, 1169 yılında Selâhaddîn Eyyûbi zamanında Taberiyye'de muhtesiblik, hatiplik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur (Kallek, 2018: 4-5).

²⁶⁰ Mâverdî, 1996: 358.

olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin sosyal ve idari yapısında etkili olmuştur. Nitekim; Osmanlıların genelde İslâm devletlerinde özelde ise Anadolu Selçuklu Devleti'nde etkili olan kurumları devam ettirdiği ve mirasçı olduğu bilinmektedir²⁶¹. Buna örnek olarak Bursa İhtisab Kanunnâmesi hükümleri gösterilebilir. II. Bayezid tarafından üretim standartının korunması için ferman olarak hazırlanan *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*'da boyacılara da yer verilmiştir. Öyle ki, bu fermenda lak boyasına kökboya karıştırılıp kırmızı renk elde etmek sahtekarlık olarak tanımlanmakta ve yasaklanmaktadır²⁶². Yine Bursa İhtisab Kanunnamesi'nde Futa kumaşının sadece çivitotu ile boyanması şartı getirilmiştir²⁶³. II. Bayezid dönemi sonrasında da Osmanlı boyacıları *Kanunnâme-i İhtisab-ı İstanbul-el- Mahrusa*'sı ile de işlerini hakkıyla yapmaları konusunda denetim altında tutulmuşlar ve kullandıkları boyalara kadar ayrı kişilerce denetlenmeye başlanmışlardır²⁶⁴. Örneğin; Bursa'daki boyahaneler birkaç kişinin kontrol ve denetiminden geçmekteydi. Öyle ki, boyacılar şehrin Kethüdası tarafından denetim altına alınırken, kullandıkları boyarmaddeler ve kaliteleri şehrin Yiğitbaşı'sı, boyama sonrası ortaya çıkan ürünün kontrolü içinse bütün renk tonlarının boyamasında uzmanlaşmış bir meslek erbabı tarafından denetim ve kontrol altına alınmışlardır²⁶⁵.

1.4. Boyama Tarifleri

Akdeniz'de Doğu-Batı arasında boyama bilgisinin ne derecede aktarılmış olduğunu tespit etmek zordur. Renklerin oluşturulması için belirli tariflerin hazırlanması uzun süren deneme-yanılma yöntemi ile elde edilmiştir. Renklerin oluşturulması sürecindeki yöntemler ve deneyimlerin usta-çırak ilişkisi şeklinde nesilden nesile aktarıldığı söylenebilir.

Ortaçağ boyacıları, boyarmadde fiyatları düşünüldüğünde hata yapma şansları da yoktur. Yapacakları en küçük hata boyanın ve boyanacak malzemenin bozulmasına sebebiyet verebilirdi. Bu sebeple ellerinde daha önce denenmiş ve en iyi sonuçlar alınmış tariflerle çalıştıkları kuvvetle muhtemeldir. Boyacının yapacağı hatanın nelere mâl olabileceği konusunda 1090 yılında Mısır'daki bir boyacının başından geçenler durumu açıklamada iyi bir örnek sunmaktadır. Boyacı kendisine boyanması için getirilen çok pahalı bir ipek kumaşı yanlış boyama neticesinde bozmuş ve kumaşın değerinin düşmesine neden olmuştur. Müşteri zararının tanzimini istemiş, boyacı istenilen meblağı karşılamayınca Mısır'da bulunan birine çocuklarını rehin vererek borç almış ve müşterisinin zararını karşılayabilmiştir²⁶⁶.

²⁶¹ Tabakoğlu, 2021: 199.

²⁶² Kanunname-i İhtisab-ı Bursa, 2013; 12.

²⁶³ Akgündüz, 1990: 206.

²⁶⁴ Barkan, 1942; 337.

²⁶⁵ Kepçioğlu, 1942: 414.

²⁶⁶ Jacoby, 1992: 482.

İçerisinde kumaş ve yün gibi tekstil malzemelerinin boyanmasıyla ilgili bilgiler içeren günümüze ulaşmış birtakım eserler mevcuttur. Bu eserlerde yer alan boyarmaddeler önceliğimiz olmakla birlikte eserlerin içerisinde yer alan tarifler özetlenerek aktarılacaktır. Bu eserlerden ilk 4.yüzyıla tarihlenen Stockholm Papirüsü adı verilen kaynaktır.

1.4.1. Stockholm Papirüsü'ne Göre Tekstil Malzemelerinin Boyama Tarifleri

Öncelikle Stockholm Papirüsü'nün renk tarifleri içermesinin yanı sıra bazı boyarmaddelerin kalite kontrollerinin nasıl yapılması gerektiğine dair verilen bilgiler de kıymete değerdir. (Ek 8) Öyle ki, çivitotu'nun iyisinin ağır ve koyu renkte olması gerektiği vurgulanmış ve açık renk olan ise kalitesiz olarak tanımlanmıştır. Suriye kırmızı'nın ise beyaz veya siyah benekli olanlarının düşük kaliteli olduğu belirtilirken, kökboya'nın köklerinin ezilerek kontrol edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁶⁷. Bu kontrol yönteminin Ortaçağ boyunca uygulanmış olabileceği söylenebilir. Eserde sıklıkla kökboya, çivitotu'nun yoğunlukla kullanıldığı ve özellikle yoğun olarak mor renk tarifleri içerdiğini belirtmekte fayda vardır. Mor renk elde etmek için sadece mureks'lerin değil farklı boyarmadde karışımlarının da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Mavi renk için önemli boyarmaddelerden olan çivitotu'nun eserde kullanımına değinmek yerinde olacaktır. Çivitotu'nun toplanıp kurutulma aşamaları şu şekilde tarif edilmiştir: çivitotu kesilip bir sepette toplanır. Gölgede kurumaya bırakılır. Kurumasının ardından ilk ezilme aşaması yapılır ve toz haline getirilir. Toz haline getirilen çivit, havalandırılır ve bir kez daha ayakla ezilerek iyice kurumaya bırakılırdı ve bu süreçte görüntüsü kömürü andırırdı²⁶⁸.

Koyu kırmızı (Scarlet) renk yün elde etmek için; mordanlanıp çivitotu ile maviye boyanmış yün alınır. Ardından kırmızı suda eriyene kadar ezilir. Ezilen kırmızı, archill (rocella cinsi liken) ile karıştırılıp kaynatılır. Ardından yün kazana konup kaynatılır ve koyu kırmızı renk elde edilirdi²⁶⁹. Ayrıca kaynakta hemen hemen pek çok tarifte boyandıktan sonra yünlerin sabunu ile durulama işlemi aktarılır²⁷⁰.

Kökboya ile mor renk elde etmek içinse; maviye boyanmış yünün, külle karıştırılması, çömlekçilerin çamur suyuna batırılması yıkanıp mordanlanması tarif edilir. Mordanlamanın tamamlanması için yünün kazana batmasını beklemek gerekir. Ardından toz haline getirilmiş 300 gram kökboya ile 600 gram yün ve sirke kazana konup kaynatılmalı, kaynama esnasında kazan

²⁶⁷ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 78.

²⁶⁸ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 73.

²⁶⁹ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 77.

²⁷⁰ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 68,78.

karıştırılmalıdır. Sonrasında tuzlu su ile durulama yapılması eğer rengin solmaması isteniyorsa şap ile uygulama yapılması gerektiği belirtilir²⁷¹.

1.4.2. Mappae Clavicula'ya Göre Tekstil Malzemelerinin Boyama Tarifleri

Boyarmadde ve tarifleri içeren bir diğer eser de Mappae Clavicula'dır. Kökenini Leyden ve Stockholm Papirüsleri'nden alan Mappae Clavicula'nın 8.yüzyıldan 12. yüzyıla kadar eklemelerin yapıldığı el yazmaları mevcuttur. En eksiksiz olanı ise Phillips-Corning el yazması olarak adlandırılanıdır. (Ek.9) Eser içerisinde çalışmamıza konu olan çivitotu, muhabbet çiçeği, mureks, safran, kökboya, lak gibi kumaş boyamada kullanılan boyarmaddelere rastlanılmıştır. Fakat eser mureks ile mor kumaş boyama ile ilgili bir tarif dışında başka tarif içermez. Tariflerin çoğu cam, metal gibi malzemelerin renklendirilmesi için kullanılan pigmentlerin üretimi ve kullanımını içermektedir.

Mor boyanın yapılmasında kullanılan mureks'in adalarda daha çok yetiştiğini, içinde kan kırmızısı bir yeri olan kabuklu olarak tarif edilir. Mureks'ten mor boya çıkarmak için etiyle birlikte toplanılması ve toplanan murekslerin denizden tuzlu su alarak bir kaba konulup bekletilmesi yönünde tarifi içerir²⁷². Mureks ile boyama yapılacaksa öncelikle İskenderiye şapının alınıp bir kapta sıcak suda çözülmesini ardından boyanacak malzemenin kabın içine atılarak iki gün boyunca bekletilmesi gerektiği belirtilir. İki günün sonunda karıştırılıp 3 gün daha beklemeye alınması, 3 günün sonunda da yeniden karıştırılıp 8 gün daha beklemeye alınması önerilir. 8 gün sonra şaplı kapta bekletilen malzemenin çıkartılıp bakır bir kaba alınması ve içerisine boyayı, berrak erkek idrarının ve domuz kanının ilave edilip ardından yıkama aşamasına geçilmesi tarif edilir²⁷³.

12.yüzyıla tarihlenen Theophilus Presbyter'in De Diversis Artibus²⁷⁴ isimli eseri de çalışmamız sırasında incelenmiştir. Fakat eser tezhip, duvar boyama, mürekkep, resim teknikleri, vitray ve cam boyalar ile ilgili tarifleri içerirken kumaş boyamacılığına yönelik herhangi bir referansa rastlanılmamıştır.

İncelemeye tabi tuttuğumuz kaynaklardan da anlaşılaacağı üzere Ortaçağ'da pigment üretimi, metal, cam, ahşap boyalarının ve boyama tekniklerine, tariflerine ulaşılabilirken kumaş boyama üzerine detaylı herhangi bir veriyle karşılaşılmamış olması Ortaçağ boyacılarının meslek bilgilerini, tariflerini sır gibi sakladıkları anlaşılmaktadır. Tariflerin sır gibi saklanması meselesinde ise karşımıza Venedikli bir boyacı çıkmaktadır. Venedik'te XIV. yüzyılın sonunda kırmızı ile boyamayı birkaç ustanın bildiği ve kendisinin bu boyama bilgisine sahip olmadığı

²⁷¹ The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 84-85.

²⁷² Mappae Clavicula, 1974: 46.

²⁷³ Mappae Clavicula, 1974: 46.

²⁷⁴ Theophilus, 1963.

anlaşılan boyacı Venedik'te bu tarife ulaşmaya çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Venedikli boyacı, oğlunu Konstantinopolis'e kırmızı ile boyama yöntemi öğrenmesi ve tarifi elde etmesi için göndermiş fakat muvaffak olamamıştır²⁷⁵.

1.5. Boyama Ücretleri

Çalışmamız sırasında Floransa'nın en büyük loncalarından olan *Arte di Calimala*'nın tüzüğünde boyama ücretleriyle ilgili bilgi elde edebildik. Öyle ki, *Arte di Calimala* yılda bir kez, temmuz ayında, boyama fiyatını belirlemek için iki tüccar görevlendirirdi. Bu doğrultuda boyacılar daha düşük fiyatlarla iş yapmayı seçmedikçe, tavan fiyatta tüm boyacılar belirlenen fiyatlara uymak zorundaydı²⁷⁶.

Ortaçağ Akdeniz'inde bir müşteri elinde boyanmasını istediği bir kumaşı belirli bir fiyat karşılığında boyahanelere götürerek boyama hizmetinden faydalanabilmekteydi. Bu fiyatlar loncaların belirlemiş olduğu tarifelere dayanmaktaydı. Belirlenen fiyatların denetlenmesi loncalar tarafından görevlendirilmiş memurlarca takip edilmekteydi. Görevlendirilen memurlar sadece fiyat kontrolü yapmıyordu. Ürün kalitesi de titizlikle takip altındaydı. Memurlarca kötü boyandığına kanaat getirilen kumaş yeniden işlenirdi. Boyacılar, müşterileri için farklı fiyat aralıklarında hizmet sunmaktaydı. Kaliteli boyarmaddelerle oluşturulan renkler ve ucuz boyalarla boyananlar renklere farklı fiyat tarifesine uygulanmaktaydı. Boyacılar, ucuz bir boyarmadde kullandıysa boyadığı ürünün üzerine koyacağı bir etiketle bunu belirtmek zorundaydılar²⁷⁷. Aksi durum boyamada hileye girmektedir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere boyama ücreti en yüksek olan renk vermilion kırmızısıdır. Bu rengin elde edilmesinde kullanılan hayvansal boyarmadde kırmızı'dır. Bir karşılaştırma sunması açısından bu tablo dikkate değerdir. Tabloda yer alan "Keşiş Kırmızısı" kökboya ile elde edilirken, "Vermilion" kırmızı'dan elde edilmekteydi. Aralarında bu 3.5 katlık fiyat farkı sadece boyanın kalitesinden ve renk tonunun göz alıcılığından kaynaklanmamaktaydı. Kırmızı'nın kaynağı yılda bir kez toplanan bir böcekti ve kökboya'ya göre daha kıymetliydi.

²⁷⁵ Jacoby, 2004: 224.

²⁷⁶ Staley, 1906: 122.

²⁷⁷ Staley, 1906: 151.

Tablo 1: Floransa’da parça başına yünlü kumaş boyama ücretleri

Renk	Maliyet	Renk	Maliyet
Gök Mavisi	3 Florin ²⁷⁸	Soluk Mor	8 Florin
Zümrüt	3 Florin	Kahverengi	8 Florin
Açık Mavi	3 Florin	Koyu Yeşil	10 Florin
Ten Rengi	4 Florin	Keşiş Kırmızısı	10 Florin
Parlak Yeşil	4 Florin	Sarmaşık Siyahı	10 Florin
Gri	5 Florin	Keşiş Grisi	12 Florin
Beyaz Gölge	5 Florin	Gül	25 Florin
Soluk Kırmızı	6 Florin	Scarlet	28 Florin
Parlak Gök Mavisi	8 Florin	Vermilion	35 Florin

Kaynak: (Staley, 1906: 152).

Aşağıdaki tabloda yer verilen XI. yüzyıla ait bir kayıta 66 lbs (pound) ~ 30 kg. ağırlığında boyasız bir ipeğin boyahaneye ulaşması ve farklı renklere boyama sürecinin maliyet tablosunu göstermektedir. Satın alınan ~ 30 kg’lık ağartılmamış ipek, boyahaneye geldiğinde ölçülmüş ve 1,36 kg’lık kısmının nakliye veya gümrük işlemleri sırasında kaybolmuş olduğu tespit edilmiştir. Bu durum tabloya ziyan olan ipek olarak işlenmiştir.

Tablo 2: XI. Yüzyılda İpeğin Boyama Maliyeti

Ürün	Fiyat (Dinar)
~ 30 kg.’lık Ağartılmamış İpek	300
Ziyan Olan İpek	20
Kırmız Boyası	85
Giderler (Gümrük vb.)	25
Boyacıların Ücretleri	20
Siyaha ve Yeşile Boyamak İçin Kullanılan Boyarmaddeler	24
Ara Toplam	174
Toplam	474

Kaynak: (Goitein, 1999a:107).

Tabloya göre; toplam 474 dinarlık maliyetin 129 dinarı, boyama için harcanmıştır. Boyarmadde fiyatlarının, boyacılara ödenen ücretin dört katından fazla olması dikkatlerden kaçmamalıdır²⁷⁹.

²⁷⁸ 1252 yılında Floransa’da basılan florin, Mentese ve Aydın Beylikleri tarafından Batı Anadolu’da yaygın olarak kullanıldığı gibi Osmanlıların da Fatih Sultan Mehmed dönemine kadar kullandıkları paralar arasında yerini almıştır (İnalçık, 1996: 106). Bir florin 240 Floransa dinarına eş değerdir (Cipolla, 2021: 75).

²⁷⁹ Goitein, 1999a:107.

1.6. Boyacı Maaşları

Ortaçağ'da boyacıların emeklerinin karşılığını aldıkları ücretler ve maaş ödemeleri farklılık göstermektedir.

Boyama ücretleriyle ilgili karşımıza çıkan veri IV. yüzyıl başında Diocletianus tarafından yayınlanan “Tavan Fiyatlar Fermanı”nda yer almaktadır. Kumaş boyacıların ağırlık başına ücret aldıkları anlaşılmaktadır. Öyle ki işgücü ücretleri listesinde boyacıların bir pound (~453 gr.) ağırlığındaki kumaşı boyama karşılığında 3 denarius ücret alacakları belirtilmiştir²⁸⁰. IV. yüzyıl Roma'sından X. yüzyıl Bizans İmparatorluğu'na kadar boyacıların aldıkları ücretler ile ilgili bir kaydın bulunmaması, Bizans İmparatorluğu'nun Diocletianus'un belirlemiş olduğu ağırlık başına ücret politikasının sürdürülmüş olabileceğini düşündürmektedir. X. yüzyıla birlikte ise artık boyacılara ne kadar ödeme yapıldığı belli değilse bile aylık ödeme sistemine geçildiği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nda işçinin maaş ödemeleriyle ilgili bilgi Eparkhos Kitabı'nda yer almaktadır fakat burada tutar belirtilmez. Sadece bir aylık maaşın peşin ödendiği ve ödemelerin aylık olarak yapılması zorunluluğu üzerinde durulur²⁸¹.

1245 yılında Venedik'te ise, bir boyacı kalfası günde 1 solidi ve ayrıca kumaş başına da 5 solidi maaş almış ve işvereninden boyahanede iş olmadığında da yevmiyesini almaya devam edeceğine dair talepte bulunmuştur. 1245 yılının Ekim ayında Castello boyacısı Giovanni, boyahanesinde çalıştırmak üzere genç bir kız olan Petrina'yı işe almıştır. Petrina, Giovanni'nin boyahanesinde 6 yıl çalışmış ve altıncı yılındaki aylık maaşı 24 solidi olmuştur. Aynı yıl Giovanni, bir erkek çocuğunu boyahanesinde kalfa olarak işe almış ve o erkek kalfaya dördüncü yılında 35 solidi ödemiştir. Bu veriler boyacı maaşlarının ne kadar olduğuna dair fikir vermesinin yanında erkek ve kadın çalışanların arasındaki maaş farklılıklarını da gözler önüne sermiştir. Kayıtlara göre Petrina dördüncü yılında 16 solidi almıştır. Buna karşılık erkek kalfanın dördüncü yılda aldığı 35 solidilik maaşı ile karşılaştırıldığında kadın çalışanın erkek çalışanın maaşının yarısından az olduğu görülmüştür²⁸².

Boyahanelerde kazanılan ücretler cinsiyete göre farklılık gösterse de bu farklılığı yaratan bir diğer ve en önemli etken deneyimdi. Öyle ki, boyama işi çıraklıktan kalfalığa oradan ustalığa kadar giden yılların birikimiyle kazanılan bir beceri işiydi. Bu beceriye sahip deneyimli çalışanlar hem boyahaneye hem de bağlı bulundukları şehirlerdeki loncalara değer katmaktaydı.

²⁸⁰ İznik, 2011:114.

²⁸¹ The Book of The Eparch, 1937: 27.

²⁸² Epstein, 1991: 118.

1.7.Mordanlama ve Şap

Mordanlama yün, ipek ve bitkisel liflere boyarmaddelerin kimyasal bağlarla tutunmasını ve boyaların suda çözünmemesini sağlamak için gerçekleştirilen kimyasal işlemin adıdır. Bu işlem tekstil liflerine boyarmaddeyi sabitlemek için kullanıldığı gibi rengin haslığını sağlamak ve aynı boyarmaddeden farklı renkler elde etmek için de kullanılmaktadır²⁸³. Mordanlama işleminde kullanılan en önemli maden şaptır. Şap sadece bulunduğu madenden çıkarılıp doğrudan kullanılabilen bir maden değildir. Kullanıma veya satışa hazır hale getirilmesi ise zahmetli ve günlerce süren bir üretim sürecini kapsamaktadır. Bu süreci Bizans Tarihçisi Mihail Dukas eserinde genel hatları ile tarif eder:

“Ioania’daki Foça’ya yakın bulunan dağda bir şap madeni vardı. Dağın tepesinde bulunan taşlar, ateşle teması geldikten sonra suya konulduğu zaman, kum halini alıyor. Bu kum, su ile beraber tencereye konup, kaynatılırsa, kum erir ve hâsıl olan yağlı ve cevheri madde suyun içinde peynirleşmiş süt gibi kalır. Sert ve toprak halinde olan maddeler lüzumsuz olduğundan dışarı atılır. Sonra sulu olan madde teknelere dökülür. Dört gün geçince, teknelerin kenarlarında ve dibinde tasallup etmiş ve billûr gibi çok parlak bir hal almış olan madde, ikinci defa su ile tencereye konur, tekrar kaynatılır, yine bir miktar kum çıkar, Bu kum atılır ve mayi tekrar teknelere boşaltılır, dört gün sonra sâfi şap, ihraç olunmak üzere, depolarda muhafaza edilir. Bu şap, boyacılara çok lâzım olan bir maddedir. Şarktan garba doğru seyrüsefer eden gemilerin hepsi gemilerinin dibini şap ile dolduruyorlardı. Frenkler, Almanlar, İngilizler, İtalyanlar, İspanyollar, Araplar, Mısırlılar ve Suriyeliler, boyacılık işi için, şapı bu dağdan tedarik ederler”²⁸⁴.

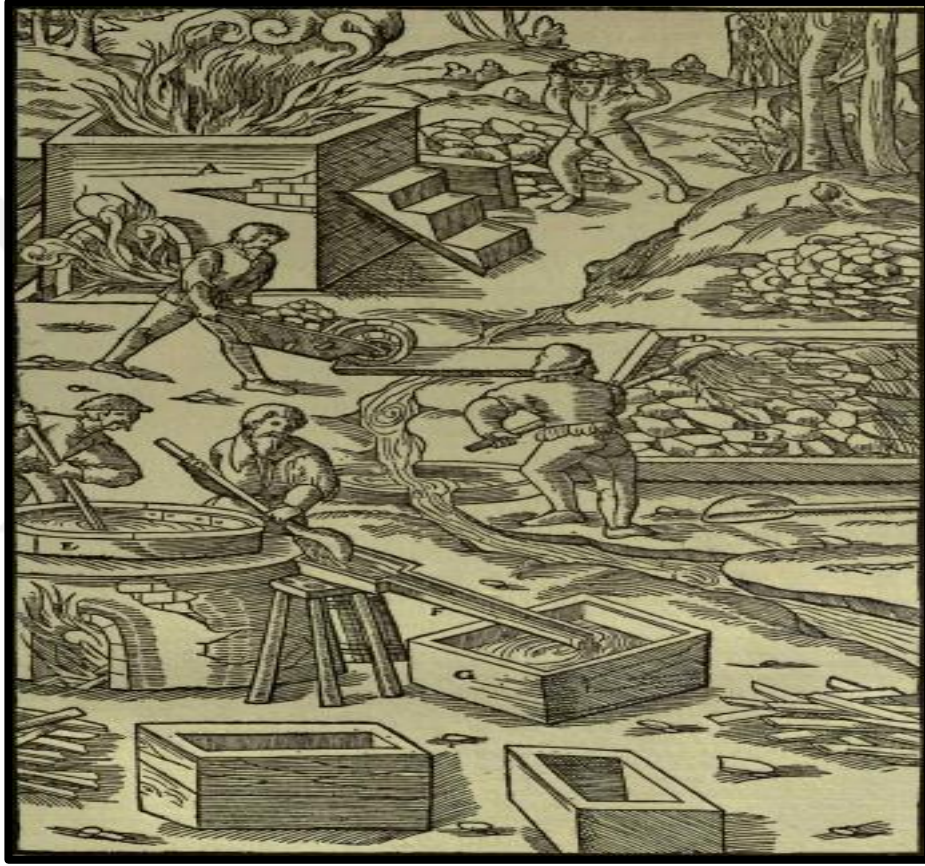
Dukas’ın bahsetmiş olduğu şapın çıkarılıp kullanıma hazır hale getirilmesi süreci, Georgius Agricola’nın *De Re Metallica* (Metallerin Doğası Üzerine) isimli eserinde daha da ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Dukas’ın anlatımından farklı olan yönlerini özetlemek gerekirse; şap madeni kireç fırınına benzer bir fırında kavrulurdu. Fırına yerleştirilen madenin, 10-12 saat boyunca kükürtlü dumanını salana kadar fırınlanma süreci devam ederdi. Fırınlanma sürecinde şap ustasının madeni ne fazla ne de az kavurması gerekirdi. Her iki durumunda şapın kalitesini bozacağına dikkat çeken Georgius, fırınlanma sürecinin ardından madenin açık alana yığılıp, kırk gün boyunca üzerine su serpilmesi gerektiğini belirtir. İlkbaharda su serpme işlemi sabah ve akşam yazın ise sadece öğlen yapılırdı. Su serpme işlemi ile nemlendirilen kayalar sönmüş kireç gibi parçalanmaya başlardı. Georgius, şapın kaynatılacağı fırını da şu şekilde tarif eder; karıştırma işleminin kolaylıkla yapılabilmesi için yuvarlak taş fırının ortasında yuvarlak bir kazan olmalıdır. Ardından kazanın içi yağla ovulur, tamamen suyla doldurulur ve fırın tabanının altındaki boşluğa yerleştirilen odunlarla şiddetli bir ateş yakılırdı. Kazandaki su kaynamaya başlayınca, kavrulmuş

²⁸³ Eyüboğlu-Okaygün-Yaraş, 1983: 32.

²⁸⁴ Dukas1956:97; Güngörmez, 2014: 122-123.

ve ıslatılmış şap madeninin parçaları yavaş yavaş kazana boşaltılırdı. Bu şekilde malzeme üç ya da dört parti halinde, aşağı yukarı iki ya da üç saatlik aralıklarla kazana atılırdı. Yeterince saflaştırılan ve koyulaşmaya başlayan su, kepçelerle meşeden yapılmış yalaklara boşaltılırdı. Yalakların içindeki sıvı ilkbaharda dört gün, yazın ise altı gün içinde yoğunlaşarak şap haline gelirdi. Daha sonra meşe yalakların dibindeki delikler açılır, yoğunlaşmamış sıvı kovalara çekilir ve kazana geri dökülür; ya da boş yalaklarda muhafaza edilebilirdi. Daha sonra şap bir bıçak ya da keski ile kesilir, yıkanır, kurutulur ve satılırdı²⁸⁵.

Görsel 5: Şapın Kullanıma Hazır Hale Getirilmesi Sürecini Gösteren Gravür

Kaynak: (Agricola, 1912: 571).

Pegolotti de şapın fırınlama, ıslatma, kaynatma ve son olarak kesimine kadar olan zahmetli süreç hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Üretim sürecinin sonunda ise; kaya şapı ve toz şap olmak üzere iki şapın ortaya çıktığını, en kalitesinin pişirme sürecinde kazanın kenarında sıkışan kaya şapı olduğunu, kazanın dibinde kalan toz şapının ise düşük kalitede olduğunu belirtir²⁸⁶.

Şapın kumaş boyamada Eskiçağ'da da kullanıldığı bilinmektedir. Pliny Mısır'ın renkli kumaşlarından bahsederken; kumaşın boyanmadan önce işleminden geçtiğini kumaşların tek bir

²⁸⁵ Agricola, 1912: 568-570.

²⁸⁶ Pegolotti, 1936: 367-369; Fleet, 2009: 82.

boyarmadde içeren kazana daldırılmasına rağmen aynı boyadan farklı renklerin elde edildiğini, renk tonunun farklılaşmasını kumaşın boyanmadan önce gerçekleştirilen işlemle sağlandığını ve bu işlemle boyanan kumaşların boyalarının yıkama ile akıp gitmemesini hayranlık içinde anlatır²⁸⁷. Pliny’i hayran bırakan şey, aynı boyadan farklı renk tonları elde edilmesi ve boyanın kalıcılığını sağlayan işlem şap ile mordanlama işlemidir. Pliny, Naturalis Historia’sında şapın üretildiği bölgeleri de belirtilir. Bu yerler İspanya, Mısır, Ermenistan, Makedonya, Pontus, Afrika, Sardunya ve Melos, Lipari, Stromboli adalarıdır. Ayrıca Pliny, şapın üretildiği bu bölgelerden Mısır’ı ayrı bir yere koymaktadır. En kaliteli şapın Mısır şapı olduğunu ve Melos’taki şapın ise benzer kalitede olduğunu belirtir²⁸⁸.

Ortaçağ’da da şap boyama endüstrisinin vazgeçilmez bir unsuru olmaya devam etmiştir. Ortaçağ Avrupası’nda şap madenlerinin bulunmayışı onu Ortaçağ Akdeniz’inin doğu batı arasındaki ticarete önemli bir emtia haline getirmiştir. Ortaçağ’dan günümüze renkleri bozulmadan kalan tekstil ürünlerinin, renklerinin bozulmamasının bir nedeni kaliteli boyarmaddelerle boyanmış olmaları diğer bir nedeni de boyanmadan önce şap ile mordanlanmış olmalarıdır. Boyama sanayiinin vazgeçilmez ürünü olan şapın; Ortaçağ’daki varlığı, üretildiği bölgeler ve ticareti hakkında genel bir tablo çizmek yerinde olacaktır.

Ortaçağ kaynaklarında şapın izini aradığımızda ilk önce karşımıza İslâm kaynaklarından Utârid b. Muhammed el-Hasib’in Kitâbu’l- Cevâhir ve’l- Ahcâr isimli eseri çıkmaktadır. Bu eserin çalışmamız için önemi şapın çeşidi, tanımı ve kullanımı ile ilgili bilgilerin yer almasıdır. El-Hasib:

“Bu madenin iki çeşidi vardır. Birisi şifa verici beyaz Yemen şapıdır, ikincisi ise, beyaz ve beyaz ile sarı karışımından meydana gelen Arap şapıdır. Bu madenin birçok yerde ocakları vardır. O, aynı zamanda dağlardan inen sellerle rutubetli bölgelerde bulunur. Tuza benzer ve birçok faydası bulunmaktadır. Boyacılar bir elbiseyi boyamadan önce mutlaka onu şapa batırırlar. Ayrıca bu maden kimya çalışmalarında ve sürmelerin hazırlanmasında önemli rol oynar. Şapın boyası ise çok kalıcıdır kolay kolay elbiselerden gitmez. Kısacası bu maden mübarek bir taştır.”²⁸⁹der.

Boyamadan önce şapla işlem gerektirdiğinin ve şapın boyayı sabitletmesinin önemini vurgulaması açısından El- Hasib’in vermiş olduğu bu bilgiler bizim için çok kıymetlidir. Ayrıca beyaz ve sarı olmak üzere iki çeşidi olduğundan bahseder. El-Hasib’in tarif ettiği beyaz Yemen şapı $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ olarak formüle edilen ve Ortaçağ boyama sanayinde en çok kullanılan potasyum şapıdır. Tarif ettiği diğer sarı renkli şap türü ise; $(FeSO_4 \cdot 7H_2O)$ olarak formüle edilen demir şapı olmalıdır ki, demir II sülfat Ortaçağ’da zac/zaç-ı kıbrıs/ saç-ı kıbrıs olarak bilinirdi.

²⁸⁷ Pliny, 1961: 371.

²⁸⁸ Pliny, 1856: 295.

²⁸⁹ Bakır, 2002: 173.

Makdisî, Mısır'da zac madenlerinin olduğu ve bu madenlerin eşi benzeri olmadığından bahseder²⁹⁰. İdrisi'de, zac madeninin Kıbrıs'ta bulunduğunu ve buradan her yere ihraç edildiğini not eder²⁹¹.

Şap ile ilgili bilgiye ulaştığımız bir eserde; 9.yüzyılın ikinci yarısına ait olan Ebû Bekir Râzî'nin Kitâbü'l-Esrâr'ıdır. El- Hasib, iki şap türünden bahsederken Râzî'de şap türlerinin sayısı üçe çıkmıştır. Bunlardan birincisi Yemen'den gelen beyaz lifli, parçalı tür ve Suriye'den gelen beyaz, kil ve kayalarla karışık tür; ikincisi rengi yeşile benzeyen minğânî, üçüncüsü Mısır'ın hem sarı hem de beyaz olan şap türüdür²⁹². Râzî'nin bahsettiği rengi yeşile benzeyen şap türü de (CuSO₄.5H₂O) olarak formüle edilen günümüzde göztaşı adıyla da bilinen Bakır II Sülfat yani bakır şapıdır. İncelediğimiz bu kaynaklarla birlikte Ortaçağ'da boyamada kullanılan üç farklı şap türü karşımıza çıkmıştır. Bunlar potasyum şapı (beyaz/şeffaf), demir şapı (sarı) ve bakır şapı (yeşil/mavi)'dir. Daha önce de bahsettiğimiz üzere kullanılan şap türüne göre aynı boyarmaddeler farklı renk tonları vermektedir. Boyarmaddelere değindiğiniz bölümlerde örnekleriyle sunduğumuz aynı boyarmaddelerin farklı şap türleriyle farklı renk tonlarını ortaya çıkarması meselesi daha anlaşılır olacaktır.

Akdeniz Ortaçağı'nda yukarıda bahsettiğimiz eserlerde karşımıza çıkan Mısır, Yemen ve Suriye şapının haricinde Libya'da da şap madeni mevcuttur. Nitekim 10. yüzyıl İslâm coğrafyacısı İbn Havkal, Sirte'ye gelen gemilerin Sirte'nin yününü ve şapını götürdüğünden bahsetmektedir²⁹³. Fakat Sirte şapının hangi bölgelere götürüldüğü ve kimlerce kullanıldığı hakkında bilgi sahibi değiliz. İbn Havkal Sirte şapını not etmesine karşın özellikle Ortaçağ'da meşhur olan ve 13.yüzyıla kadar Akdeniz'in şap ihtiyacını tek başına karşılayan Mısır şapı ile ilgili bir açıklama yapmamıştır. Aynı şekilde 10. yüzyıl İslâm coğrafyacısı Makdisî, Mısır'ın iştah kabartıcı yemeklerine varan kadar açıklama yapmasına karşın Mısır şapı ile ilgili bir not düşmemiştir²⁹⁴. David Jacoby, sözü edilen İslâm coğrafyacılarının Mısır şapını görmezden gelmelerine 10.yüzyılda Mısır şapının iç pazarda sınırlı kullanımı olduğunu, bu sebeple de kaynakların sessiz kaldığı şeklinde bir açıklama getirmiştir²⁹⁵.

11. yüzyıla gelindiğinde Mısır Akdeniz'in en büyük şap üreticisi konumuna gelmiştir. Ayrıca şap, tekellerin kurulduğu birkaç emtiadan biri olmuştur. Tekellerin kurulması üç faktörün bir araya gelmesiyle açıklanmıştır. Bunlardan birincisi toprağın ve ondan çıkarılan cevherlerin

²⁹⁰ el- Mukaddesî, 2023: 229.

²⁹¹ el- İdrisi, 2021: 101.

²⁹² Taylor, 2014: 92.; Albertus Magnus'ta üç tür şaptan bahseder (Magnus, 1967: 244-245).

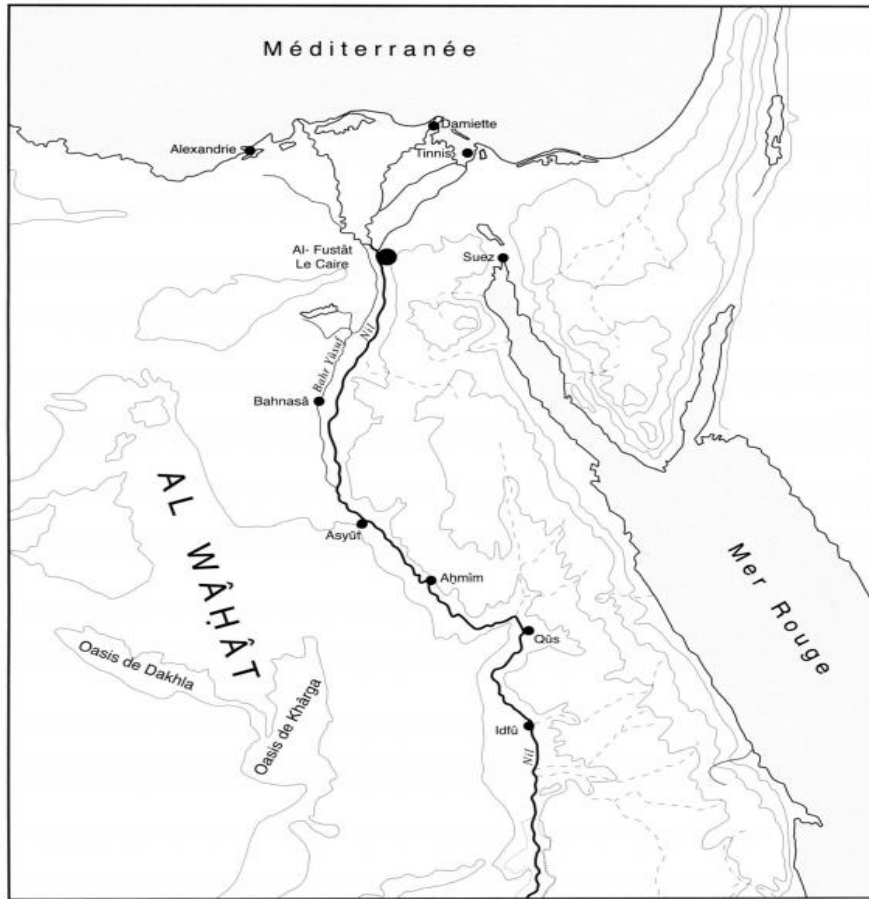
²⁹³ İbn Havkal, 2017: 75.

²⁹⁴ el- Mukaddesî, 2023: 223.

²⁹⁵ Jacoby, 2005: 292.

devlete ait olduğu yasal ilkesi, ikincisi maden yataklarının kıtlığı nedeniyle üretimin kontrollü yapılması, üçüncüsü ise hükümdarın ya da hükümdarı temsil eden yerel yöneticilerin işletme haklarını bireyler ya da şirketlere ücret karşılığında kullanım hakkı sunduğu ekonomik durumdur²⁹⁶. Nitekim ilk şap tekeli de Mısır'da 1052/1053'te Fâtımîler döneminde devlet tekeli olarak kurulmuştur. Fâtımî Devleti'nin gümrük bürosu olan Metcer tarafından Mısır şapının ihracatı gerçekleştirilmiştir²⁹⁷. Mısır şapının ihracatıyla ilgili ilk resmi evrak 1072 tarihlidir. Bu evraka göre Venedikliler, İskenderiye'den 1.953/2.025 kilogram şap satın almış bu şap Modon'a nakledilerek depolanmış ve Venedikten gelecek olan gemiyi beklemekteydi²⁹⁸. 11. yüzyıldan itibaren İtalyan tüccarlar Mısır'daki varlıklarını arttırmaya başlamışlardı. İtalyanların Mısır'a ilgi duymalarında hem boyama endüstrilerinin ihtiyaç duyduğu şapın varlığı hem de doğuya has ürünlerden olan boyarmaddelerin, baharatların ve aromatik maddelerin Akdeniz'e açılan kapısı olması etkili olmuştur.

Harita 1: Mısır şapının çıkarıldığı Harga ve Dakhla vahaları

Kaynak: (Jacoby, 2005: 338).

²⁹⁶ Jacoby, 2005: 292.

²⁹⁷ Jacoby, 2005: 293; Brett, 2021: 237.

²⁹⁸ Jacoby, 2005: 299.

1121 yılında Fâtımî veziri Me'mûn el Betâihî 1117 yılının sonuna kadar olan vergi borçlarının tahsilinden vazgeçildiğine dair bir karar aldı. Bu kararnamede tahsilinden vazgeçilen vergi kalemleri arasında hem boyarmaddelerden kökboya, indigo ve çivit hem de şap yer almaktaydı. Sözü edilen kararnamede vergisinden vazgeçilen 913 ½ kantar şap vardı²⁹⁹. Makrizi'nin vermiş olduğu bilgiler şapın Mısır'ın önemli gelir kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir. 12.yüzyılda Mısır şapı Harga ve Dakhla vahalarından bölge halkı ve bedevilerce çıkarılmaktaydı. Bu vahalardan çıkarılan şap İskenderiye ve Dimyat'ta Metcer depolarında toplanırdı. (bkz:Harita 1 Mısır şapının çıkarıldığı Harga ve Dakhla vahaları). Mısır'da şapın alımlarında kullanılan ölçü Leys kantardı ve satışında ise Cerevî kantar kullanılmaktaydı³⁰⁰. 1 Leys kantarı yaklaşık 62 kilografa denk gelmekteydi. 1 Cerevî kantar da yaklaşık 90-96 kilogram aralığındadır³⁰¹.

Selâhaddin Eyyûbi döneminde yabancı tüccarlara Mısır'ın iç bölgelerine ya da Kahire'ye girmelerine imkânı verilmemiş faaliyet alanları sınırlandırılmıştı. İtalyanlar Selâhaddîn Eyyûbî'ye donanması için gerekli olan kereste, demir ve silah sağlıyor karşılığında ise şap temin ediyorlardı³⁰². İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Tinnis limanlarından ithalat ve ihracat yapan Pisalı, Cenovalı, Venedikli ve Bizanslılar gibi yabancı tüccarlardan malın %20'si ile %35'i arasında değişen "hums" adında gümrük vergisi alınmaktaydı. Elde edilen bu hums gelirleri ile devlet ve ordu için gerekli olan kereste, demir, zift, çuha ve değirmen taşı satın alınırdı. Hums vergisi, alınan emtiaların bedelini karşılamazsa kalan miktarın 2/3'ü şap, 1 /3'ü ise altınla ödenmekteydi³⁰³. Selâhaddin Eyyûbî Mısır şapını bir takas ürünü olarak değil kısmı ödeme aracı olarak kullanmıştı. Avrupa'ya Mısır şapını tedarik etmede en etkin tüccar grubu Venediklilerdi. Özellikle Akdeniz'de seyreden en büyük ticaret gemisine sahip olan Romano Mairano İskenderiye'deki Metcer ile sözleşmeler imzaladı ve 1175 yılında 15.8 ton, 1184'te de 9,7 ton şapı İskenderiye limanından tedarik etti³⁰⁴. 1187 sonbaharından 1192 yılı baharına kadar Mısır ticareti Selâhaddîn Eyyûbî ve Haçlılar arasındaki savaşlar nedeniyle kesintiye uğradı. Jacoby, savaş nedeniyle ihraç edilemeyen şapın Metcer depolarında birikmeye başladığını bu süreçte depolarda biriken şapın 25.000 kantara kadar ulaştığı iddiasındadır³⁰⁵. 1192'de Selâhaddîn Eyyûbî'nin zaferi ile sonuçlanan III. Haçlı Seferi'nin ardından 13.000 kantarlık, yıl sonuna kadarda 12.000 kantarlık

²⁹⁹ Al- Maqrîzi, 2022: 332-333; Rabie, 1972: 83.

³⁰⁰ Jacoby, 2005: 293-294; İbn Sa'id, 2022: 133.

³⁰¹ Kallek, 2001: 318.

³⁰² Cahen, 2013: 218.

³⁰³ Şeşen, 1987: 272-273.

³⁰⁴ Jacoby, 2005: 300-301.

³⁰⁵ Jacoby, 2005: 296.

şap satışı gerçekleştirilmiştir³⁰⁶. Daha önce de belirtildiği üzere şap Mısır'da Fatımilerden beri bir tekel ürünüydü. Eyyûbîler döneminde de bölge halkı ve bedevilerce çıkarılan şapın satışı yasaktı. Makrizi, eğer Metcer dışında herhangi birinin şap alıp sattığı tespit edilirse ağır şekilde cezalandırılacağını ve yakalanan şapa el konulacağını belirtmiştir³⁰⁷. Toplanan şap İhmîm, Asyût ve el-Bahnasâ iskelelerine götürülür ardından Nil Nehri'nden İskenderiye'ye gönderilirdi³⁰⁸. İskenderiye'de şap Metcer tarafından alınmakta ve ihracatını yine aynı kurum gerçekleştirmekteydi. Metcer, 1 leys kantar şapı 30 dirhem'e alırken, 1 cerevî kantarı 4 ile 6 dinar'a satmaktaydı³⁰⁹. Memlûklar döneminde ise; 1 kantar şap 30 dirheme alınmakta ve İtalyan tüccarlara 5/5,5 dinara satılmaktaydı³¹⁰. Mısır şapı ihraç ürünü olmasının yanında iç piyasada da ihtiyaç duyulan bir emtiaydı. Eyyûbîler döneminde Kahire'deki boyacı, keçeci ve hasırcılara yıllık satılan şap miktarı 80 kantar yani yaklaşık olarak 7.2/7.6 ton aralığını bulmaktaydı³¹¹. İç piyasadaki satış fiyatı ise kantar başına 7 buçuk dinardır³¹². Yabancı tüccarlara 4-6 dinar arasında satılan şapın neden iç piyasada 7 buçuk dinara satıldığı konusu birbiriyle bağlantılı iki nedeni içinde barındırmaktadır. Birincisi; iç piyasada satışa sunulan şap kalitesinin, ihraç ürününe göre farklı olabileceği ikincisi ise; kalite farkından dolayı Metcer'in bu şap türünü yüksek fiyata mâl ettiğini bu sebeple de iç piyasalara satılan şapın fiyatının daha yüksek olmasına neden olmuş olabilir³¹³.

13.yüzyılın ilk yarısı itibariyle Akdeniz şap piyasasında yeni bir şap bölgesi olan Anadolu şapı yerini aldı. Mısır şapının önemi Anadolu şapının keşfiyle azalmaya başlamıştı.³¹⁴ Aslında Mısır şapının önemini kaybetmesine tek sebep Anadolu şapının keşfedilmiş olması değildir. Öyle ki, 13. yüzyılın ilk yarısı itibariyle Venedik Mısırla her türlü ticareti faaliyeti askıya almıştı. Papalık baskısıyla 1224 yılında Mısır'a gemi göndermenin lafının bile edilemeyeceği bir dönem yaşanmıştı. Mısır'a gemi gönderip mal alım satımı yapanların gemilerine ve mallarına el konulması emredilmişti³¹⁵. Nitekim bu emrin uygulandığına şahit oluyoruz. 1226 yılında İskenderiye'den geldiği tespit edilen iki ayrı Venedik tüccarının içerisinde şap olan gemilerine el konulmuştur³¹⁶. Bu gerginlik ortamı 1228'de VI. Haçlı Seferi'nin ardından II. Frederic ile Eyyûbi Sultanı el-Melikü'l-Kâmil arasında gerçekleştirilen dostane ilişkiler ve bir dizi ticaret anlaşmaları

³⁰⁶ Rabie, 1972: 83-84.

³⁰⁷ Al- Maqrîzi, 2022: 442.

³⁰⁸ Al- Maqrîzi, 2022: 441-442.

³⁰⁹ Rabie, 1972: 83.

³¹⁰ Özdağ, 2016: 259.

³¹¹ Jacoby, 2005: 295.

³¹² Al- Maqrîzi, 2022: 442; Rabie, 1972: 84.

³¹³ Jacoby, 2005: 296-297.

³¹⁴ Cahen, 2013: 289.

³¹⁵ Heyd, 2000: 454-455.

³¹⁶ Jacoby, 2005: 301.

ile yok olmuştur³¹⁷. Cahen, ticaret yasaklarına ilaveten altın üretimindeki düşüş ve Anadolu şapının keşfinin Mısır'ın ticari önemini gerilettiği görüşündedir³¹⁸. Fakat Mısır'ın ticaretteki önemi sadece şap ile sınırlı değildir Öyle ki, pek çok emtianın ticaretinin yapıldığı Mısır, 16. yüzyıla kadar Akdeniz ticaretindeki önemini korumuştur³¹⁹.

13. yüzyılın sonundan 15. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa'da kullanılan şapın büyük bir kısmının Anadolu menşeli olduğu ve Anadolu'da şap madenlerinin işletme haklarının Cenevizlilere ait olduğu bilinmektedir. Bu süreçte Mısır'daki şap madenleri faaliyetleydi fakat Anadolu şapını cazip kılan daha uygun fiyata şap elde edilebilmesidir³²⁰. Ayrıca Sicilya'da şap madeni mevcuttu fakat onun da kalitesi diğerlerine göre düşüktür³²¹. Kaliteli şap bölgeleri her zaman öncelik olmuştur.

Ortaçağ'da Anadolu şapı kaliteli şapın bulunduğu Mısır'dan sonraki bir diğer bölgedir. Anadolu şapı ile ilgili tarihî kayıtlara baktığımızda Kütahya, Foça, Şebinkarahisar ve Ulubad şapları karşımıza çıkmaktadır. Anadolu şapıyla ilgili ilk kayıt Quentinli Simon'a (1245-1248) aittir. Simon, şap madenin bulunduğu yerlerle ilgili verdiği bilgilerde iki bölgeden bahsetmektedir. Birincisi Sivas yakınlarında gümüş madeni kadar değerli şap madeni olduğu, ikincisi ise Hacsar (Aksaray)'da şap madeni bulunduğuydur³²². Fakat Simon'un aktarmış olduğu iki bölgede de şap madeni mevcut değildir. Öyle ki, Sivas şapının Şebinkarahisar'dan, Aksaray şapının ise Kütahya'dan gelmiş olabileceğine dair iddialar vardır. Hatta Hacsar'ın Hisarcık'ın bozulmuş bir yazımı olabileceği de bu görüşler arasındadır³²³.

Bir diğer kayıt ise; 1253 yılında Moğol İmparatorluğu'na doğru misyonerlik faaliyetleri sebebiyle çıktığı yolculuğun dönüşünde Anadolu Selçuklu başkenti olan Konya'ya da uğrayan Rubrucklu William, Anadolu şapıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bize aktardığı bilgiler şu şekildedir: “*Konya'da birkaç Frank ve Akka'dan Nicholas de Santo Siro adında Cenevizli bir tüccara rastladım; ortağı Boniface de Molendino adında bir Venedikli ile birlikte Türkiye'nin tüm şapını ihraç ediyorlardı; Sultan bu ikisinden başkasına şap satmıyordu ve fiyatları o kadar yükseltmişlerdi ki eskiden on beş bezant olan şap bugünlerde elli bezanta satılıyordu*”³²⁴. Şap satışı Mısır'da devlet tekeline iken; Anadolu'da şap madenlerinin işletme haklarının İtalyanların tekeline olduğu ve bu durumun fahiş fiyat artışlarına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Venedik ve

³¹⁷ Heyd, 2000: 455-456.

³¹⁸ Cahen, 2013: 289.

³¹⁹ Özdağ, 2016: 165.

³²⁰ Cahen, 2014: 121.

³²¹ Lopez, 1964: 456.

³²² Simon de Saint Quentin, 2006: 50.

³²³ Cahen, 2014: 121; Özcan, 2021: 389.

³²⁴ Rubruck, 1990: 273; Heyd, 2000: 323-333.

Ceneviz'in ortak tekelinde olduğu anlaşılan William'ın bahsettiği şap madeninin nerede bulunduğu konusunda net bilgi sahibi olamasak da henüz Foça ve Ulubad şapı bilinmediğinden söz konusu şap Kütahya şapı olmalıdır³²⁵. El-Ömeri de Germiyanogulları'na ait Gümüşsaray adında bir şehirden bahseder o şehirde şap madeni olduğunu ve şap satarak, ithal ürünler satın aldıklarını aktarır. El- Ömeri'nin bahsettiği Gümüşsaray şehri, Kütahya'daki Şaphane'dir³²⁶.

Kütahya şapının yıllık üretim hacminin 12.000 kantar olduğunu Pegolotti'den öğreniyoruz. Bu sözü edilen 12.000 kantar şapın 8.000 kantarı Ayasuluğ ve Balat limanlarına, 4.000 kantarı da karayoluyla 14 gün süren kervan yolculuğuyla Antalya Limanı'na sevk ediliyordu³²⁷. Karayolu ile izlenilen güzergâhta Kütahya şapı Gediz'den yola çıkmakta, Akhan ve Çardak Hanları üzerinden İncir, Susuz, Kırkgöz ve Evdir Han yolunu takip ederek Antalya'ya ulaşmaktaydı. Ayasuluğ ve Balat limanlarına gönderilen şap ise Büyük Menderes Nehri vasıtasıyla bölgeye sevk ediliyordu. Kütahya'dan sevk edilen şap Konstantinopolis, Pera, Kıbrıs ve çeşitli Avrupa limanlarına ihraç edilmekteydi³²⁸.

Anadolu şapının bir diğer üretim yeri Ulubat'tır. Hakkında diğer şap bölgelerine göre çok az bilgiye sahip olduğumuz Ulubat şapının yıllık üretim kapasitesi 10.000 Ceneviz kantarıydı. 14. yüzyılla birlikte Cenevizli tüccarlar Ulubat şapını Konstantinopolis, Pera ve Avrupa'ya ihraç ediyordu³²⁹.

Ortaçağ'da Anadolu'da bulunan şap madenlerinden biri de Foça'dadır. Pegolotti Foça'dan yıllık 14.000 Ceneviz kantarı şap çıkarıldığını ve çıkarılan Foça şapının ikinci kalite şap olduğunu belirtir³³⁰. Cenevizliler VIII. Mihail Paleologos'tan Foça şapının senelik belirlenecek bir bedel karşılığında işletme hakkını ve kendileriyle beraber bulunan elli şap işçisinin Türk akınlarından korunabilmesi için küçük bir kale talep etmiştir. İstekleri imparator tarafından kabul edilmiş ve Dukas'ında evinin olduğu Yeni Foça şehri kurulmuştur³³¹. Böylelikle Foça şapını işletim hakkı Cenevizlilerin eline geçmiştir. Foça'daki şapın işletilmesi ve ihracatı konusunda dönem dönem farklı Cenevizli ailelerin egemen olduğu görülmektedir. Zaccaria ailesi Foça'daki şap madeninin işletmesinde önceliği almıştır. İmparator tarafından Benedetto Zaccaria ve kardeşi Manuel'e verilen Foça şap madenlerini işletme hakkını Zaccaria ailesi 1314 yılına kadar ellerinde tutmuşlardır. Zaccarialar'dan sonra onların akrabası olan Volta ailesi 1336 yılına kadar şapın

³²⁵ Jacoby, 2019: 14.; Özcan, 2021: 390.

³²⁶ El-Ömeri, 2014: 158; Uzunçarşılı, 1932: 41.

³²⁷ Pegolotti, 1936: 369-370.

³²⁸ Özcan, 2021: 390; Çavuşdere, 2007: 109; Wittek, 1944: 122; Uzunçarşılı, 1932: 69.

³²⁹ Pegolotti, 1936: 370; Fleet, 2009: 89; Çavuşdere, 2007: 109; Matschke, 2002: 783.

³³⁰ Pegolotti, 1936: 369; Çavuşdere, 2007: 117.

³³¹ Dukas, 1956: 97-98.

işletilmesinden sorumluydu³³². Şap üretimi şehrin gelişimine hızlı bir etki sağlamış olmalı ki;14. yüzyıl ile Yeni Foça'nın nüfusu artmaya başladı. Nitekim Konstantinopolis'e Türklere karşı Bizanslılara destek amacıyla gelen Katalan bölüğünün komutanı olan Ramon Muntaner, kaleme aldığı kroniğinde bölgede 3000 Rum'un şap üretimiyle meşgul olduğunu aktarmaktadır³³³.

1336-1346 yılları arasında Bizans denetiminde olan Foça şapı, Anadolu Beylikleri ile yapılan anlaşmalarla 1346'dan 1455 yılına kadar Sakız Adası'nda bulunan Maona adındaki Cenevizlilerin kurmuş olduğu çok ortaklı şirket tarafından işletilmiştir. Foça şapının ticareti konusunda ticari hacimleri değişkenlik gösteren Cenevizli tüccarlar ön plandaydı. Örneğin; Francesco de Draperiis yıllık 500.000 kantarlık hacim ile şap ticaretinin büyük bir bölümünü tek başına gerçekleştirirken, Domenico Doria yıllık 8.000 kantarlık şap ticareti yapmıştır. Onunla birlikte Guistiniani, Lomellini, Paterio, Adorno, Salvaigo ve Pallavicini aileleri de batıdaki şap ticaretinde etkindi. Şap ticaretinin büyük bir bölümünün Cenevizlilerin elinde olduğu bilinse de Türklerin de şap ticaretiyle uğraştığına dair emareler mevcuttur. Öyle ki, Francesco de Campis, Foça'da ismini bilmediğimiz bir Türk'ten 50 dükaya 100 kantar şap satın almış fakat Türk sattığı şapı kendisine ait kölelerin işi bırakıp kaçmasını gerekçe göstererek teslim edememiştir. Hem şap hem de parasından olan Francesco de Campis meseleyi Sakız Adası'ndaki Maona'ya taşımış, Sakız yönetimi Türk'ten alacağına karşılık Francesco'ya 40 dükalık ödeme yaparak alacak hakkı Maona'ya devredilmiştir³³⁴.

Son olarak Anadolu şapı içerisinde şap üretilen bölgelerden biri de Şebinkarahisardır. Pegolotti, Anadolu'da şap üretilen bölgeler arasında en kaliteli şapın Şebinkarahisar'da olduğunu belirtir. Şebinkarahisar'da üç tür şap üretilirdi. Bunlardan birincisi ve en değerli olanı kaya şapı, ikincisi 5/2'si kaya şapı ve 5/3'ü toz şaptan oluşan şap, üçüncüsü ise taneli şaptı. 1275'ten önce buradan şap ihraç etmeye başlayan Cenevizliler 14. yüzyıl boyunca faaliyetlerine devam etmiştir. Şebinkarahisar'da şap üretimi yıllık 14.000 Ceneviz kantarıydı ve bu şap yedi günlük mesafede olan Giresun Limanı'na getirilirdi. Giresun Limanı'ndan Konstantinopolis, Pera ve Avrupa şehirlerine ihraç edilirdi³³⁵.

Anadolu şapının vergi oranı ve fiyatlarına bakacak olursak, şapın ihracatından alınan gümrük vergisi (ad valorem) % 4 oranındaydı. 1353 yılında bu oran %2'ye indirilmiştir³³⁶. Anadolu şapının yukarıda sözü edilen bölgelerdeki toplam üretim hacmi ise yıllık 50.000 kantarı

³³² Heyd, 2000: 518-520; Jacoby, 2005: 309-310; Turan, 2020: 64-65.

³³³ Muntaner, 2000: 467; Miller, 1911: 46.

³³⁴ Fleet, 2009: 82-84; Serdar Çavuşdere, 2007: 108; Turan, 2020: 308.

³³⁵ Pegolotti, 1936: 43,369; Fleet, 2009: 85-86; Çavuşdere, 2007: 108; Zachariadou, 1983: 167.

³³⁶ Turan, 2020: 328-329.

bulmaktaydı. Fiyatları ise kalitesine göre değişmekteydi. Pegolotti'nin eserine göre; Anadolu şapının en kalitelisi olarak bilenen Şebinkarahisar'da üretilen kaya şapının kantarı 12 ile 15 karati iken, ikinci kalite olan toz şapın fiyatı ise kantar başına 9 ile 12 karati'dir. Foça şapının fiyatı 6 ile 8 karati, Kütahya şapının; 4 ile 6 karati ve Ulubat şapının fiyatı ise 3 ile 4 karati arasında değişkenlik gösteriyordu³³⁷. Aşağıda yer verilen tablodan da anlaşılacağı üzere şap fiyatlarında 14. yüzyılın sonlarına doğru ciddi bir artış yaşanmıştır. Nitekim 1336 yılında 1 düka ile 5,5 kantar şap alınıyorken, 1384 yılında 1 düka ile sadece 0,5 kantar şap alınabiliyordu. Bu fiyat artışı sonraki yıllarda da kendini göstermiştir. Şap fiyatlarındaki artışta siyasi değişimler etkili olmuştur. Menteşeoğulları ve Aydınoğulları beylikleri idaresinde olan şap bölgeleri askeri ve ekonomik açıdan daha kuvvetli olan Osmanlı hakimiyetine geçmekteydi. Öyle ki, 1381 yılında önemli şap üretim bölgesi olan Kütahya, Osmanlı Sultanı I. Murad tarafından hakimiyet altına alınmıştır. 1390 yılında da Aydın ve Menteşe Bölgesi Osmanlılar tarafından ilhak edilmiştir. Böylece şap ticaretinin kontrolü Osmanlıların eline geçmiş ve Sultan tarafından şap ticaretine kısıtlamalar getirmesi sözü edilen fiyat artışına neden olmuştur. 15. yüzyılda ise şap fiyatlarında dalgalanmalar yaşanmıştır. 1405 yılında 1 kantar şap 0,75 düka, 1408'de kaya şapı 0,66, toz şap 0,33 düka, 1412'de 0,7 düka, 1430'ların sonlarına doğru ise; 1,25 ile 1,7 düka arasında değişmekteydi. 1450'lerde ise fiyatlarda düşüş yaşanmış kantar başına 0,3-0,5 düka aralığında satılmaktaydı. Tolfa şapının keşfedildiği yıl olan 1462'de Osmanlı İmparatorluğu'nun şaptan elde ettiği gelir 300.000 altın düka seviyelerinde olmuştur³³⁸.

Tablo 3: XIV. ve XV. Yüzyıllarda Şap Fiyatları

Yıl	Yer	Tür	Kaynaktaki Fiyat	Fiyat (Düka)	Kaynak
1323	Pisa	Kaya	Centinaio başına 1 soldo	1 düka = 16,5 kantar	Pegolotti, Pratica,s. 208.
1336	Girit		1 migliaio grosso başına 8 hyperpyra	1 düka = 5,5 kantar	1336.x.20 = Zucchello, Lettere, no.1,s.8
1384			1 kantar başına 4 hyperpyra	1 düka = 0,5 kantar	Thomas, Diplomatarium, C.II, s.194.

³³⁷ Pegolotti, 1936: 43; Çavuşdere, 2007: 110.

³³⁸ Zachariadou, 1983:134,169; Fleet, 2009: 93; Çavuşdere, 2007: 110.

1394	Foça		40 altın düka = 100 kantar	4 Düka = 1 kantar	1394.ii,18=ASG, Notaio, Donato de Clavaro, Sc.39, filza 1, dök.97/240
1394	Foça	Kaya	400 düka = 350 kantar	1,14 düka = 1 kantar	1394.ii,18=ASG, Notaio, Donato de Clavaro, Sc.39, filza 1, dök.97/240
1405	Sakız Foça Midilli	Toz	3.000 altın düka = 4000 kantar	0,75 düka = 1 kantar	1405.iv.4= Doehaerd ve Kerremans, Relations commerciales, no. 11 s.12. Söz konusu şap 3.000 kantar toz foça şapı ve 1.000 kantar toz Mitylene şapından oluşmaktaydı ve Sakız kantarıyla ölçülmekteydi.
1408	Pera Scorpiata	Kaya	2 hyperpyra 12 karati = 1 Ceneviz kantarı	Yaklaşık 0,66 düka =1 kantar	1408.viii.14= ASG, Notaio Giovanni Balbi, Sc. 46, filza 1, dök.384
1408	Pera Scorpiata	Toz	1 hyperpyra 9 karati= 1 Ceneviz kantarı	Yaklaşık 0,33 düka= 1 kantar	a.g.e.
1412				0,7 düka= 1 kantar	1414.c.29= Heers, Commerce de l'alun, 39
1438	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra= 1 kantar	1,3 düka= 1 kantar	1438.i.22= Badoer, Libro, süt.261 s.524 (Mallorca'ya gidiyor)

1438	Konstantinopolis	Kaya	7 hyperpyra = 1 kantar	2,3 düka= 1 kantar	a.g.e
1438	Konstantinopolis		22 hyperpyra 12 karati= 6 kantar	1,25 düka= 1 kantar	1438.ii.26= a.g.e, süt 410 s. 822, süt.320 s.643 (Venedik'e gidiyor)
1438	Konstantinopolis	Lume neta	4,5 hyperpyra= 1 kantar	1,5 düka= 1 kantar	1438.iii.5=a.g.e, süt.194 s.390, süt. 186 s.375
1438	Konstantinopolis		3 hyperpyra = 1 kantar	1 düka = 1 kantar	1438.iv.13= a.g.e., süt320 s.642, süt 316 s. 635 (Kandiye'ye gidiyor)
1438	Konstantinopolis	Kaya	7 hyperpyra = 1 kantar	2,3 düka = 1 kantar	1438.vii.26= a.g.e, süt 220 s.442
1439	Konstantinopolis		22 hyperpyra 12 karati = 6 kantar	1,25 düka = 1 kantar	1439.ii.26= a.g.e, süt 410 s.822, süt s.641 (Venedik'e gidiyor)
1439	Konstantinopolis	Lume neta	3 hyperpyra 21 karati = 6 kantar	1,25 düka = 1 kantar	1439.iii.30= a.g.e, süt. 322 s. 646, süt. 319 s.641
1439	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra= 1 kantar	1,33 düka =. 1 kantar	1439.vii.9= a.g.e., süt. 322 s.646, süt.341 s.685
1439	Konstantinopolis		5 hyperpyra = 1 kantar	1,7 düka = 1 kantar	1439.xi.2 = a.g.e, süt. 322 s.646, süt. 371 s.747
1439	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 18 karati = 1 kantar	1,6 düka = 1 kantar	1439.ix.28 = a.g.e, süt. 322 s. 646, süt.284 s.571
1439	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 6 karati = 1 kantar	1,4 düka = 1 kantar	1439.ix.28= a.g.e, süt.322 s.646, süt.127

1448	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 6 karati = 1 kantar	0,375 düka = 1 kantar	1449.i.21= Heers, Commerce de l'alun, 39
1449	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 6 karati = 1 kantar	0,5 dükadan fazla = 1 kantar	1449.iv. 28 =a.g.e
1450	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 6 karati = 1 kantar	0,5 dükadan fazla = 1 kantar	1450.ii.18= a.g.e, no.174
1450	Konstantinopolis	Lume de sorta	4 hyperpyra 6 karati = 1 kantar	45 düka	1451.xii.28 = a.g.e

Kaynak: (Fleet, 2009: 153-155; Çavuşdere, 2007: 141-142).

15. yüzyıl Anadolu şapının vazgeçilmez konumunu yitirmeye başladığı dönem olmuş ve farklı bölgelerden şap temin edilmeye başlanmıştır. 15. yüzyılın ilk yarısına ait olan Pero Tafur'un kaleme aldığı seyahatnamesinde Midilli Adası'nda bol miktarda şap bulunduğunu ve gemisine şap yüklediğinden bahsetmektedir³³⁹. Midilli'den şap temini Anadolu şapını ne derecede etkilediği net değilse bile Anadolu şapı Avrupa pazarlarında görülmeye devam etmekteydi. Anadolu şapına esas darbenin Tolfa şapının keşfedilmesiyle vurulduğu anlaşılmaktadır. Fakat bu durumdan Anadolu şapının tamamen Akdeniz ticaretinden çekildiği anlaşılmamalıdır. Sözgelimi 1475 yılında sadece Foça'dan Osmanlı İmparatorluğu'nun Eski ve Yeni Foça'nın cizye ve şap geliri 20 bin altın dükaydı³⁴⁰. Artık Avrupalılar sadece Doğu'dan gelecek olan şapa muhtaç değildi. Keşfedilen bu yeni şap madeninin işletme hakkını Papa'dan elde etmek isteyen Cenevizliler ve Floransalılar arasında çekişmeye neden olmuştur. Bu çekişmenin neticesinde Floransalılara göre daha yüksek bir bedel ödeyen Cenevizliler işletme hakkı elde etmiştir. Her ne kadar izni almak Cenevizlilere pahalıya patlasa da kaliteli şap daima kaliteli boyaların kumaşa sabitlenmesi için vazgeçilmez olmuştur³⁴¹. Kasım 1462'de üretilmeye başlanılan Tolfa şapı, 1463 yılında Papa II. Pius tarafından Hristiyan tüccarlara doğudan şap ithal etmeyi yasaklamasıyla şap piyasasında daha görünür bir hal almaya başlamıştır. Daha önce de sözünü ettiğimiz geçmişte Mısır'daki şap yasağı nasıl ihlal edildiyse, Papa II. Pius'un yasağı da ihlal edilmiştir. Nitekim 1462 ve 1468 yılları arasında

³³⁹ Tafur, 2016: 174; Ayrıca Akdeniz şap ticaretinde Halep'ten de şap temin edilmekteydi burada şap madeni bulunmamaktadır. Cahen, birkaç belgede yer alan Halep'ten satın alındığı belirtilen şap ile ilgili Halep dolaylarında şap bulunmasının çok zayıf bir olasılık olduğu Halep pazarında satılan şapın Sivas'tan temin edildiği görüşündedir (Cahen, 2014: 121).

³⁴⁰ İnalçık-Quataert, 2004: 94.

³⁴¹ Lopez, 1964: 458.

Anadolu'dan temin edilen şap Venedikliler vasıtasıyla Brugge'ye kadar pek çok Avrupa kentinde kendini gösterse de Ortaçağ'ın sonunda Avrupa pazarındaki baskın rolünü kaybetmiştir³⁴².

Ortaçağ'da boyahaneler ve boyacılar için boyarmaddeler kadar gerekli en önemli yardımcı madde olan şapın üretildiği ve temin edildiği bölgelere değinmemizin ardından böyle bir iddiayı bu bölümde tartışmanın yerinde olacağını düşündük. Bu iddia şapsız boyama yöntemi ya da şapa ihtiyaç duyulmayan boyaların doğuda bilinip batıda bilinmemesi meselesidir. Claude Cahen, “*Şap yalnız Batı Avrupa'daki boyama endüstrisinde kullanılmaktaydı, çünkü Doğu'da şapın kullanılmasına gerek bırakmayan başka boyalar biliniyordu*”³⁴³ dese de şap, boyama endüstrisinin önemli mordan maddesiydi. Cahen ne bu başka boyalar hakkında ne de şapsız boyama yöntemi konusunda açıklama yapmamıştır. Abdülhalik Bakır da “*..Şap yalnız Batı Avrupa'daki boya endüstrisinde kullanılmaktaydı, çünkü Doğu'da şapın kullanılmasına gerek bırakmayan başka boyalar biliniyordu*”³⁴⁴ şeklindeki açıklamalarıyla Cahen'in fikrine katılarak bu iddiayı eserine taşımıştır. Şerafettin Turan da Antik dönemden beri kullanımı bilinen şapın gerek Anadolu'da gerekse Ortadoğu'daki boyama sanayilerinde kökboyalar kullanıldığı için şapın özellikle Avrupalıların peşinde koştuğu bir maden olarak tanımlamıştır³⁴⁵. Kullanılan bitkisel veya hayvansal boyarmadde ne olursa olsun tekstil elyaflarının liflerine boyarmaddelerin sabitlenmesi ve kaliteli ürün ortaya çıkarılması için şapın olmazsa olmaz niteliği taşıdığı bilinmektedir. Burada sözü edilen şap kullanmayı gerektirmeyen boyalar biliniyordu meselesinde bir düzeltme yapılması gerektiği kanaatindeyiz. Şap yerine kullanılan boya sabitleyicileri biliniyordu demek daha doğru olacaktır. Öyle ki günümüz doğal boyama atölyelerinde de kullanılmaya devam edilen bitkisel mordan maddelerinden *Cistus laurifolius* (laden) ve mazi Ortaçağ'da da şap harici diğer mordan maddeleri olarak kullanılmış olmalıdır.

³⁴² Jacoby, 2005: 330-332.

³⁴³ Cahen, 1994: 164.

³⁴⁴ Bakır, 2002: 175.

³⁴⁵ Turan, 2000: 138.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTAÇAĞ AKDENİZ'İNİN BOYARMADDELERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Ortaçağ Akdeniz'inde kumaş boyamada kullanılan bitkisel ve hayvansal boyarmaddeler incelenmiştir. Üç ana renk ve onları oluşturan boyarmaddeler mavi, kırmızı ve sarı alt başlıkları altında toplanmıştır.

2.1.Mavi Rengi Oluşturan Boyarmaddeler

2.1.1.Çivitotu (*Isatis tinctoria* L.)

Çivitotu'nun Antik dönemde de boyacılıkta kullanıldığı bilinmektedir. Nitekim Dioscorides Pedanius boyacıların kullandığı çivitotu diye bahsettiği bitkinin, lapa haline getirilip cilt rahatsızlıklarına karşı kullanılacağını da belirtmiştir³⁴⁶.

İbn Baytar'ın el- Müfredât isimli eserinde çivitotu “Nîlec” ismiyle karşımıza çıkmıştır. İbn Baytar, çivitotu'nun yapraklarının cilt hastalıklarına iyi geldiğini ve suyla içildiğinde ise sakinleştirici olarak kullanılacağını belirtirken boyamada kullanılmasına dair bir bilgiye yer vermemiştir³⁴⁷. El-Kânûn Fi't-Tıbb'ta da çivit'ten bahsedilir. Nil olarak geçen bitkinin çivit olduğu onun yapraklarıyla gök mavisi renk boyanacağı aktarılır³⁴⁸.

Ortaçağ Akdeniz'inin hemen hemen pek çok yerinde çivitotu yetişmektedir. Öyle ki, Avrupa, Asya ve Afrika gibi geniş bir alana yayılmış olan türdür³⁴⁹. Ortaçağ kaynaklarına yansıyan manzara ise şu şekildedir: El-Bekrî el-Mesâlik ve'l-memâlik isimli eserinde Ecdebiye şehrinin alt taraflarında bir vadide yer alan Sebab'ta develerle su taşıyarak sulama yapılan geniş arazileri olan bir belde olarak tanımlamıştır. Bahsi geçen bu beldenin sakinleri olan Sebablıların çivitotu tarımı ile uğraştığını, çivit'ten boya elde ettiklerini aktarmıştır³⁵⁰. Makdisî, Zabid (Yemen) çiviti ile ünlü olduğunu belirtir³⁵¹. İdrîsî, Mısır'ın Sa'id Bölgesi'nde Araplarla Berberilerin birlikte çivit tarımı ile meşgul olduğunu söyler³⁵². Hudûdü'l-Âlem'de İran'da Kirman'da ve Kirman bölgesindeki Muğun, Velâşikerid, Kûmin, Bahrûkân, Manûkan isimli küçük şehirlerde de çivitotu üretimi yapıldığı belirtilir³⁵³. Sözü edilen bölgeler haricinde Eriha'dan son derece kaliteli çivitotu ve Beyân'dan (Suriye) çivit ihraç edilirdi. Şeria Vadisi'nde de çivitotu yetiştirilirdi³⁵⁴. Toskana'da da çivitotu tarımı yapılıyordu fakat üretimin iç tüketime sunulmasından dolayı ihracatı

³⁴⁶ Pedanius, 2005: 174.

³⁴⁷ İbn Baytar, 2017: 382.

³⁴⁸ İbn Sina, 2018: 284:

³⁴⁹ Robinson, 1969: 26.

³⁵⁰ El-Bekrî, 2015: 151.

³⁵¹ Mukaddesî, 2023: 109.

³⁵² İdrîsî, 1836: 122.

³⁵³ Hudûdü'l-Âlem, 2020: 80-81.

³⁵⁴ Heyd, 2000:195.

yasaklanmıştı³⁵⁵. Anadolu'da da çivitotu'nun bulunurluğu yüksekti. Özellikle orta ve batı Anadolu'da yabani olarak da yetişen çivit'in tarımı da yapılmaktaydı³⁵⁶. XIV. yüzyıla ait bir ticaret kaynağı Antalya'da da *peso sottile* ölçüsüyle çivit satıldığını not eder³⁵⁷.

Çalışmamız sırasında çivitotu yetiştiriciliğine en fazla önemin Mısır'da verildiği görülmüştür. Makrizi, Mısır'da tarımı yapılan ve önemli bir gelir kaynağı olan çivitotu'nun ekimi, sulama zamanları, gelişimi ve hasatıyla ilgili Kıptî takvimine göre açıklamalarda bulunur. بأونه, Ba'ūnah (8 Haziran-7 Temmuz) ayı Yukarı Mısır (Saîd) bölgesinde çivitotu'nun ekim zamanıdır. Yüz gün sonra yaprakları(baklaları) hasat edilir ve sonrasında her yüzer günlük döngüyle hasatı yapılırdı. Hasat sonrası bitki yeniden büyümeye bırakılırdı. Çivitotu'nun dormansi (uyku/dinlenme) dönemi ise; كياك Keyhk (10 Aralık-8 Ocak), طوبه Tûbâ (9 Ocak-7 Şubat), أمشير Emşîr (8 Şubat-9 Mart), برمهاٲ Bermehât (10 Mart-8 Nisan) aylarıdır. Çivitotu برموده Bermûde (9 Nisan-8 Mayıs) ayında yeniden canlanırdı. Üç yıl boyunca çivitotu tarlasından mahsul alınır. İlk yıl her on günde bir iki kez, ikinci yıl üç kez ve üçüncü yıl ise dört kez sulanması gerekirdi. Hasatı ise; أبیب Ebîb (8 Temmuz-6 Ağustos) ayının on günü ve توت Tût (11 Eylül-10 Ekim) ayının beş günü boyunca yapılırdı³⁵⁸.

Boyamacılıkta kullanılan çivitotu'nun yaprakları geniş bir taş üzerine yayılır ve dövülürdü. Dövülen çivit yaprakları sepetlere konulur ve belli aralıklarla sulanırdı. Dört gün boyunca sepetlerde bekletilirdi. Ardından sepetlerdeki çivit yaprakları ıspatula yardımıyla iyice parçalarına ayrılır bir kez daha sulanarak fermentasyon süreci için bekletilirdi. Çürümeye yakın bir zaman da macun haline gelene kadar çiğnenir ve yumak şekli verilerek güneşte kurutulurdu³⁵⁹. Bütün bu süreçlerin ardından çivitotu tüketiciler için hazır hale gelirdi. Satışa sunulur ve boyahanelerde mavinin çeşitli renklerini elde etmek için boyacılar tarafından kullanılırdı.

Görsel 6: Çivitotu Yumakları

Kaynak: (<https://mulberrydyer.com/woad-balls/> Erişim Tarihi: 05/07/2022).

³⁵⁵ Richards, 1932: 43.

³⁵⁶ Dölen, 1992: 470.

³⁵⁷ Pegolotti, 1936: 58; Fleet, 2009: 27; Çavuşdere, 2007: 114.

³⁵⁸ Al- Maqrîzi, 2022: 263-265; Makrizi, 1998: 42.

³⁵⁹ Mazaheri, 1972: 295.

Mısır, çivitotu'nun yetiştirilmesine ayrı bir önem vermiştir. Tasarlanan yöntemler ve gerçekleştirilen projelerde çivitotu'nun da yer aldığı birtakım ürünlerin yetiştirilmesi ve ekonomiye katkısı hesaplanmıştır. Bu doğrultuda 1310 yılında inşasına başlanan ve zorluklarla tamamlanan Kalavun'un İskenderiye kanalı Mısır'da çivitotu üretimine büyük katkı sağlanmıştır. Aslında İskenderiye'ye Nil'den kanallar vasıtasıyla su getirilmesi meselesi Mısır'ın her döneminde karşılaşılmıştır. Nil Nehri'nin suyunun İskenderiye'ye ulaştırılması için ilk çalışmanın Kraliçe Kleopatra zamanında yapıldığını tabanı mermer döşenerek yapılmış olan kanalın döşemelerinin hâlâ görülebileceğini aktaran Makrizi, tarihsel süreç içerisinde çeşitli kaynaklardan istifade ederek İskenderiye kanallarının durumu hakkında bilgiler aktarır. Kanalların işlevini yerine getirmediği çeşitli sebeplerle tıkanmış dönemlerden bahsetmiştir. Nitekim Makrizi, İskenderiye Kanalı'nın 943 yılından önce tıkanmış olduğunu ve İskenderiye halkının su ihtiyacı için kuyulara bağımlı hale geldiğini aktarır. Fâtımî halifesi Hâkim-Biemrillah'ın 1013/14 yılında 15 bin dinar bütçe ayırarak İskenderiye Kanalı'nın boydan boya taranmasını emretmiş ancak kanalın faal duruma getirildiği konusunda bilgi sahibi değiliz. Fakat İbn Abdüzzâhir'in eserinden 1218/1219 ve 1249/1250 senelerinde Frenklere karşı kazanılan zaferlerde kanalın ikmal yönüyle kullanımda olduğu ve büyük faydalar sağladığı anlaşılmaktadır³⁶⁰. Makrizi, kanalın I. Baybars döneminde kullanılamaz durumda olduğunu ve kanalda biriken çamur temizlenip 1266'da faaliyete açılmışsa da iki ay sonra kanaldaki suyun yeniden tükendiğini aktarır. Çivitotu'nun izine Kalavun döneminde inşa edilen İskenderiye Kanalı'nda rastlıyoruz. Yine Makrizi'nin aktardıklarına göre; 1310 yılında Memluk sultanı Muhammed b. Kalavun'a kanal projesi sunulmuş ve avantajlarından bahsedilmiştir. Projenin gerçekleştirilmesi halinde, tahıl ve her türlü emtia İskenderiye'ye kanal vasıtasıyla getirilebileceği, kanalın geçeceği güzergâh üzerinde sulama hendekleri açılarak verimli araziler elde edilebileceğine değinilmiştir. Böylece arazi vergilerinde artış sağlanacağı, insanların meyvelerini ve bahçelerini yıl boyunca su sıkıntısı çekmeden sulamasında faydalı olacağı açıklanır. Neticede Sultan Kalavun, sunulan projeyi beğenmiş ve her türlü desteğin verilmesine karar vererek çalışmaları başlatmıştır. Nil kıyısında bulunan Sanbar (Sanayadah) kasabasından İskenderiye'ye kanal kazıları başlatılmış kazılar sırasında eski kanalın kalıntılarına da rastlanılmıştır. Büyük zorluklarla kanal projesinin tamamlanmış ve kanalın getirmiş olduğu faydaları da sıralamıştır. Kanal sayesinde, gemiler yıl boyunca kanaldan seyredebilmiş, İskenderiye halkını içme suyu için sarnıçlara bağlı olmaktan çıkarmış, kanalın her iki yakasında bulunan araziler hızla tarıma elverişli yerler haline getirilmiş, arazilere kolokas (gölevez), çivitotu ve susam ekilmiş ayrıca onların sulanması içinde 600'den fazla sulama hendeği

³⁶⁰ İbn Abdüzzâhir, 2021: 54-55.

inşa edilmiş, İskenderiye yakınlarındaki binden fazla kullanılmaz durumda olan arsalar tarım arazilerine dönüşmüştür³⁶¹. Kalavun'un inşa ettirmiş olduğu İskenderiye kanalı 1369 yılının sonuna kadar işlevini yerine getirmiş fakat yıl sonundan sonra sadece Nil Nehri'nin yükseldiği zamanlarda kanala su girmeye başlamıştı. Kanaldaki bu düzensizlik ve ardından tamamen tıkanarak suyun kesilmesiyle İskenderiye'deki bahçelerin çoğunun ve kanal boyunca çivitotu ekimi yapılan arazilerinde içinde bulunduğu pek çok arazinin yok olmasına neden olmuştur. Makrizi, bizim dönemimizin yöneticileri kanalı yeniden faaliyete sokmaya defalarca niyetlendi dese de bunu Sultan Barsbay'ın 1423 yılında başardığını fakat kanalın çok geçmeden yeniden tıkanıldığını ve kullanılamaz hale geldiğini söyler³⁶².

Mısır'da çivitotu'nun yetiştirilmesi için başka bir tasarı ise; Eyyûbi veziri Es'ad b. Memmâti'ye aitti. İskenderiye Kanalı'na bağlanan birkaç yan kanal daha vardır. Bu yan kanallarda suyun bulunması Nil'in alçalması ve yükselmesine göre değişmekteydi. Nil'in yükseldiği anda dahi su ancak iki ay gibi kısa bir süre yan kanallarda kalmaktaydı. Konuyla ilgili uzman görüşleri alan Memmâti, Munyat Babîc (Kafr el-Zayat)'den Babîc (Itay el-Barud)'e doğru Buheyre'deki taş ocağından taş temin ederek bir savak inşa edilirse su bölgede tutulabilir ve Buheyre, Havf Ramsîs'in köylerine yaz-kış sulama sağlanabilirdi. Sulama yapılabileceği için çivitotu ve şeker kamışı gibi ürünlerin ekimi yapılarak köylerin değerinin iki katına çıkması ve vergi gelirlerinin artması ön görülmüştür³⁶³.

1121 yılında Fatımi veziri Me'mûn el Betâihî'nin 1117 yılının sonuna kadar olan vergi borçlarının tahsilinden vazgeçildiğine dair bir karar almıştır. Bu kararnamede tahsilinden vazgeçilen vergi kalemleri arasında çivitotu da yer almaktaydı. Sözü edilen kararnamede vergisinden vazgeçilen 2,403 ½ irdebb (~84 ton) çivit otu vardı³⁶⁴. Mısır'da tahılları ölçmek için kullanılan irdebb yaklaşık olarak 70 kg'a denk gelmektedir³⁶⁵. 4 yıllık süreci kapsayan vergi affında 84 ton çivit otu, kuraklık vb. nedenlerle üretim hacminin aynı kaldığı varsayılırsa yıllık yaklaşık olarak 21 ton üretime denk gelmektedir ki Mısır'ın çivitotu üretimindeki hacminin büyüklüğünü gözler önüne serer. Aynı kararnamede çivitotu gibi mavi boya üretiminde kullanılan indigo da yer almaktadır. Vergisinin tahsilinden vazgeçilen indigo 10 ¼ irdebb (~175kg.)'dir³⁶⁶.

Çivitotu ve çivit yaprağının zekâtı meselesi de İslâm dünyasında tartışmalara konu olmuştur. Ebû Bekir'in deri parçası üzerine yazılmış bir yazısına istinaden çivitotu'ndan zekât

³⁶¹ Al- Maqrûzi, 2022: 170-180.

³⁶² Al- Maqrûzi, 2022: 181.

³⁶³ Al- Maqrûzi, 2022: 276-277.

³⁶⁴ Al- Maqrûzi, 2022: 332-333.

³⁶⁵ Hinz, 1990: 48.

³⁶⁶ Al- Maqrûzi, 2022: 333

alınması emrediliyordu. Mâlik, İbn Zi'b, Süfyan es-Sevrî ve Ebû Yusuf, çivitotu ve çivit yaprağından zekât alınmayacağını belirtmişlerdir. Ebû Hanife ise; bunların azından da çoğundan da zekât alınacağını söylemiştir³⁶⁷. Tâvûs ve İkrime ise, çivitotu ve pamuktan zekât alınmayacağını belirtmişlerdir³⁶⁸.

Tablo 4: XI. Yüzyılda Çivitotu Fiyatları

Tür	Miktar	Fiyat	Raporlanan veriler	Tarih
'Amtani (Filistin Bölgesinde Tarımı yapılan Çivitotu)	1 Kantar	20 dinar		980-1000
'Amtani	1 Kantar	20-25 dinar	Kayravan ve Mehdiye fiyat (Tunus)	7 mart 1030
Kirmani (İran'dan gelen içeriği yüksek indigotin)	1 Kantar	75 Dinar	Kayravan'da veya el- Mehdiyya'da bulunmaz.	2 nisan 1030
Belirtilmemiş		60 dinar	Tunus'tan yüksek oranda Çivit talebi	1020

Kaynak: (Stillman, 1970: 135).

Çivitotu, şeker gibi kıymetli bir madde olduğundan ekimi için elverişli olan her yerde yetiştiriliyordu. Bu ürünler en çok da Mısır'ın Sa'id, Filistin'in Zu'ar, Bisân bölgelerinde ve Kirman'da ekiliyordu. Fiyat tablosu incelendiğinde kalite açısından Filistin çivitotu ve Kirman çivitotu arasında büyük bir fark olduğu görülmektedir. Bu kalite farkı fiyatlara ciddi bir şekilde yansımıştır. Bugünkü Afganistan'ın başkenti Kabil ve çevresinde de her yıl çivit boya ticaretinden 2.000.000 dinar gelir sağlanıyordu. Ölü Deniz civarında ekilen çivit boya kalite yönünden Kabil çivit boyasını aratmıyordu ve burada bu maddenin geniş bir ticareti vardı³⁶⁹. İbn Havkal Kabil'in merkezinden ve ovalarından elde edilen çivitotu'nun yıllık 200.000 dinar gelir getirdiğinden bahseder³⁷⁰.

Ticarete konu olan çivitotu'nun kalitesiyle ilgili kaynaklarda da bilgilendirmelere yer verilir. Öyle ki Dîmeşki:

"Çivit boyanın en kalitelisi hafif ve renk bakımından koyu olanıdır. Aynı zamanda bu özelliğe sahip olan çivit boya, gök mavisindeki meyan bitkisi veya evcil güvercinlerin boyunlarının altındaki renge benzeyen

³⁶⁷ el- Belâzuri, 2013: 85-86; Philip K. Hitti çevirisinde ise zekat alınıp alınmayacağı belirtilen ürünler arasında katam'a da yer verilirken M. Fayda tercümesinde bu ürüne yer verilmemiştir (al-Balâdhuri, 2002: 74).

³⁶⁸ el- Belâzuri, 2013: 86.

³⁶⁹ Bakır, 2000: 816.

³⁷⁰ İbn Havkal, 2017: 388. Adam Mez eserinde İbn Havkal'dan alıntıladığı bildiği 2 milyon dinar olarak eserine aktarmıştır (Mez, 2014: 494).

kırmızıya bürünmüş çiçek güzelliğindedir. Kürecikler (yumaklar), kırıldığında içinden bembeyaz bir küf çıkarsa, bu onun kaliteli olduğunu gösterir. Çivit boya satın alındığı zaman ıslak olup olmadığı incelenmelidir. Zira, ıslaklık ona iki yönden zarar verir. Birincisi; onun rengini güzelleştirir, bu da satış sırasında boyanın fiyatının yükselmesine sebep olur. Fakat daha sonra kuruyunca, güzelliği kaybolur. İkincisi ise; ıslaklık boyanın ağırlığını arttırır. Fakat daha sonra kuruyunca ağırlığı büyük ölçüde azalır. Çivit boyanın kalitesiz olanı ise çabuk çözülür. Yumak (kürecik) kırıldığı zamanda çamur kokusuna benzer bir koku verir. Bir insan çivit boyasında ne miktarda katkı maddesi bulunduğunu öğrenmek isterse, ondan küçük bir parça alıp tartsın sonra onu ateş üzerine koysun. Bu sırada çivit boya yanar ve buharlaşır, içinde bulunan çamur ve kum köz üzerine kalır. Onları alsın ve ölçtürsün, böylece nispetini öğrenmiş olur”³⁷¹ der.

Dımeşki’nin alıcıyı uyaran bu söylemleriyle, kimi zaman çivitotu üreticileri yumakları üretilirken ağırlığın fazla çıkması için birtakım hilelere başvurmuş olduğu düşünülmekte ve üretildikten sonra nemin doğru oranda tutulması için gereken özeni göstermedikleri anlaşılmaktadır.

Çivitotu boyaması küp boyama yöntemi ile yapılır. Yukarıda sözünü ettiğimiz fermente edilmiş çivit yumakları bu boyamada kullanılır. Ortaçağ’daki boyacıların küp boyamada yardımcı madde olarak ne kullandıkları yönünde bilgi sahibi olamasak da günümüze ait doğal boyama tarifine göre; boncuk tutkal ve birtakım çözülmeye yardımcı malzemeler eklenerek boyama kazanı hazırlanır. Fermente edilmiş çivitotu da boya kazanına eklenerek 65°C’ye kadar ısıtılır ve bu süreçte boyama kazanının rengi sarı renge dönüşür. Boyanacak yün boyama kazanına ilave edilerek beş dakika kazanda bekletilir. Daha sonra yün boyama kazanından çıkarılır ve sıkılıp kurumaya bırakılır. Kuruma esnasında hava ile temasında kazandan sarı olarak çıkan yün mavi rengini alır. Hazırlanan boya kazanı birkaç defa boyamada kullanılır. Kazandaki boyama özelliği de azaldığından, her kazana atılan yün giderek daha açık mavi renk olarak çıkmaya başlar. Böylelikle mavinin çeşitli tonları elde edilmiş olur³⁷².

Çivitotu kumaş boyamanın haricinde kınanın kızılığını bastırması adına kına ile birlikte saç ve sakal boyamak içinde kullanılmaktaydı. Nitekim İbn Sa’d’ın eṭ-Ṭabaḳāt isimli eserinde Muhammed ibn ‘Amr’ın söylemlerine dayanarak Urve b.Zübeyr’in saçlarının siyaha boyalı olduğunu boyarken çivitotu kullanıp kullanmadığını bilmediğini aktarmıştır³⁷³. İbrâhim B. Sa’d’ın söylemlerine dayanarak Ebû Seleme’nin saçlarını çivit ile boyadığı rivayet edilmektedir³⁷⁴. Abdullah İbn Kureys’in Ebu Cafer’le karşılaştığını sakallarını boyamak için hangi boyayı tercih

³⁷¹ Bakır, 2005: 341; Ed-dımeşki, 2021:54.

³⁷² Karadağ, 2007: 41.

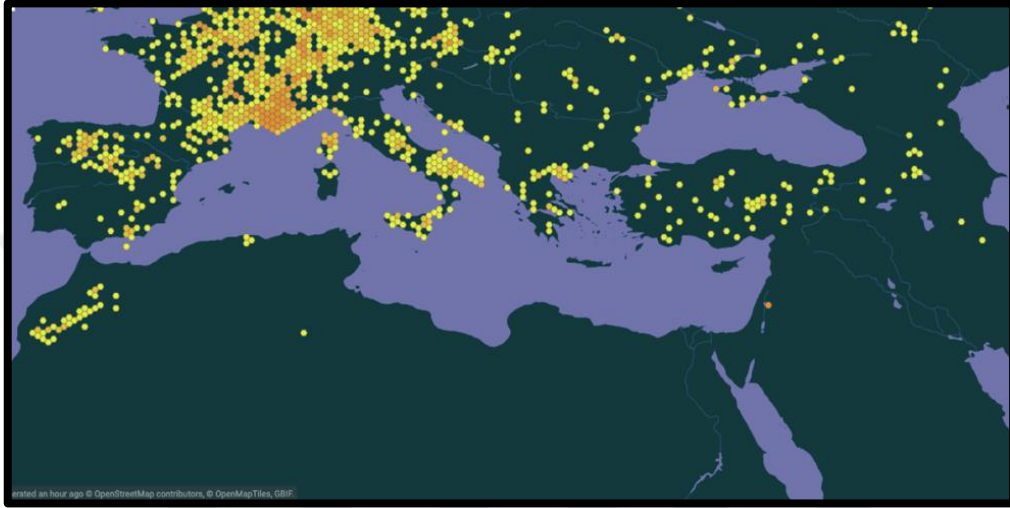
³⁷³ İbn Sa’d, 2000: 118.

³⁷⁴ İbn Sa’d, 2000: 103.

ettiğini sormuş o da bu topraklardakini sevmiyorum dediği onun da çiviti dene dediği rivayet edilir³⁷⁵.

Aşağıda yer alan görsel günümüzde çivitotu varlığı tespit edilen bölgeleri göstermektedir. Günümüzde tekstil sanayinin doğal boyamaya yönelmeye başlamasıyla, bu haritanın gelecekte daha farklı bir şekil alacağını söyleyebiliriz. Çivitotu da diğer bitkisel bazlı boyarmaddeler gibi yeniden endüstri ürünü haline gelmeye başladığının göstergesi olmuştur.

Harita 2: Günümüzde Çivitotu'nun Yetiştği Bölgeler

Kaynak: (<https://www.gbif.org/species/5374118> Erişim Tarihi: 03.01.2023).

2.1.1.1. Tarihsel Örnekler

Yeşil rengin doğrudan elde edilemediği ve Ortaçağ boyacılarının yeşil boyayı mavi ve sarı boyarmaddeleri karıştırarak elde ettiklerini hem görsel hem de analiz raporuyla gözler önüne sermek için aşağıda yer verilen yeşilin yoğun olarak kullanıldığı tekstil malzemesi seçilmiştir. Günümüzde Viyana'da Papyrusmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek'de sergilenen bu tekstil örneği Mısır'da bulunmuştur. Tarihlendirme çalışmaları onun üretiminin VII. yüzyılın ikinci yarısına Mısır'ın İslâm idaresine geçtiği dönemi işaret etmektedir. Boya analizleri, yeşil rengin çivitotu ya da indigo ile muhabbet çiçeği'nin karışımından oluştuğu, mor renge çalan kısmın ise çivitotu-indigo ve kökboya ile, kırmızı rengin doğrudan kökboya ile bej rengin ise muhabbet çiçeği'nden elde edildiğini göstermektedir³⁷⁶.

³⁷⁵ İbn Sa'd, 2000: 161.

³⁷⁶ Bogensperger-Mautendorfer, 2020: 96-97.

Görsel 7: Yeşil Yoğunluklu Tekstil Örneği

Kaynak: (Bogensperger-Mautendorfer, 2020: 97).

Görsel 8: Mevlâna'nın Çivitotu ile Boyanmış Kaftanı

Kaynak: (<http://www.tcfdatau.org/tr/portfolyo/boyarmadde-analizi/mevlana-muzesi-46.htm> Erişim Tarihi: 3/05/2022)

Mevlâna Müzesi'nde yer alan Mevlâna'ya ait kaftanın analiz raporlarında mavi rengin elde edilmesinde kullanılmış olan boyarmaddenin çivitotu olduğu tespit edilmiştir³⁷⁷.

³⁷⁷ <http://www.tcfdatau.org/tr/portfolyo/boyarmadde-analizi/mevlana-muzesi-46.htm> (Erişim Tarihi: 3/05/2022).

2.1.2. İndigo (*Indigofera tinctoria* L)

İndigo kelimesi boyama için kullanılan tüm indigotin bazlı boyaları, yani bitkisel mavi boyarmaddeleri ifade etmektedir. Asya, Afrika ve Amerika’da indigofera ailesinin 700’den fazla türü bulunmaktadır. Antik dönemde Pedianus, ondan bir bitki olarak değil kazanlarda kaynatılıp su üstüne çıkan mineral gibi bahseder³⁷⁸. Ortaçağ’da boyama için en yaygın olarak kullanılan türü “Hint çivit ağacı” yada “Hint çivitotu” olarak da bilinen “*Indigofera Tinctoria* L.” dir. Çivitotu’na kıyasla yapraklarında daha fazla boyarmadde bulunmaktadır³⁷⁹. Hint çivit ağacı, tropikal bölgelerde doğal olarak yetişir. Ortaçağ’da tarımı da yapılan indigo’nun hasatı, ekiminden dört ila beş ay sonra yapraklarındaki indigotin içeriği yükseldiği zaman gerçekleştirilmiştir. Gelişimini hızla tamamladığı bilinen indigo’nun yılda iki ve üç kez hasadı yapılmaktaydı. Bir indigo tarlasından iki veya üç yıl boyunca mahsul alınabilmektedir³⁸⁰. İndigo bitkisinin yapraklarında indoksil’in glikoz ile oluştuğu indikan adı verilen glükozit vardır. Yaprakların mayalanması sonucunda hidrolizlenen indikandan meydana gelen indoksil hava ile temasında indigoya evrilir. Meydana gelen ingido fermantasyon ortamında sarı renkli indigoya indirgenir. Alkaliler ile çözünen sarı renkli bu bileşen bitkisel tekstil malzemesini (pamuk ve keten) tümüyle boyar. Boyama sonrasında ortaya sarı renkli ürün ortaya çıkar. Fıçı veya küplerden çıkarılan bu ürün hava ile temas ettiği anda tümüyle mavi renge döner³⁸¹.

Ortaçağ Akdeniz’inin ithâl boyarmaddelerinden olan “*İndigofera tinctoria*” Hindistan kökenlidir. İki yıllık olan bu bitkinin erişkin hali iki metreyi bulmaktadır³⁸². İbn Baytar’ın el-Müfredât isimli eserinde abzigun (indikum) ismiyle karşımıza çıkmaktadır. Bu bitkinin boyacılar tarafından kullanıldığını belirtmiştir³⁸³.

Marco Polo Hindistan’ın batı kıyısında yer alan Koylum Krallığı’nda indigo bitkisine rastlamıştır. Bu bitkinin orada bol miktarda bulunduğundan söz eder ve ondan boyarmadde üretimine de şahit olur:

*“...Bu otu (indigo) alıyorlar, kökleri olmaksızın, büyük bir kazana koyup üzerine su döküyorlar. Ot suyu emip liflerine ayrılarak, parçalanıncaya kadar bekletiyorlar; özsu suda kalıyor. Onu alıp güneşe koyuyorlar. Hemen hemen kuruyuncaya kadar o sıcakta kalıyor. Eğri büğrü bir bir durum alıyor ve güneşin etkisiyle koyulaşılıyor, macun gibi oluyor. Kurumaya devam etmesi için yayılıyor, kuruyunca biçimli bir şekilde kesiliyor ve indigo kalıpları ortaya çıkıyor”*³⁸⁴.

³⁷⁸ Pedanius, 2005: 374.

³⁷⁹ Balfour-Paul, 2004: 11.

³⁸⁰ Harsch, 2020:368-369.

³⁸¹ Dölen, 1992: 470.

³⁸² Karadağ, 2007: 57.

³⁸³ İbn Baytar, 2017: 78.

³⁸⁴ Marco Polo, 2019: 377.

Polo, Koylum Krallığı'ndaki indigo'ya ek olarak, Hindistan'da Kathiawar Yarımadası'nın doğusunda yer alan Kambaya (Cambay)'da bol miktarda indigo üretildiğini ve pek çok bölgeye ihraç edildiğinden ve Gocurat (Guzzerat) Krallığı'nda da indigo'nun bol olduğu belirtir³⁸⁵. 1170-1231 yılları arasında yaşamış olan Song Hanedanlığı döneminde tarihçi olan Zhao Rukuo, Gocurat Krallığı'ndaki indigo'ya dikkat çekmektedir. Yoğunlukla Müslüman Arapların bu bölgede iş tuttuklarından da bahsedilir³⁸⁶.

Marco Polo'nun şahit olduğu indigo boyasının elde edilme sürecini görsellerle sunmak uygun olacaktır. Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde bolca bulunan indigo bitkileri toplanır, kurutulur ve su dolu havuz veya kazanlarda mayalanma sürecine bırakılırdı.

Görsel 9: İndigo Tarlası ve Bitkinin Fermantasyon Süreci

Kaynak: (<https://www.suzannedekel.com/post/exploring-indigo-all-over-the-world-i-tinctoria-i-arrecta-and-i-suffruticosa> Erişim Tarihi: 03.06.2022).

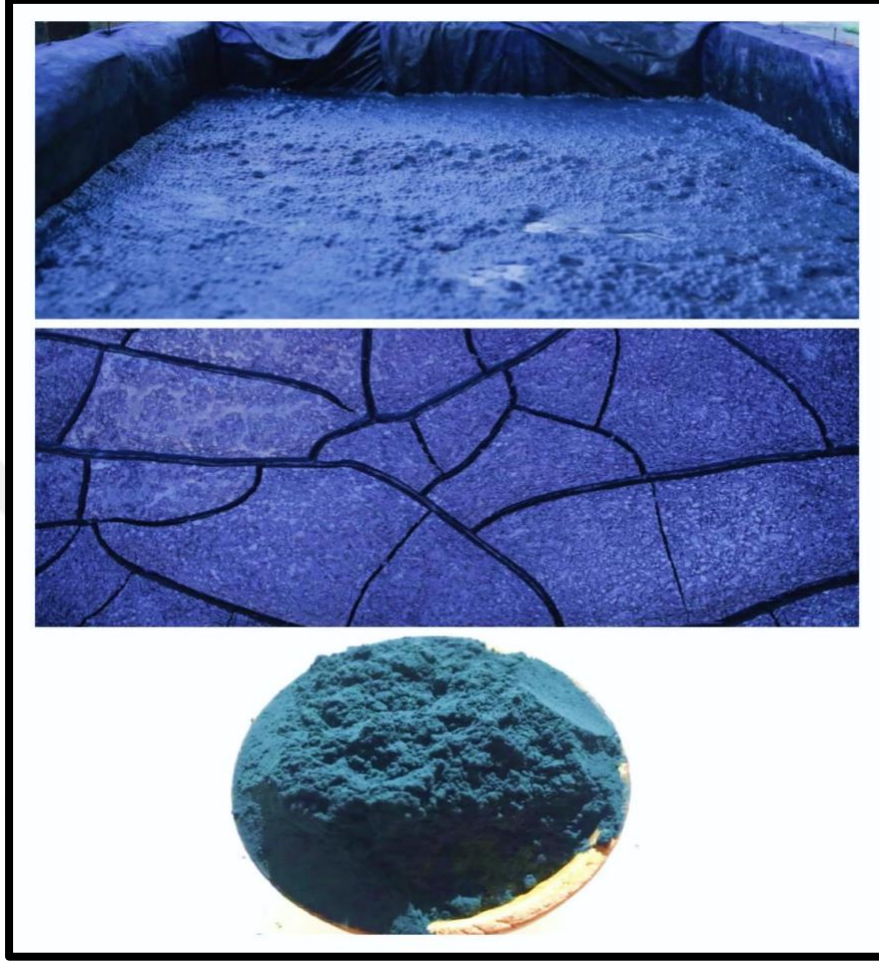
Bitkinin suyunu çekmesiyle mayalanma süreci sona erdikten sonra süzülür ve kurutulma işlemi için genişçe yayılırdı. Görsel de yer aldığı şekilde kurutma işlemine tabi tutulurdu. Kuruyan indigo çatlaklı görüntüye sahip olurdu. Nitekim Pegolotti, Bağdat indigosu'nu tarif ederken ikinci

³⁸⁵ Marco Polo, 2019: 382, 384.

³⁸⁶ Zhao Rukuo, 1911: 91-92.

görselde yer alan görüntüye benzer bir şekli de eserine çizmiştir³⁸⁷. Bağdat indigosu'nun irili ufaklı kalıplar halinde satıldığı anlaşılmaktadır.

Görsel 10: İndigo Boyası Etme Süreci

Kaynak : (<https://www.suzannedekel.com/post/exploring-indigo-all-over-the-world-i-tinctoria-i-arrecta-and-i-suffruticosa> Erişim Tarihi: 03.06.2022)

Ortaçağ'da başlıca indigo pazarı Bağdat'tı. Çeşitli indigo türleri arasında *Bağdat indigosu* terimi dönemin ticari eserlerinde en sık olarak geçen tür olmuştur. Bu tanımlama onun Bağdat'ta üretildiği şeklinde düşünülmemelidir. Çünkü elimizde Bağdat'ta satılan indigo'nun orada üretildiğine dair kanıt yoktur. Bağdat'ta satılan indigo, Hindistan'dan ithal edilen diğer pek çok üründe olduğu gibi Basra Körfezi'nden Bağdat'a ulaşmaktadır³⁸⁸. Ayrıca Hindistan'dan gelen indigo'nun depolandığı önemli şehirlerden birinin de Kabil olduğunu söylemek gereklidir³⁸⁹. İndigo'nun ticari hayatı XII. yüzyıldan itibaren başlamış ve Avrupa'ya ihraç edilmiştir³⁹⁰.

³⁸⁷ Pegolotti, 1936: 371.

³⁸⁸ Heyd, 1886: 626-627; Harsch, 2020: 371.

³⁸⁹ Özdal, 2019: 150.

³⁹⁰ Dölen, 1992: 469; Bakır, 2005: 342.

Pegolotti, Bağdat indigosu (Indaco di Baldacca)'nu satın alınırken dikkat edilmesi gereken hususları aktarır. İndigo kalıplarının ne çok büyük ne de çok küçük parçalar halinde olmaması gerektiğini, parçaları kırılarak kontrol edildiğinde, hamurunun çok ince ve içi sert olmalı ve menekşe renginde biraz eğimli olması gerektiğini vurgular³⁹¹. Pegolotti'nin bahsettiği ikinci bir indigo türü vardır o da Kıbrıs indigosu, Kıbrıs indigosu'nun kaynağı belli olmamakla birlikte *Bağdat indigosu*'nun ¼'ü değerindeydi³⁹². XIV. yüzyılda ticari bir boyarmadde olarak ticaret eserinde yer alan Kıbrıs ve Bağdat indigoları, Şam, Akka, İskenderiye ve Gazimağusa'da bulunmaktaydı. Bahsedilen iki indigo türünün Akdeniz'e açılan kapıları İskenderiye ve Kıbrıs limanlarıdır. Kıbrıs ve İskenderiye'den Venedik ve Cenevizlilerce satın alınan indigo Batı Akdeniz'e götürülürdü³⁹³. Boyarmaddeleri yoğunlukta Bağdat'tan temin eden Osmanlı tüccarlarının indigo'yu da oradan temin ettiği söylenebilir. Osmanlı boyacılarının da yoğunlukla kullandığı bu ithal boyarmadde, XV. yüzyılda Osmanlıların en önemli ithalat kalemleri arasında yer almaktadır³⁹⁴.

Elimizdeki kaynaklarda indigo'nun Hindistan'dan boyamaya hazır kalıplar halinde geldiğine dair bir kanıt yoktur. Bu durumda iki seçenek akıllara gelmektedir. Müslüman tüccarlar ya taşıma sırasında kalıpların parçalara ayrılması riskine girmemiş ya da boyamaya hazır indigo almak yerine maliyeti daha az olduğu için doğrudan hammaddeyi yani indigo bitkisini alıp kendi sanayilerinde işletip pazarlamayı tercih etmiş olabilirler. Hindistan'dan gelen indigonun kalıplar halinde geldiği net değilse de Doğu Akdeniz'den Avrupa'ya kalıplar halinde gittiği kesindir. Nitekim, Avrupalılar uzun bir süre ülkelere gelen indigo kalıplarının mineral olduğunu düşünmüştür³⁹⁵. Öyle ise, indigo bitkisinin yaş ya da kuru fark etmeksizin Hindistan'dan temin edildiğini Bağdat'a bitki olarak gelen indigo'nun boyama sanayinde işlemlere tabi tutularak kalıp boya haline getirildiğini söyleyebiliriz. Bu durumu destekleyecek bir veriye de İbn Havkal'da rastlamaktayız. Havkal, Lût Gölü yakınlarında bulunan Zügar'da ingido boyası üretildiğini fakat Kabil'de üretilenin daha iyi kalitede olduğunu söyler³⁹⁶. Karşılaşılan bu durumla Ortaçağ Doğu Akdeniz'inde indigo boya sanayi adı altında sadece bir boya üretiminde uzmanlaşmış boyahanelerin bulunduğu söylenebilir. Ayrıca üretim esnasında daha küçük parçalara ayrılan ufalanan indigo boyasının, ezilerek toz haline getirilip satıldığı da düşünülebilir. Fakat toz indigo'nun satıldığına dair bir veri tespit edemedik. Belki de ticari değeri diğerine göre daha düşük

³⁹¹ Pegolotti, 1936: 371.

³⁹² Harsch, 2020: 373; Pegolotti, 1936: 371.

³⁹³ Harsch, 2020: 374.

³⁹⁴ İnalçık, 2008: 15.

³⁹⁵ Pastoureau, 2013: 20.

³⁹⁶ İbn Havkal, 2017: 181.

olduğundan fiyatı diğerine göre biraz daha aşağı tutularak Bağdat'ta satılmış ya da çevre boyahanelerde değerlendirilmiş olabilir. Belirtildiği gibi elimizde bu durumla ilgili bir veri bulunmadığından söylediklerimiz varsayım boyutunda kalmaktadır.

Tekstil boyamacılığında indigo küp boyama yöntemiyle yapılmaktadır. Mordan maddeleri ve yukarıda sözünü ettiğimiz fermantasyon yoluyla elde edilmiş indigo boyama kabına konulur. Su kaynama noktasına ulaşmadan bu maddeler birlikte karıştırılır ve boyama banyosu oluşturulur. Bu süreçte boyama banyosunun rengi sarı renge dönüşür. Bu dönüşüm görüldükten sonra boyanacak olan dokuma malzemesi kısa süre 1 ve 5 dakika aralığında boyama kazanında tutulur. Ardından dışarı çıkarılır, sıkılır ve kurumaya bırakılır. Bu kurutma işlemi esnasında hava ile temas eden dokuma malzemesinin rengi sarı'dan mavi'ye dönüşür. İndigo boyama kazanı birkaç defa farklı dokuma malzemelerini boyamaya imkân tanır. Öyle ki, ilk işlemde koyu mavi renk verirken boyanacak dokumalar sırasıyla ilave edildikçe dokuma ürününün rengi giderek açık mavi renk almaktadır³⁹⁷.

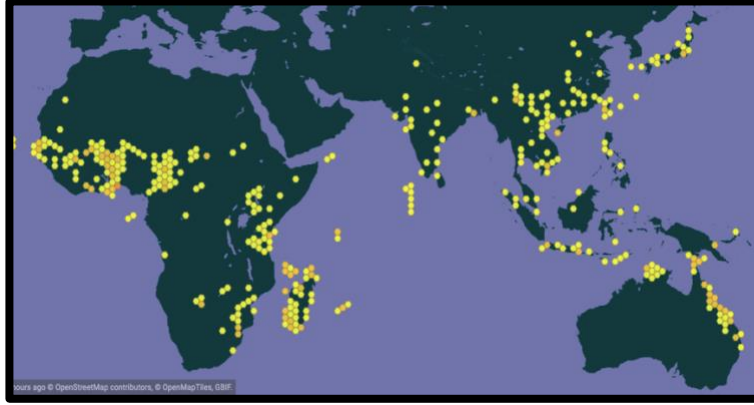
Görsel 11: İndigo Boyamasında Elde Edilen Renkler

Kaynak: (Karadağ, 2007: 57)

³⁹⁷ Karadağ, 2007: 57.

Harita 3: Günümüzde İndigo bitkisinin bulunduğu bölgeler

Kaynak: (<https://www.gbif.org/species/2972043> Erişim Tarihi: 03/01/2023).

2.1.2.1.Tarihsel Örnekler

İndigo bitkisinden elde edilen mavi boya kumaş boyama haricinde parşömen boyamada da kullanılmaktaydı. Örneğin aşağıdaki görselde yer alan Tunus Kayrevan’da bulunan 900-950 yıllarına tarihlenen Kûfî yazılı “Mavi Kur’an”ın renginin indigo’dan elde edildiği tespit edilmiştir³⁹⁸.

Görsel 12: Mavi Kur’an

Kaynak: (Flood, 2012:275).

Konya Etnografya Müzesi 862 envanter numaralı Selçuklu halısında yapılan boyarmadde analizlerinde kırmızı renk kökboya ile yeşil rengin ise, indigo ya da çivitotuyla tanımlanamayan sarı bir boyarmadde ile boyandığı tespit edilmiştir³⁹⁹.

³⁹⁸ Flood, 2012: 275.

³⁹⁹ Karadağ-Yurdun, 2010: 181.

Görsel 13: İndigo ile boyanmış Selçuklu halısı

Kaynak: (Karadağ-Yurdun, 2010: 179).

2.2.Kırmızı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler

2.2.1.Bitkisel Boyarmaddeler

2.2.1.1.Kökboya (*Rubia Tinctorum L.*)

Doğrudan kırmızı rengin oluşturulmasında kullanılan, bitkisel kökenli en eski boyarmaddelerden biri kökboya'dır. Kökboya bitkisi Arapça فوة, İngilizce madder, Fransızca garance, Almanca färberröten, İtalyanca robia dei tintori olarak bilinir⁴⁰⁰.

Antik dönemden Ortaçağ'a aktarılan kökboya bitkisiyle ilgili bilgi düzeyinin ne durumda olduğunun anlaşılması açısından antik dönem kayıtlarına yer vererek başlamak yerinde olacaktır. Öncelikle kökboya bitkisi Herodot tarihinde karşımıza Grekçe ἐρεθεδάνω (ἐρεθεδανov) olarak çıkmıştır. Herodot, Libyalı kadınların giyeceklerinin üstüne kökboya kırmızısı ile boyanmış püsküllü kenarları olan tüysüz keçi derileri (αιγέας: aigeas) giydiklerini hikâye etmiştir⁴⁰¹.

Antik dönemin önemli botanikçisi Theophrastos, dokuz ciltlik eseri Historia Plantarum'un bitkilerin tıbbi kullanımı hakkında açıklamalarda bulunduğu dokuzuncu cildinde kökboya bitkisine de yer vermiştir. Theophrastos, kökboya bitkisini sarmaşık gibi yaprakları olan, ayrık otu

⁴⁰⁰ Bedevian, 2021: 515.

⁴⁰¹ Herodotos, 2021: 372.

gibi yerde büyüyen ve gölgeyi seven bir bitki olarak tanımlamıştır. Tıbbi açıdan idrar sökücü olarak kullanılmasına ilaveten bel ve kalça ağrılarında da faydalı olduğunu belirtmiştir⁴⁰².

Antik dönemin en önemli coğrafya eserlerinin arasında yer alan Strabon'un Geographika eserinde de kökboya bitkisinin izine rastlanılmıştır. Hierapolis (Pamukkale) kentinde kökboya bitkisiyle boyama yapıldığı, ortaya çıkan rengin kırmızı kırmızısı ve murex moruyla rekabet edecek güzellikte olduğunu ifade etmiştir⁴⁰³.

MS 40'lı yıllarda Anavarza'da doğmuş olan Dioscorides Pedanius'un farmakoloji ile ilgili ünlü eseri De Materia Medica'da kökboya bitkisinden bahsetmektedir. Kökboya'nın köklerinin idrar sökücü olduğu, hidromel ile içildiğinde ise sarılık hastalığına iyi geldiğini, köklerin sirkeyle cüzzam yaralarına sürülmesinin hastalığı tedavi ettiğini ifade etmiştir. Tıbbi olarak tedavilerde kullanılmasının yanı sıra esas çalışmamızla ilgili olan kökboya'nın boyarmadde olarak kullanımının çok erken tarihlerde biliniyor olmasıdır. Nitekim Pedanius, kökboya'yı kırmızı köklü ve kökleri boyama yapmaya uygun bir bitki olarak tanımlamıştır. Kökboya'nın hem doğada yabani olarak bulunduğunu hem de Revanna'nın bataklık bölgelerinde tarımının yapıldığı ve kökboya tarımının yüksek kâr getirdiğini eserine yazmıştır⁴⁰⁴. Pedanius'un vermiş olduğu bu bilgiyle kökboya tarımının antik dönemden itibaren İtalya'da yapılmış olduğunu anlıyoruz.

Bir diğer önemli antik dönem kaynağı olan MS 77 tarihinde yazılan Plinius'un Naturalis Historia'sında da kökboya bitkisine yer verilmiştir. Bu eserde kökboya bitkisiyle ilgili olan bilgiler Pedanius'un De Materia Medica'sından alıntılandığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, İtalya'da kökboya bitkisinin yabani olarak bulunmasının yanı sıra tarımının da yapıldığını, yün ve deri boyamada kullanıldığını aktarmıştır. Bu bitkiyi aç gözlüler sürüsünden başka tanıyan pek az kimsenin olduğunu ifade etmiştir⁴⁰⁵. Antik dönemin en bilinen eserlerinde karşımıza çıktığı şekilde kökboya bitkisi Ortaçağ'dan çok önce de çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Nitekim Ortaçağ'da da hem boyarmadde hem de ilaç olarak kullanımı vardır. Öyle ki, İbn Baytar el-Müfredât isimli eserinde kökboya bitkisi fuvve ismiyle karşımıza çıkar. Kırmızı boya olmasının yanı sıra idrar sökücü olduğu sarılık ve siyatik tedavilerinde kullanıldığını belirtmiştir⁴⁰⁶.

Kökboya bitkisinin antik dönemde yabani türlerinin Batı Akdeniz'de varlığı bilinmektedir. Tarımının yapıldığı ve verim alınabilen türü ise muhtemelen Doğu Akdeniz'den Antik Yunan ve

⁴⁰² Theophrastus, 1916: 285.

⁴⁰³ Strabo, 1950: 189.

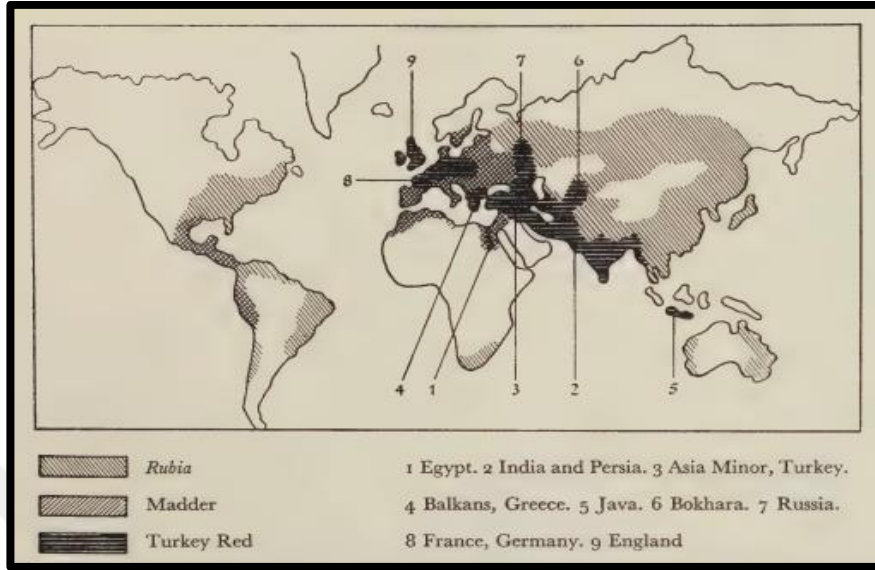
⁴⁰⁴ Pedanius, 2005: 245.

⁴⁰⁵ Pliny, 1856: 148.

⁴⁰⁶ İbn Baytar, 2017: 323.

Romalılar tarafından götürülmüştür⁴⁰⁷. Ortaçağ'da ise tarımsal faaliyetlerde üretimi yapılan ürünler arasında yerini almıştır.

Harita 4: Kökboya Bitkisinin Türlerinin Dağılımını Gösteren Harita

Kaynak: (Robinson, 1969: 26).

Ortaçağ'da kökboya bitkisinin üretimiyle ilgili Ortaçağ'ın en önemli ve kapsamlı ziraat ve hayvancılık kitabı olan Kitâbü'l-Filâha'da ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. İbn Avvam eserinde, üç çeşit kökboya olduğunu söyler. Bunlardan birincisi sarı çiçekli, en büyüğüdür. İkincisi diğerinden daha küçük, daha ince yapraklı ve beyaz çiçeklidir. Üçüncüsü, küçük, ince yapraklı, bir parmak boyunu geçmeyen ve çiçekleri küçük, açık mavi renklidir. Ekim yapılacak arazinin sulamaya müsait bir bölgede bulunmasını, arazinin ekim öncesi iyice sürülüp gübrelenmesi gerektiğini belirtir. Tarımıyla ilgili bilgileri özetlemek gerekirse, kökboya tohumlarının ekileceği arazinin öncesinde sulanması gereklidir. Sonrasında aynı buğday eker gibi kökboya tohumları toprağa serpilir ve üzeri iki parmak kalındığında toprak ile örtülürdü. Medine-Sidonya bölgesi için ekim zamanını mart ayı olarak belirten İbn Avvam, sulamanın yaz aylarında haftada bir defa yapılması gerektiğini vurgular. Sonbaharda yağmur mevsiminde ise, sulamaya ihtiyaç yoktur. Kış aylarına girmeden önce ağustos ayında uçları biçilir ve kalan kısmı dolu ya da kırağının bitkiyi yakmaması için üstü üç parmak kalınlığında toprak ile örtülmesi tavsiye edilirdi. Kökboya ekildikten iki yıl sonra olgunlaşmaya başladılar. İki yılın ardından üç kez verim alınabilirdi. Bunun için iki kez hasat yapıldıktan sonra küçük olan köklerin toprakta bırakılarak onların da büyümesiyle üçüncü kez hasata imkân vermekteydi. Her hasat döngüsünde küçük köklerin toprak altında bırakılmasıyla uzun yıllar ürün alınabilecek bir kökboya tarlası elde edilmekteydi⁴⁰⁸.

⁴⁰⁷ Harsch, 2020: 311.

⁴⁰⁸ İbnü'l Awwam, 1802: 125-128.

Kökboya'nın ekimi hem doğrudan toprağa tohum ekerek hem de başka bir yerde fidelendirilip ekilecek araziye dikilerek de yapılabilirdi. Fakat en iyi verim, iki yıllık kökboya bitkisinden alınan tohumların ekilmesiyle alınmaktaydı. İklimin kışın ılıman olduğu bölgelerde tohumdan üretim tercih edilecekse, tohum ekim işlemi şubat ve mart aylarının ilk haftalarında, fideden dikilecekse kasım ve aralık aylarında yapılırdı. Kışın soğuk geçtiği bölgelerde ise nisan ayında tohum ekimi, mart ayında da fide dikimi gerçekleştirilirdi. Ekilen kökboya bitkisinin kök gelişimi mayıs ayından ekim ayına kadar devam etmektedir. Bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte kökboya bitkisinin köklerinin tam gelişimi üç ile altı yıl arasını bulmaktaydı. Gelişimini tamamlayan kökler yağmurun olmadığı dönemlerde sökülürdü. Sıcak bölgelerde sökülen kökler güneşte kurutulur, soğuk bölgelerde ise bu kurutma işlemi fırınlarda gerçekleştirilirdi. Eğer bir dönümde 400 kadar kök yetiştirildiyse dönüm başına 10- 20 kantar (~991-1128 kg.) ürün alınırdı⁴⁰⁹.

Görsel 14: Kökboya'nın kökleri ile çiçekten tohuma gelişim evrelerini (solda)

Kaynak: (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10577642/f298.item.zoom#>) (Erişim Tarihi: 10/05/2023)
Kökboya Ortaçağ seyahatname ve coğrafya türündeki eserlerde de yer edinmiştir. İbn Havkal'dan Versan, Berdea, Hazar Denizi'ndeki Bab el-Ebvab adalarında iyi kalitede ve bol miktarda kökboya bitkisi üretildiğini burada üretilen kökboya bitkisinin Hazar Denizi'nden Cürcan'a oradan da hayvanlarla Hindistan'a kadar ihraç edildiğini öğrenmekteyiz. Ayrıca fuvve (kökboya) adındaki bu bitkinin Revan'dan Tiflis'e, Aras Nehri yakınından Hazar'a kadar pek çok yerde üretildiğini de aktarır⁴¹⁰. İbn Havkal, El-Vâhat'ta da kökboya bitkisi yetiştiği ve her yere

⁴⁰⁹ Baykara, 1998: 66.

⁴¹⁰ İbn Havkal, 2017: 306; Özdal, 2018: 186.

sevk edildiğinden de bahseder⁴¹¹. Makdisi ise, Aden'in kökboyaları meşhurdur der. Bu veri sadece kökboya bitkisini tanımlamayabilir. Bitkisel boyarmaddeleri kökboyalar olarak ortak bir çatı da değerlendirmiş olabilir⁴¹². Hudûdü'l-Âlem'de Hazar Denizi'nde iki adadan bahsedilir. Birinci ada olan Cezîretü'l Bâb'ta, kökboya bitkisi üretildiği ve buradan tüm dünyaya ihraç edildiği belirtilir⁴¹³. Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arrân bölgelerinde kökboya ile kırmızı üretildiği ve özellikle Mugan ve Barda'dan kökboya ihraç edildiğinden de bahsedilir⁴¹⁴.

Kökboya'nın yetiştiği bölgeler yukarıdaki kaynaklarda aktarıldığı gibi Hazar ve çevresinde yoğunlaştığı görülmektedir. Fakat kökboya sadece Hazar ve çevresiyle sınırlı değildir. Anadolu'da Ortaçağ Akdeniz'inin önemli kökboya üreticisi konumundaydı. Öyle ki, 1185 tarihli Başpiskopos Eurare'nin mektubunda Anadolu'nun en büyük kökboya üreticisi olduğunu belirtmiştir⁴¹⁵. Anadolu'da özellikle Konya'da kökboya tarlaları öne çıkmaktadır⁴¹⁶. Fakat Türkçe'de boya kökü, boyacı kökü, kızıl kök, dilkanatan, bostanotu gibi pek çok isimle anılan kökboya, Alaşehir, İzmir, Manisa, Kayseri, Kırşehir, Tokat, Amasya ve Sivas gibi boyamacılığın gelişim gösterdiği pek çok şehirde de kendini göstermiştir⁴¹⁷. Anadolu'da kökboya'nın hem yabani olarak bulunması hem de tarımının yapılmasından dolayı onun anavatanının Anadolu olduğu yönünde çıkarımlara neden olmuştur⁴¹⁸. Anavatanının neresi olduğu konusu net olmasa bile kökboya yetiştiriciliği en çok Akdeniz'in doğusunda karşımıza çıkmaktadır. Suriye'de özellikle Şam civarı ve Âsi Nehri vadisinde de kökboya yetiştirildiği bilinmektedir⁴¹⁹. VIII. yüzyıl'da da Endülüs Emevileriyle birlikte kökboya, Endülüs'te üretilen önemli ürünler arasında yerini almıştır⁴²⁰. Şarلمان İtalya'sında da kökboya bitkisinin yetiştiriciliği yapılıyordu⁴²¹. Özellikle Toskana ve Lombardiya'da kökboya üretiminin yapıldığı bölgelerdir fakat Lombardiya'daki kökboya üretiminin yetersiz olduğu bilinmektedir⁴²². Toskana bölgesinde bulunan Cortona'da da

⁴¹¹ İbn Havkal, 2017: 154.

⁴¹² el- Mukaddesî, 2023: 109.

⁴¹³ Hudûd al-Âlam, 1970: 60; Eser, Minorsky'in İngilizce tercümesi kullanılarak A.Duman ve M. Ağarı tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Fakat Türkçe tercümesinde yukarıda sözü edilen kökboya bilgisine yer verilmemiştir (Hudûdü'l-Âlem, 2020:13). Ramazan Şeşen'de çeşitli İslâm coğrafyacılarının eserlerine dayanarak oluşturduğu İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri isimli kitabında Hudûd al-Âlam'de Hazar denizi ile ilgili verilen bilgileri Minorsky tercümesinden edinir ve kökboya'ya yer verir (Şeşen, 1985: 58).

⁴¹⁴ Hudûd al-Âlam, 1970: 142-143; Türkçe tercümesinde kırmızı boya ve boya kökü olarak yer verilir (Hudûdü'l-Âlem, 2020: 101-103).

⁴¹⁵ Chenciner, 2005: 33.

⁴¹⁶ Konyalı, 2007: 62.

⁴¹⁷ Bakır, 2005: 330; Dölen, 1992: 475.

⁴¹⁸ Karadağ, 2007: 72.

⁴¹⁹ Heyd, 2000: 195.

⁴²⁰ Harsch, 2020: 311.

⁴²¹ Heyd, 1886: 618.

⁴²² Richards, 1932: 43; Harsch, 2020: 311.

1317 yılında ilk kez kökboya yetiştirildiği tespit edilmiştir. Fakat bu üretimin de arazi sözleşmesi gereği en fazla bir yıl daha yapılabileceği görülmüştür⁴²³.

Avrupa’da ya da İtalyan şehir devletlerinde kökboya’nın hiç yetiştirilmediğini söylemek doğru olmaz. Fakat üretimin ihtiyacı karşılamadığı da yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim, hem dokuma hem de boyama sanayisinin İtalya’daki baskın gücü olan Floransa, 1415 tarihli Floransa tüzüğünde; kökboya’nın “di Romandiola”(Romagna: Kuzey İtalya’nın kuzey doğusu)’ya ihracatı, kesinlikle yasaklanmış ve yüz liretlük para cezası verilmesine hükmedilmiştir⁴²⁴. İç piyasada az üretilen ve Doğu Akdeniz’den ihtiyacı karşılamak üzere ithal edilen kökboya’nın iç piyasada tutulmasına çaba harcamışlardır.

Ortaçağ tüccarı Floransa’lı Francesco Balducci Pegolotti’nin “*La Pratica Della Mercatura*” isimli eserinden tespit ettiğimiz şekilde Doğu Akdeniz’de İskenderiye, Kıbrıs ve Konstantinopolis’te kökboya satılmaktadır. Tüccarlar bu bölgelerden aldıkları kökboya’yı Messina, Venedik, Pisa, Nimes, Montpellier, Brages, Flandre gibi Batı Akdeniz ve Avrupa şehirlerinde pazarlanmaktadır. Batı Akdeniz’e İskenderiye’den giden kökboya Mısır ve Arabistan bölgesinden ve Kıbrıs üzerinden giden kökboya ise Suriye’den gelmekteydi⁴²⁵.

Ortaçağ Akdenizi’nin önemli boyarmaddelerinden olan kökboya sadece Akdeniz ile sınırlı kalmamıştır. Şöhreti Akdeniz’i aşarak Hindistan’a kadar ulaşmış ve Aden’den ihracatı yapılmıştı. Nitekim 1503 yılında İskenderiye’ye gelen İtalyan gezgin Uzak Doğu’ya seyahatini konu alan eserinde Aden’de bulunduğu sırada kökboya yüklenen gemilere şahit olur ve her yıl 25 geminin Aden’e kökboya almak için geldiğini söyler⁴²⁶.

Önemli bir ticari emtia olan kökboya’nın kalitesinin anlaşılması için de birtakım önerilerin yer aldığı tarihsel kaynaklarda görülmüştür. Kökboya’nın kalitesinin anlaşılması için Ed-Dımaşki’nin verdiği tavsiye şu şekildedir: “*En kalitelisi, dalları az olup yanıktan ve büzülmeden uzak olandır. Ağızda çiğnenip bir yere tükürülür ki zamkının/reçinesinin kuvveti anlaşılabilir; içerisindeki ince parçacıklar (dikk/dakk) bilinebilir ki ona kum karışmasın. Kalitelisi çuvalın içerisindeyken ağırlığından anlaşılır*”⁴²⁷. Pegolotti, kökboya bitkisi için, tüccarlara dikkat etmesi gereken hususları belirtirken köklerin kuru, kalın ve ağır olması gerektiğini kök ezilerek kontrol edildiğinde içindeki macunsu yapının kıpkırmızı olması gerektiğine dikkatleri çeker. Kökler ne kadar kalın ve kazınmamış ise içerdiği boyarmaddede çok ve iyidir. İnce kökler ise içerik açısından

⁴²³ Harsch, 2020: 314.

⁴²⁴ Staley, 1906: 124.

⁴²⁵ Pegolotti, 1936: 33, 70, 72, 108, 139, 208, 225, 226, 238, 239; Heyd, 1886: 618.

⁴²⁶ Varthema, 1863: 85.

⁴²⁷ Ed-Dımeşki, 2021: 56.

zayıf olduğu için kalın köklere göre değersiz olduğunu söyler⁴²⁸. Bu önerilerden anlaşılacağı üzere; bir takım olumsuz durumlarla sık sık karşılaşmış olunmalı ki, böyle bir açıklama yapılma gereği duyulmuştur. O halde pazarlarda henüz olgunlaşmamış -en az iki üç yıl toprak altında kalmamış- erken söküm yapılarak satışa sunulmuş kökboyaların mevcut olduğu söylenebilir. Çuval içerisine bu ince kökler de karıştırılarak satışa sunulmuş olmalıdır. Ayrıca yanmış- kavrulmuş kökboyalar da sıklıkla müşteriye sunulmuş olabilir. Daha önce de belirtildiği üzere kökboya bitkisi topraktan çıkarılıp kökleri ayrıldıktan sonra açık havada kurutulmaya bırakılırdı. Mevsimin yağışlı olduğu zamanlarda kuruma sürecini hızlandırmak için fırındığı bilinmektedir. Dikkat edilmesi istenen husus; yanık, acele ve dikkatsizce fırınlanıp kurutulup satışa sunulan kusurlu kökboyalardır.

Görsel 15: Kökboya Bitkisi ve Kökleri

Kaynak: (Karadağ, 2007: 72).

Kökboya'nın ekonomik verileriyle kısıtlı bilgilere sahibiz. Daha evvel şap ve çivitotu bölümlerinde de bahsedildiği üzere 1121 yılında Fâtımî veziri Me'mûn el Betâihî, 1117 yılının sonuna kadar olan vergi borçlarının tahsilinden vazgeçildiğine dair bir karar almıştır. Bu kararnamede tahsilinden vazgeçilen vergi kalemleri arasında kökboya da yer almaktaydı. Sözü edilen kararnamede vergisinden vazgeçilen 470 rıtl (~705 kg.) Kökboya vardı⁴²⁹. Kökboya'nın sözü edilen vergi dönemindeki fiyatı tespit edilemediğinden vergisinden vazgeçilen 705 kg. kökboya'nın maddi karşılığının ne olduğu konusu belirsizliğini korumaktadır.

⁴²⁸ Pegolotti, 1936: 371.

⁴²⁹ Al- Maqrîzi, 2022: 332-333.

Kökboya'nın kökleri Mısır'da demetler halinde satılırdı. 1020 ve 1030'lara tarihlenen belgede; Fustat (Kahire)'dan 5 demet halinde kökboya kökü alındığı yer almaktadır. Satın alınan bu köklerin fiyat bilgisi de yer almamaktadır. Fakat her bir demette 75 kökün olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kökboya'nın keten balyaları ile birlikte paketlenildiği anlaşılmaktadır⁴³⁰. Kahire'de 1100 yılı civarında 5½ dinar fiyatla satılan kökboya için, İskenderiye'de ¼ dinar tutarında da gümrük vergisi ödeniyordu⁴³¹. Osmanlıların da en çok kullandığı boyarmaddelerden olan kökboya'nın II. Bazeyid dönemindeki fiyatı okka başına iki akçedir⁴³².

Kökboyadan elde edilen Türk Kırmızısı'na da değinmek yerinde olacaktır. Ortaçağ Akdeniz'inde kırmızı renk konusunda göz alıcılığı ve parlaklığıyla rekabet edecek güzellikte olan iki tanımlama vardır. Bunlardan birincisi Venedikliler'in kırmızı boyasından oluşturdukları *Venedik Kırmızısı* diğeri ise Türkler'in kökboya'dan elde ettikleri *Türk Kırmızısı*'dır. Literatüre *Türk Kırmızısı* olarak geçen ve bu renk tonunun elde edilmesinde kullanılan kökboya, Akdeniz ikliminin görüldüğü pek çok bölgede yetiştirme ortamı bulması ve kullanılmasına rağmen sadece Türk Kırmızısı adıyla bir tanımlama ortaya çıkmıştır⁴³³.

S. Robinson'un "Türk Kırmızısı" için tanımı şu şekildedir: "*Türk kırmızısı, kökboya'dan elde edilen tüm kırmızı boyaların en parlak olanına verilen isimdir. Ancak en zor ve karmaşık boyama işlemini gerektiren ve bilinen en kalıcı boyalardan biridir*"⁴³⁴. Nitekim bu rengin elde edilmesinde pek çok malzemenin karşımı kullanılmaktaydı. Çeşitli yağlar, mazı suyu, şap, kireç ve kökboya karışımları kullanılarak, bir ay süren ve yirmi aşaması olan zorlu bir süreçtir⁴³⁵. S. Atayolu'ya göre ise; Türk kırmızısı, Türkler'in boyacılık sanatında da büyük varlık gösterdiğinin ve Türk boyacılık sanatının bir nişanesidir⁴³⁶. Kuvvetle muhtemel Türk Kırmızısı'nın tarifinin oluşum süreci Ortaçağ'da Bursa'daki boyahanelerde şekillenmiştir. Nitekim daha sonraki yüzyıllarda Edirne Kırmızısı olarak da anılan bu renk, Edirne boyahanelerinde de üretilmiştir. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde, Edirne boyahanesinin teşekkülü sırasında Bursa'dan Edirne'ye nakledilen iki boyacıdan bahsedilmektedir. 1519 tarihli Bursa Şer'iyye Sicili kaydına göre, daha önceki tarihlerde Edirne'ye mahir boyacıların gönderilmesi istenmiştir. Bunun üzerine Bursalı boyacılardan Mahmud İbn Seyit Ahmen ve Azab Bey isimli iki Bursalı boyacının Edirne'ye

⁴³⁰ Stillman, 1970: 138.

⁴³¹ Goitein, 1999, 344.

⁴³² Kanunname-i İhtisab-ı Bursa, 2003: 12; 1 okka 1,2828 kilograma denk gelmektedir (Hinz, 1990: 30).

⁴³³ Stillman, 1970: 88-89.

⁴³⁴ Robinson, 1969: 26.

⁴³⁵ Dölen, 1992: 476.

⁴³⁶ Atayolu, 1937: 698; Türk Kırmızısı'nın reçetesi Recep Karadağ tarafından tespit edilerek oluşturulmuş ve aşamalar detaylı bir şekilde tarif edilmiştir (Karadağ, 2007: 75).

gönderilmesine karar verilmiştir⁴³⁷. Böylelikle Türk Kırmızısı formülünün bu iki Bursalı boyacıyla Edirne'ye intikali sağlanmış olmalıdır.

Kırmızı kumaşlarıyla ünlü olan bir diğer şehir ismini kırmızı boyasından aldığını düşünülen Alaşehir'e de bu başlık altında değinmek yerinde olacaktır. XIII. yüzyılda Alaşehir ismi ilk kez karşımıza İbn Bibi'nin eserinde çıkmaktadır⁴³⁸. Ayrıca Neşrî Tarihinde de Alaşehir'in kızıl efladisi karşımıza çıkmaktadır⁴³⁹. Alaşehir'de kökboya yetiştirildiği bilindiğinden Alaşehir'in meşhur kızıl boyasının kaynağı kökboya'dır⁴⁴⁰.

Her kökboya bitkisi benzer boyama özelliğine sahip değildir. Öyle ki, kökboya bitkisinin köklerinde bulunan boyarmadde olan alizarin miktarı bitkinin yetiştiği yere göre içeriği değişmektedir. Örneğin, Ürgüp kökenli kökboya %1,5 iken, Konya kökenli olan kökboya'da ise %3 alizarin tespit edilmiştir⁴⁴¹. Kökboya ile boyamada kökler kurutulup öğütülür ve mordanlama yöntemi uygulanarak boyama yapılmaktadır.

Tablo 5: Kökboya Bitkisinin boyama reçetesi ve elde edilen renkler

Mordan	KAl(SO ₄) ₂ .12H ₂ O Şap	FeSO ₄ .7H ₂ O Demir Şapı	CuSO ₄ .5H ₂ O Bakır Şap	FeSO ₄ .7H ₂ O + tartar
Mordan %	20	3	4	3+2
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	60	60	60	60
Boya Bitkisi %	100	100	70-100	150-200
Sıcaklık °C	75-80	100	100	20-30
Zaman (dk)	30	30	30	240-360
Renk	Parlak Kırmızı	Kahve-Kırmızı	Koyu Kırmızı	Mor

Kaynak: (Karadağ, 2007: 72).

Ortaçağ'da bulunduğu bölgelerden bahsettiğimiz kökboya'nın günümüzde bulunduğu bölgeleri gösteren haritayı geçmişten günümüze varlıklarını ne derece koruduklarını gözler önüne sermesi açısından aşağıdaki haritayı paylaşmayı uygun görmekteyiz. Fakat hemen hemen her

⁴³⁷ Atayolu, 1937: 703.

⁴³⁸ İbn-i Bibi, 1941: 47.

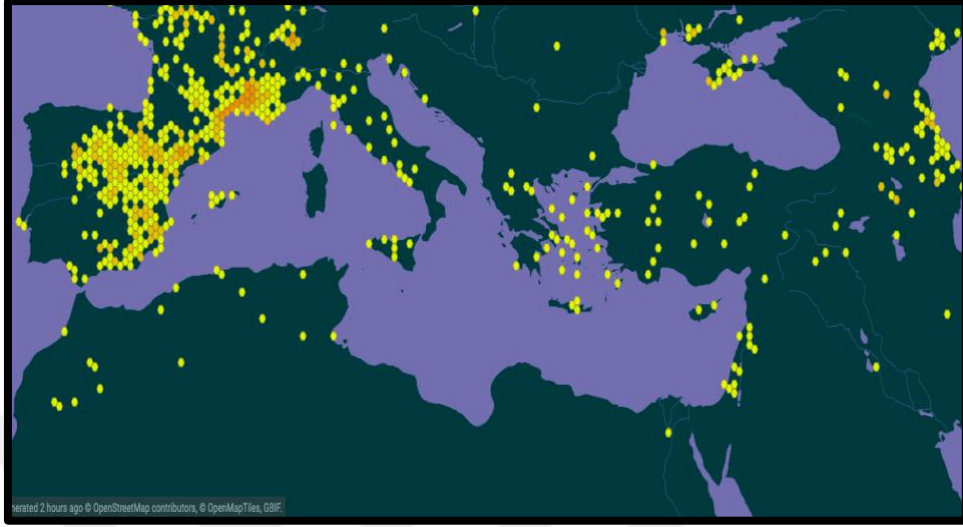
⁴³⁹ Neşrî, 1949: 205.

⁴⁴⁰ Baykara, 1998: 64.

⁴⁴¹ Korur, 1937: 35 Korur'un Ürgüp ve Konya kökboya tarlalarından numunelerin analizi için ziraat enstitüsüne geldiğini belirtir. 1937'ler için günümüzde en çok kökboya üretiminin bu iki bölgede yapıldığını söyler. Anlaşılmaktadır ki; Selçuklu'dan Cumhuriyet'in en parlak dönemlerine kadar Konya kökboya tarımında varlık göstermiştir.

boyarmadde bitkisi için paylaştığımız bu haritalara dikkatle yaklaşmak gereklidir. Nitekim günümüzde tekstil sanayinin doğal boyalara yönelimi endüstrileşen bitkilerin bölgeleri de içerebilmektedir.

Harita 5: Günümüzde Akdeniz’de Kökboya’nın yetiştiği bölgeler

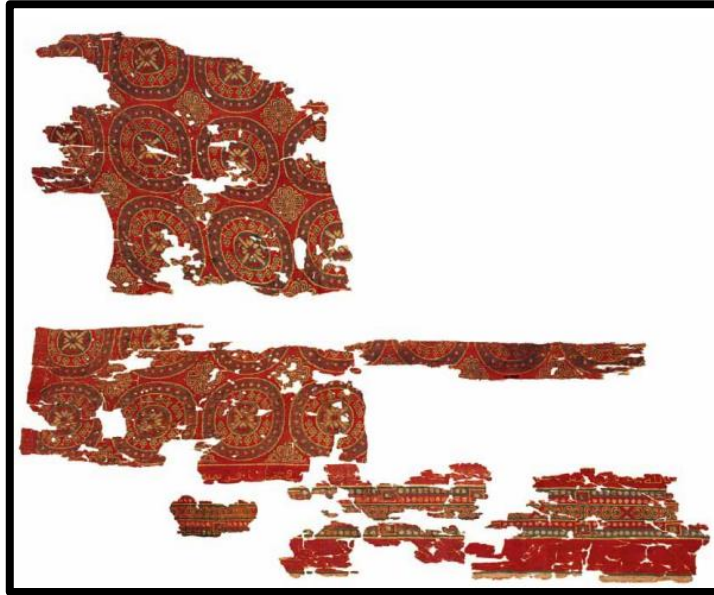

Kaynak: (<https://www.gbif.org/species/2892272>) (Erişim Tarihi: 30/05/2023)

2.2.1.1.1.Tarihsel Örnekler

VIII. yüzyıla tarihlenen “Mervan İpeği” olarak adlandırılan Tırâz örneğinde yapılan boyarmadde analizinde kırmızı renkli olan bölümlerin kökboya ile boyandığı tespit edilmiştir⁴⁴².

Görsel 16: VIII. yüzyıla Ait Kökboyası ile Boyanmış İpekli

Kaynak: (Moraitou, 2012: 239-240).

⁴⁴² Moraitou, 2012: 239-240.

660-880 yılları arasına tarihlenen Mısır'da bulunan yün çocuk elbisesinde kırmızı renkli olan kısımların kökboya ile koyu lacivert olan kısmın ise çivitotu ya da indigo ile boyanmış olduğu raporlanmıştır⁴⁴³.

Görsel 17: Kökboya ile Boyanmış Çocuk Elbisesi

Kaynak: (Colburn, 2012: 170).

IX. ve X. yüzyıllara tarihlenen Mısır'da bulunan boyasız keten tuniğin kol bölümünde yer alan kırmızı yün parçanın kökboya ile boyandığı tespit edilmiştir⁴⁴⁴.

Görsel 18: Keten Tunik Kol Parçası

Kaynak: (Moraitou, 2012: 173).

⁴⁴³ Colburn, 2012: 162.

⁴⁴⁴ Moraitou, 2012: 172.

Konya Etnografya Müzesi'nde yer alan görseldeki Selçuklu halısının boya analiz raporlarına göre kırmızı rengin içeriği kökboya bitkisi ve mazıdan meydana gelmiştir. Koyu mavi renk ise çivitotu veya indigo içermektedir⁴⁴⁵.

Görsel 19: Kökboyalı Selçuklu Halısı

Kaynak: (Karadağ-Yurdun, 2010: 178).

2.2.1.2. Liken (*Rocella tinctoria*)

Ortaçağ boyacıları "orseille", yani morumsu kırmızı bir boya sağlayabilen likenlerin çeşitli kaynaklarını biliyorlardı. Boyacıların Akdeniz kıyılarından temin ettikleri farklı liken türlerini kullanmış olmaları muhtemeldir. Ancak, en yaygın olan likeni şüphesiz en yüksek boyama gücüne sahip olan *Rocella tinctoria*'ydı. *Rocella* Akdeniz'de, İspanya'nın Atlantik kıyılarında, Portekiz'de, Batı Afrika'da ve Makaronezya adalarında yaygın olarak bulunurdu. Genellikle yağmurdan korunaklı kayalık ve uçurum bölgelerinde yetişmektedir. Bu boyarmaddenin toplanması işi diğer boyarmaddelere kıyasla en riskliydi. Nitekim Mayorka Adası'nda bir *roccella* toplayıcısının uçurumdan düşerek ölümü 1334 tarihli belgeye yansımıştır⁴⁴⁶.

Kaynaklarda orcein ve oricello olarak geçen bu kırmızımsı mor rengin elde edilmesinde kullanılan bu boyarmaddenin IV. yüzyıl başlarındaki fiyatı bir pound (~453 gr.)'u 300 ve 600 denarius arasında değişmektedir⁴⁴⁷. Bahsi geçen bu renk, yargıç cübbeleri ve yüksek mahkemeye

⁴⁴⁵ Karadağ-Yurdun, 2010: 181.

⁴⁴⁶ Harsch, 2020: 346-347.

⁴⁴⁷ Muthesius, 1993: 60.

giriş hakkına sahip olan kişilerin giydiği özel başlıkların boyanmasında kullanılmaktaydı⁴⁴⁸. roccella ile kökboya karıştırıldığında parlak morumsu kırmızı tonu elde edilirdi⁴⁴⁹. Antik dönemde kullanımı bilinen bu boyarmadde Ortaçağ'da XIII. yüzyıl ile birlikte yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Ortaçağ'da bir Floransalı tarafından keşfedilmiştir. Keşfettiği bu yosundan elde ettiği kırmızı boyayla servet sahibi olmuştur⁴⁵⁰. Rucellai ailesinin en büyük atası Alamanno l'Oricellaio tarafından doğuya yapmış olduğu bir seyahat esnasında keşfedildiği aktarılan fakat aslında Ortaçağ'ın başında kullanıldığı bilinen ve bir daha izine rastlanılmayan bu boyarmadde XIII. yüzyılda adı geçen Floransalı tarafından yeniden Floransa'daki boyama endüstrisine dahil edilmiştir. Roccella'ların temini konusunda Mayorkalı tüccarlar görevlendirilmiş ve onlarda Balear Adaları'ndan temin etmiştir. 1395 yılına gelindiğinde üründe bazı sahte karışımlar tespit edilmiş, Barselona'daki Datini Şirketi, satın alınacak malların kalitesi konusunda kandırılmaması için Mayorka'daki temsilcisine bir roccella tozu örneği göndermiştir⁴⁵¹. İtalya özelinde olan Ortaçağ başlarında kaybolan ve XIII. yüzyılda Floransa tekeline yeniden kullanılan roccella boyarmaddesinin yaptığımız araştırmalar neticesinde sadece İtalya boyama endüstrisinde kullanıldığını ve çok sınırlı bir bilgi elde edebildiğimizi belirtmek isteriz.

2.2.1.3.Bakkam (*Caesalpinia sappan L.*)

Bakkam, Brezilya'da yetişen *Caesalpinia echinata Lam.*, Meksika kökenli *Haematoxylum brasiletto Karst.*, ve Asya türü olan, *Caesalpinia sappan L.* olarak üç tür halinde karşımıza çıkmaktadır. Çalışmamıza konu olan ve Ortaçağ'da boyarmadde olarak kullandığı bilinen tek tür Asya türü *Caesalpinia sappan L.*'dir. Gövdesi 15 cm çapında olan, 4 ila 8 metre boyunda dikenli, gür bir çalı olan bakkam'ın boyama için gövdesi kullanılırdı. Bakkam, orta ve güney Hindistan, güney Çin, Malay Yarımadası dahil olmak üzere Güneydoğu Asya'nın geniş bir bölgesine özgüdür. Fakat Seylan, Formosa, Sunda Adaları, Filipinler ve Yeni Gine'de de doğal ortamında yetiştiği görülmüştür. Orta rakımlı dağlık bölgelerde yetiştirilen bir ağaçtır. Bakkam, kendini sürekli yenileyen bir tür olduğu için boyu yerden bir metreyi aştığında gövdesi kesilirdi. Bakkam ağacının gövdesi kütükler halinde ihraç edilirdi. Ticareti yapılan bölgelere ulaştığında görüntüsü yaş odunu andırmaktaydı⁴⁵².

Antikçağ'larda Brezilya, Hindistan ve Çin'de boyarmadde olarak kullanımı bilinmesine karşın, Antik Roma ve Yunan dünyası tarafından bilinen ya da kullanılan bir tür değildir. Akdeniz

⁴⁴⁸ Richards, 1932: 41.

⁴⁴⁹ Richards, 1932: 43.

⁴⁵⁰ Richards, 1932: 310.

⁴⁵¹ Harsch, 2020: 348.

⁴⁵² Harsh, 2020: 322.

Ortaçağı'na has bir ithal boyarmadde olma özelliğine sahiptir. Öyle ki, çalışmamız sırasında ulaştığımız Bakkam ile ilgili en erken tarihli kayıt IX. yüzyıl'da İbn Hurdâzbih'e aittir ve Hindistan'dan bakkam getirildiği belirtilmektedir⁴⁵³. X. yüzyılda ise Makdisî, Bakkam'ı Sumatra Adası'nda yetişen, tadı güzel meyveleri olan ve fidan olarak ekilen bir ağaç olarak tanımlar⁴⁵⁴. XIII. yüzyılda İbn Sa'îd ise; Hint şehirlerini anlattığı bölümünde gezginlerin diline yerleşerek ünlenmiş Sumanat (Somnat) şehri için Müslüman gemilerinin sık sık buraya uğradığından bahsetmektedir. Lar olarak da bilinen bu şehirde en çok bakkam'ın yetiştiği söyler ve Lar'dan bakkam'ın reçinesi olan "Lâki"nin de ithal edildiğini aktarır⁴⁵⁵. XIV. yüzyılda Ebü'l-Fida ise; Lâmrî Adası'nın Bakkam Ağacının kaynağı olduğundan bahsetmiştir⁴⁵⁶. Yine XIV. yüzyıla ait olan Marco Polo seyahatnamesinde, Hindistan'da Qouilon (Koylum)'da, Con Son ve Sumatra Adaları'nda, Bakkam'ın bolca bulunduğu belirtilir. Bunlara ilaveten Sri Lanka'daki bakkam'ın en kalitelisi olduğunu vurgular⁴⁵⁷. Aynı yüzyıl içerisinde İbn Battuta'da, Marco Polo'nunda uğradığı Koylum'a uğrar ve orada bol miktarda bakkam olduğundan, o ağacın odunu yemek pişirmek için yakacak olarak kullandığından bahseder. Ayrıca Malabar'a vardığında oranın da bakkam açısından zengin bir yer olduğunu söyler⁴⁵⁸. Akdeniz'in ithal boyarmaddelerinden olan bakkam'ın izini sürdüğümüz bütün eserler Hint Okyanusu'nu işaret etmiştir.

Ortaçağ'da bakkam'ın Akdeniz'e getirilerek yetiştirme denemeleri yapıldığını fakat Akdeniz ikliminin bu bitkinin yetişmesi için uygun olmadığına tecrübe edildiğini Marco Polo'dan öğrenmekteyiz. Marco Polo Sumatra Adası'nın kuzeyinde Atjeh (Açe) kenti bölgesinde olan Lambri Krallığı ziyaretinde bakkam'dan bahsetmektedir. Bakkam'ın tohumdan fidelendirildiğini, filizlendiği zaman başka bir yere ekildiğini aktarır. Üç yıl boyunca büyümeye bırakılan bakkam sonrasında kökleriyle sökülür ve boyarmadde olarak kullanılırdı. Marco Polo, Bakkam'ın tohumlarını alıp Venedik'e götürdüğünü lakin iklimin yeterince sıcak olmamasından dolayı filizlenmemin gerçekleşmediğini söyler⁴⁵⁹.

Bakkam, Akdeniz ticaretinde XI. yüzyıl itibariyle görülmeye başlanmıştır. W. Heyd, "Bu ağacın Haçlı Seferleri'nden önce Batı'ya ithal edilmiş olması pek olası değildir (*Il est peu probable que ce bois ait été importé en Occident avant l'époque des croisades.*⁴⁶⁰)" dese de aslında Haçlı Seferleri'nden önce 1000-1010'lu yıllarda İspanya'ya ithal edilmeye başlanmıştır. 11.yüzyılda pek

⁴⁵³ İbn Hurdazbih, 2019: 68.

⁴⁵⁴ Mukaddesî, 2023: 33.

⁴⁵⁵ İbn Sa'îd, 2022: 106.

⁴⁵⁶ Ebü'l-Fida, 2017: 299.

⁴⁵⁷ Marco Polo, 2019: 338,340,348,377.

⁴⁵⁸ İbn Battuta, 2004: 809,847.

⁴⁵⁹ Marco Polo, 2019: 344-345; Marco Polo, 2002: 277.

⁴⁶⁰ Heyd, 1886: 587.

çok ticari emtia gibi boyarmadde olarak kullanılan emtialarında ticaretini gerçekleştiren İbn Havkal ailesinin faaliyetleri Geniza evraklarına yansımıştır. Bakkam ticareti getirisi çok yüksek olan bir boyarmadde. Öyle ki, 1085 yılına tarihlenen bir mektupta Mağribi tüccarın bakkam'ı Avrupalı tüccarlara %150 kârla sattığını bildirmektedir⁴⁶¹.

Tablo 6: Geniza belgelerine yansıyan Bakkam fiyat çizelgesi

Boya	Miktar	Fiyat	Raporlanan veriler	Tarih
Bakkam	1 kantar	12 dinar	İspanya'ya gönderilen büyük sevkiyat	1000-1010
Bakkam	1 kantar	125 dinar	265 dirhemden satın alındı	
Bakkam	1 kantar	...-10 dinar	Tunus fiyatı... pazarı yok	1020-1030'lar
Bakkam	1 kantar	...-18 dinar	Kayravan ve Mehdiye'de fiyat	7 mart 1030
Bakkam	1 kantar	35 dinar	Kayravan ve Mehdiye'de fiyat	2 nisan 1030

Kaynak: (Stillman, 1970: 137-138).

Bakkam'ın, Akdeniz'e açılan kapısı İskenderiye limanı olarak görülmektedir. Ceneviz ve Venedik gemilerinin bakkam'a ulaştıkları bir limandı. İskenderiye limanından aldıkları bakkam'ı ülkelerine götürmekteydiler⁴⁶². Günümüze ulaşan en eski Ceneviz noter kaydı olan Giovanni Scriba'nın (1154-1164) kaydında, Cenevizli tüccar Solimano da Salerno'nun 1156'da Bono Giovanni Malfigliastro'nun mallarını İskenderiye'ye taşımakla görevlendirilmiş, İskenderiye'deki satıştan elde edilen para ile de Cenova'ya geri getirmek üzere bakkam ve bir diğer kırmızı boyarmadde olan lak'ın ithal edilmesiyle vazifelendirilmiştir⁴⁶³. Bakkam'ın Akdeniz'de ticaretinde sadece Venedik ve Cenevizlilerin olduğunu söylemek doğru olmaz. Örneğin, 1045-1096 yılları arasındaki faaliyetleri tespit edilen Nahray b. Nissim adlı tüccarın bakkam'ı batıya ihraç ettiği görülmüştür⁴⁶⁴. 1100 yılında İskenderiye'de ikamet eden İsak Nişabîri adında bir tüccar da Hint adalarından getirdiği bakkam'ı da Mağrib'e ihraç etmekteydi⁴⁶⁵.

⁴⁶¹ Stillman, 1970: 91-93

⁴⁶² Heyd, 2000: 436.

⁴⁶³ Harsh, 2020: 333.

⁴⁶⁴ Goitein, 1999a: 155.

⁴⁶⁵ Goitein, 1999a:153.

Pegolotti, ticaret eserinde Verzino olarak geçen Bakkam'ın üç türü "colonmi", "ameri," ve "sieni" karşımıza çıkmaktadır. Colonmi olarak belirttiği bakkam türü İbn Battuta ve Marco Polo'nun bahsettiği *Koylum Bakkamı*'dır. Ameri olarak belirtilen tür ise; Makdisi'nin Sumatra Bakkamı ve Ebü'l Fida'nın bahsettiği *Lamri Bakkamı*'dır. Sieni ise Çin'den gelen bakkamdır. Colonmi türünü açık kırmızı ve en iyi bakkam olarak, Ameri'nin ise, Colonmi türü ile benzer olduğu sadece renginin koyu kırmızı olduğunu ve Sieni türünün ise sarı renk olduğu söyler. Kaliteli bakkam'ın gövdesinin budaksız, kalın, sert ve ağır olduğunu niteler⁴⁶⁶.

Boya ağacı olarak da bilinen bakkam İslâm kaynaklarında "el-Bukkam" olarak karşımıza çıkmaktadır. Dımeşki, bakkam'ın kalitesinin renginin güzelliğinden anlaşılabileceği gibi kalın, taze olanının kaliteli olacağını belirtir. Tazesinin renginin parlak kırmızı olduğunu belirtir. Ona göre bakkam'ın budağı ve çatlağı az olanı seçilmelidir. Bayat olanın renginin azaldığını ve boyarmadde etkisini de yitirdiğini aktarır⁴⁶⁷.

Görsel :20 Bakkam'ın Gövde Dilimleri

Kaynak: (Ohama-Tumpat, 2014: 432).

Müslüman tüccarlar vasıtasıyla Akdeniz'e getirilen Bakkam, XI. yüzyılda ticari emtia olarak diğer Akdeniz şehirlerine dağılmaya başlamıştır. Venedik ve Cenevizler'in İskenderiye'de yoğunlaşan bakkam ticareti, XIV. yüzyılla birlikte Konstantinopolis ve Pera, Akka, İskenderiye, Gazimağusa, Mesina, Mayorka, Venedik, Pisa, Cenova, Nimes gibi şehirlerde görünür hale gelmiştir⁴⁶⁸. Hatta bakkam'la birlikte pek çok boyarmaddenin İngiltere'ye kadar götürüldüğü bilinmektedir. Nitekim 1372 yılında Southampton limanına giden Chistopher isimli Ceneviz gemisi Akdeniz'de kullanımda olan boyarmaddelerle doluydu. Geminin yükleri arasında 6 balya bakkam, 20 balya kökboya, 26 balya şap ve 52 balya çivitotu bulunmaktadır⁴⁶⁹.

⁴⁶⁶ Pegolotti, 1936: 361; Heyd, 1886: 588-589.

⁴⁶⁷ Ed-Dımeşki, 2021: 54-55.

⁴⁶⁸ Pegolotti, 1936: 34,63,69,77,107,123,138,206,215,225.

⁴⁶⁹ Fryde, 1983: 346.

Bakkam boyarmadde olarak kullanıldığı gibi tıbbi alanda da kullanılmıştır. Örneğin, çingiraklı yılan ısırmalarına karşı panzehir olarak kullanıldığı bilinmektedir⁴⁷⁰. Ayrıca vücutta çıkan çıbanlara karşı da etkili bir ilaçtır⁴⁷¹.

Bakkam'ın boyamada kullanılabilmesi için gövdenin dilimlere ayrılıp toz haline getirilmesi gerekiyordu. Bu işlemin İslâm devletlerinde doğrudan boyacılar tarafından mı yoksa marangozlar tarafından kesilip değirmenlere mi götürüldüğünü bilemesek de XIII. yüzyılda Douai ve Brugge'de ve XIV. yüzyılda Floransa'da bakkam Kesicileri ("tagliatori di verzino") tarafından yapılmaktaydı⁴⁷².

Toz haline getirilen bakkam boyama kazanında renksiz bir haldedir. Boyama işleminden sonra dokuma ürünü hava ile temas ettiğinde oksidasyona uğraması sonucu rengi belirgin bir hal alırdı. Çeşitli mordanlar kullanılarak farklı renkler ve haslık dokumaya nüfus ederdi⁴⁷³.

Daha önce denetim ile ilgili alt başlıkta değindiğimiz İbn Abdûn'un Risâle fi'l-kağâ' ve'l-hisbe isimli eserinde boyacıların gök mavisi rengin bakkam'dan elde etmeleri hile olarak tanımlanmıştır. Bakkam ile gök mavisine boyanan kumaş rengin çabuk bozarmasına neden olduğu için kullanımının yasak olduğu ifade edilmiştir⁴⁷⁴. Belirtildiği üzere bakkamın, sadece mavi renk elde etmek maksadıyla kullanılması yasaktı. Diğer renk tonları ile ilgili muhtesibin denetimine takılan bir durum gözlenmezdi. Aşağıdaki görselde mordanlı ve mordansız olarak farklı yöntemlerle bakkam ile boyanan ipeğin aldığı renk tonları sunulmuştur.

Görsel : 21 Bakkam ile Boyanmış İpek ve Elde Edilen Renkler

	Before UV-irradiation	10 hours	50 hours	200 hours
Aluminum (III) ¹ + Calcium ²				
	L*=43.1, a*=15.9, b*=4.3	L*=75.3, a*=8.6, b*=15.7	L*=83.9, a*=4.4, b*=21.5	L*=85.2, a*=2.9, b*=24.6
Calcium ¹ + Aluminum (III) ²				
	L*=55.4, a*=35.4, b*=12.3	L*=64.8, a*=19.9, b*=16.6	L*=78.8, a*=8.9, b*=19.3	L*=83.3, a*=3.6, b*=23.8
Aluminum (III) ¹ + Aluminum (III) ²				
	L*=58.5, a*=40.9, b*=17.1	L*=55.2, a*=28.4, b*=17.7	L*=66.1, a*=15.3, b*=17.9	L*=74.8, a*=8.8, b*=25.1
Without mordanting + Aluminum (III) ²				
	L*=54.3, a*=39.9, b*=16.8	L*=59.7, a*=26.9, b*=16.6	L*=69.5, a*=14.5, b*=17.6	L*=78.2, a*=6.9, b*=24.1
Without mordanting + Calcium ²				
	L*=45.7, a*=12.4, b*=4.7	L*=76.6, a*=6.4, b*=15.5	L*=84.9, a*=3.4, b*=21.4	L*=85.6, a*=2.4, b*=22.9

*1: Pre-mordanted metallic ion

*2: Post-mordanted metallic ion

Kaynak: (Takahashi-Tsurunaga vd., 2016: 213).

⁴⁷⁰ İbn Hurdazbih, 2019: 63; el-sî, 2023: 33.

⁴⁷¹ İbn Baytar, 2017: 105.

⁴⁷² Harsch, 2020: 333.

⁴⁷³ İmer, 1999: 337.

⁴⁷⁴ Lévi-Provençal, 2001: 95;

2.2.2.Hayvansal Boyarmaddeler

2.2.2.1 Kırmız

Stuart Robinson; Fransa Bouches-du-Rhône’da bulunan ve MÖ 1727’ye tarihlenen kırmız ile boyanmış tekstil liflerine atıfta bulunarak kırmız’ın ilk kullanılan kırmızı boyalardan olduğunu iddia etmektedir⁴⁷⁵. Kırmız, Ortaçağ Akdeniz’inde hayvansal kırmızı boyarmadde üretiminde en yaygın kullanılan böcek türlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kırmız böceği, Akdeniz sahillerinden İran’ın Zagros Dağları’na kadar olan bölgelerde her zaman yeşil kalan kermes meşesi (*Quercus coccifera*), pırnal meşesi (*Quercus ilex*), saplı meşesi (*Quercus robur*)’nde parazit olarak yaşar. Olgunlaşmış kırmız, 7mm. uzunluğunda 6mm. çapında olur ve sadece dişi türleri boyarmadde üretir⁴⁷⁶. Dişileri yuvarlak formu, koyu kırmızı rengi ve üzerinde beyaz tozla kaplı görüntüsünden anlaşılır. Kırmız, ilkbaharın sonlarında ve yaz sonlarında olmak üzere yılda bir veya iki kez ürer. Dişiler partegenez (hem eşeyli hem de eşeysiz) üreme gerçekleştirebilmektedir. Dişi kırmız ölmeden önce ~ 6.500 larva bırakır, vücudu ağaca bağlı larvaları korur vaziyette kalır. Kırmız, nisan ortasıyla mayıs ortasında sabahları elle tek tek toplanırdı. Bu sezonda çiğ kermes meşesi’nin dikenli yapraklarını yumuşatır toplanmasını kolaylaştırırdı. Toplama sırasında hâlâ hayatta olan dişi kırmız’ın ölüp yumurtaların çatlaması ya da larvaların dağılmasını önlemek adına toplanır toplanmaz güneşe çıkarılır hızla kuruması sağlanırdı⁴⁷⁷.

Görsel 22: Dişi Kermes Vermilio ve Larvaları

Kaynak: (<https://www.dailyliberal.com.au/story/5931453/have-you-ever-heard-of-kermes-a-red-dye-derived-from-the-dried-bodies-of-the-females-of-a-scale-insect/> Erişim Tarihi: 03/04/2022).

⁴⁷⁵ Robinson, 1969: 25.

⁴⁷⁶ Karadağ, 2007: 66; Dölen, 1992: 486; Bakır, 2005: 331.

⁴⁷⁷ Harsch, 2020: 317.

Kırmızı tarihsel kaynaklarda da yer edinmiş bir böcektir. Kırmızı böceğini İbn-i Sina El-Kânûn Fi't-Tıb isimli eserinde tarif eder. İbn-i Sina'ya göre kırmızı isminin kökeni Rumi ya da Türki'dir. Ağaçların yapraklarına gökten tane tane iner, her tanesi mercimek kadardır ve kırmızıdır. Gün geçtikte gelişir ve nohut boyutuna erişir. Mayıs ayı olmadan toplandığında ona boyacı böceği ya da kırmızı böceği denir ve onunla ipek boyanır⁴⁷⁸. İbn Havkal ise, kırmızı'ı meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısı olarak tanımlamıştır. Kırmızı'nın ipek böceği gibi koza ördüğünü ve ondan elde edilen boya ile ipekliler boyandığını aktarmıştır. Pahalı olmasının yanı sıra Rum diyarında fazla olduğunu belirtir⁴⁷⁹.

Cahız, Et- Tebessur Bi't Ticare adlı risalesinde; kırmızı'ı, içinde kırmızı bir kurtçuğun bulunduğu bir ot olarak tanımlamış ve dünyanın sadece üç bölgesinde yetiştiğinin söylendiğini belirtmiştir. Cahız'ın aktardıklarına göre; bu üç bölge Endülüs, Tarm ve Fars bölgeleridir. Kırmızı'nın ve içinde bulunduğu otu ve otun yerlerini sadece bir grup Yahudi'nin bildiği, her sene Esfand (Gregoryen takvimine göre şubat-mart) ayında topladıkları ve Yahudi'lerin bu bitkiyi kuruttuktan sonra, onunla ipek ve yün boyadıklarıydı⁴⁸⁰. Cahız'ın anlatımından bu bilgileri doğrudan kendi gözlem ve tecrübelerine dayanmadığı düşünülebilir. Çünkü kırmızı'ı ve kırmızı'nın bulunduğu yeri bir ot olarak tarif etmesi doğrudan meşe ağaçlarında bulunan kırmızı'ı gözlemlemediği söylenebilir. Bu aktardıklarından kırmızı'nın toplandıktan sonraki haline şahit olduğu anlamı çıkarılabilir ki bu durumda toplanış biçimiyle ilgili bilgiyi yani meşe ağaçlarının yapraklarından doğrudan toplanmadığı, kırmızı'ların bulunduğu yaprakların koparılıp alındığı daha sonra yapraktan ayırma işlemi yapıldığını öğrenmiş oluyoruz.

El- Bekri, muhtemelen kırmızı böceği'nin meşhur kırmızılığını ve parlaklığını kastederek en iyi kırmızı boyanın Endülüs kırmızısı olduğunu iddia eder. Çoğunlukla İşbiliyye, Leble, Şezûne ve Belensiye taraflarında bulunduğunu söyler⁴⁸¹.

Endülüs'ün çok meşhur kırmızı boyasının üretildiği kırmızı böceğine ve o böceği toplayan kişiye Endülüs doğumlu olan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin Endülüs sûflerini anlattığı eserinde rastlanılmıştır. İbnü'l Arabî, boyacılıkta kırmızı renk elde etmek için kullanılan kırmızı böceğini toplayarak geçimini sağlayan sûfînin Meymun Bin El-Tunusi Ebu Vekil'in çok mübarek bir insan olduğunu Sevilla'da birlikte oldukları sırada hastalanıp ertesi gün öldüğü yazmıştır⁴⁸². Daha evvel Cahız'ın, kırmızı'nın yerini ve toplanması işinin bir grup Yahudi'nin bildiği söylemini aktarmıştık.

⁴⁷⁸ İbn Sina, 2018: 254.

⁴⁷⁹ İbn Havkal, 2017: 302.

⁴⁸⁰ Söylemez, 2001: 318.

⁴⁸¹ El-Bekrî, 2015: 347.

⁴⁸² İbn Arabî, 2002: 229.

İbnü'l Arabî'nin vermiş olduğu bu bilgiyle de kırmız'ın toplanması işini sadece Yahudilerin değil Müslümanların da bildiğini söylemek doğru olacaktır.

El-Makkarî'nin Endülüs tarihinin önemli kaynaklarından olan Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb isimli eserinde İşbîliye (Sevilla)'de meşe ağaçları üzerinde bol miktarda kırmız'ın bulunduğunu ve kırmız'ın Hindistan lak'ından daha üstün bir boyarmadde olduğunu aktarmıştır⁴⁸³.

Kaynaklar bizlere Batı Akdeniz'de en büyük kırmız üretim bölgesinin Endülüs olduğunu göstermektedir. Endülüs haricinde Yunanistan'da meşe ağaçlarının yaygın olduğu bölgelerde kırmız'ın yetişmesi için uygun bir ortamı sağlamıştır. Özellikle Bizans döneminin önemli üretim merkezlerinden olan Monemvasia bölgesi kırmız konusunda karşımıza çıkmaktadır. 1301 tarihli Chrysobull, özellikle kırmız'ın toplandığı yerler hakkında bilgiler vermektedir. Molaoi yakınlarında bulunan Ganganeas ve kuzeyde yer alan Parnon Dağı kırmız'ın toplandığı yerlerdir. Bu bölgelerden toplanan kırmız Plitra'ya taşınır ve ihraç edilirdi. Plitra limanı, Grana limanı olarak da bilinir nitekim adını kırmız'dan almıştır⁴⁸⁴. Makrizi'nin el-Ḥaber 'ani'l-beşer isimli eserinde Gırnati'den aktardığı kırmız ile bilgiler yer almaktadır. Eserde Konstantinopolis'te dünyada eş benzeri olmayan ipek brokarlar ve onlardan daha da güzel olan farklı renklerle boyalı yün kumaşlardan bahsedilmektedir. Bu kumaşların bir arşınının bir dinara satıldığını aktarır. Kırmızı olanların kırmız ile boyandığını kırmız'ın da sonbaharda gökyüzünden meşenin üzerine inen bir hayvan olarak tarif eder. Kırmız ile sadece yün ve ipek boyanacağından, pamuk, keten gibi bitkisel kökenli kumaşların boyanmayacağı, kırmız boyasının da hiç solmadığını nakleder⁴⁸⁵. Konstantinopolis'te fetih öncesinde dahi kırmız boyamacılığının yapıldığının izine Nicolo Barbaro'nun kaleme almış olduğu II.Mehmed'in Konstantiniyye kuşatmasını anlattığı ruznâmesinde rastlıyoruz. Eserde Konstantinopolis'te bulunan Venedik mallarını kurtarmak için İmparator Konstantinos Paleologos ile Venedikli tüccar ve kaptanların pazarlığı yer almaktadır. Venedikli tüccarlar Konstantinopolis'te bulunan ticari malların Venedik gemilerine yüklenmesini talep etmekte ve Konstantinos konuyla ilgili Venediklilerin mallarını gemiye yükleyerek II. Mehmed'e karşı kendisini yalnız bırakacakları endişesiyle gerekli izni vermemekteydi. Yapılan görüşmeler doğrultusunda Venedikli tüccarlar, Konstantinos'a mallarını kadirgalarına yükledikten sonra şehri terk etmeyeceklerine dair güvence vermişlerdir. Venedikliler sözlerinde durmuş, II. Mehmed'in Konstantinopolis'i fethetmesine kadar şehirde kalmış, şehrin fethedilmesinin ardından

⁴⁸³ Al-Makkarî, 1840: 57.

⁴⁸⁴ Kalligas, 2002: 891; Kalligas, 2010: 163.

⁴⁸⁵ Al-Maqrizi, 2020: 113.

kadırgalarıyla Venedik'e doğru yola çıkmışlardır. Bizans hakimiyetindeki Konstantinopolis'teki son Venedik mallarının içerisinde 31 balya kırmızı ve 4 balya çivitotu yer almaktaydı⁴⁸⁶.

Akdeniz'in hemen hemen pek çok noktasında bulunan kırmızı (*Kermes Vermilio*)'ın farklı bir türü daha vardır. Ağrı Dağı kırmızı (*Porphyrphora hameli* Brand) olarak adlandırılan bu tür Ağrı bölgesinin anlatıldığı Ortaçağ kaynaklarında adı yine kırmızı olarak geçmektedir. Ağrı Dağı kırmızı, Ağrı Dağı, Kafkasya ve Ermenistan'da kamış otu (*Phragmatis australis* ve *Aeleuopus littoralis*)'nun köklerinde yaşayan parazit türü bir böcektir. Ağrı Dağı kırmızı'nın da dişi türleri boyarmadde içermektedir. Bu böcek 10 ile 12 mm. boyunda ve 7 mm. enindedir. Böceğin boyamada kullanılması için eylül ayında toplanması en uygun zaman olduğu belirtilir. Eylül ayında olgunlaşan Ağrı Dağı kırmızı, yaşadıkları bitkinin köklerinden çıkarak toprak üstünde görülmeye başlar, sabah 8 ile 10 saatleri arasında toplanması en uygun zaman olduğu söylenir. Bu böcek yaşamının yaklaşık iki saatini toprak üstünde diğer zamanlarını toprak altında geçirmektedir⁴⁸⁷. Makdisi, Erdebil'de bu böceğe şahit olur. Kadınların toprak altından bu böceği bulup çıkardığını ve fırınladığını aktarır⁴⁸⁸.

Görsel 23: Dişi *Porphyrphora hameli* Brand

Kaynak: (<https://vahemart.livejournal.com/318156.html> Erişim Tarihi: 03/04/2022).

Ağrı Dağı kırmızı'nın ve ondan üretilen kırmızı boyanın önemli üretim merkezlerinden biri olan Divin şehri'dir. Divin şehri, antik dönemde Artashes (Artaksiyas) tarafından kurulmuş Ermenistan bölgesinin önemli merkezlerinden biri olan Artasat şehrinin 4.yüzyılda Pers istilalarından sonra toparlanamayan şehrin yerini almıştır. 5.yüzyılın ikinci yarısından itibaren

⁴⁸⁶ Barbaro, 1953: 24.

⁴⁸⁷ Karadağ, 2007: 21

⁴⁸⁸ Makdisî, 2022: 282; el-sî, 2023: 395.

Divin önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaya başlamış, Sâsânîler ve Bizanslıların arasındaki gümrük noktalarından biri olmuştur⁴⁸⁹. Kaynaklarda Divin'in sadece boya değil dokumacılıkta da gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Divin (Duvin)'de elbiseler, yün halılar, minderler yastıklar, kemerler ve renkli yünler üretilir. Bunlar kırmızıyla kırmızıya boyanırdı⁴⁹⁰. İstahri ise, doğrudan böceği gözlemlemez. Kendisine aktarılanları aktarır. Öyle ki, Debîl'de kırmızı denilen boyalarla yün boyadıklarını, bu böceğin farklı ülkelere götürüldüğünü söyler⁴⁹¹. İbnü'l Fakih, kırmızı'nın baharda ortaya çıktığını, toplanıp kurutulup, yün boyamada kullanıldığını belirtir⁴⁹². Hudûdü'l-Âlem'de Azerbaycan ve Ermeniyeye bölgelerinin kırmızı boya (kırmızı) üretildiğini öğrenmekteyiz. Özellikle Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Divin şehrinde kırmızı boya yapımında kullanılan kırmızı üretilirdi⁴⁹³. İbnül Esir; Ezdişat (Artaşat) kentini, kırmızı boya bulunan bir yer olarak tarif etmiştir⁴⁹⁴. Öyle ki, sözünü ettiğimiz Ağrı Dağı kırmızı, diğer tür olan Kermes Vermilio ile karıştırılmamalıdır. Bu türün Avrupa'ya ithal edilme olasılığı düşüktür. Çünkü Batı Akdeniz'in ve Avrupa'nın ihtiyacının büyük bir kısmının Endülüs'teki kırmızı'dan sağlandığı bilinmektedir.

Doğu Akdeniz'in ihtiyacını Ağrı Dağı kırmızı'ndan karşıladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Heyd, Bağdat'ta boyanan ipeklilerde Ağrı Dağı kırmızı'nın kullanıldığını ayrıca bu kırmızı türünün Hindistan'a kadar ihraç edildiğini belirtir⁴⁹⁵. Özellikle Anadolu'daki boyacılar tarafından da Kırmızı ihtiyacının bu türden karşılandığı düşünülmektedir. Muhabbet çiçeği'ne değindiğimiz alt başlıkta görüleceği üzere Fatih Sultan Mehmed'e ait kaftanın kırmızı renginin Ağrı Dağı kırmızı ile boyandığı boyarmadde analizlerinde tespit edilmiştir.

Ortaçağ Akdeniz'inde kırmızı (Kermes Vermilio) boyarmaddesini en çok kullanan kuşku götürmez bir şekilde İtalya'daki boyacılarıdır. Ürünün satın alımından kullanıma kadar ağır kuralları belirlemişlerdir. Öyle ki, Floransalı tüccar Pegolotti; Kırmızın deri çantalarda olması gerektiğini, gözle muayene edilerek satın alınmasını parlak, topraktan arındırılmış bir görüntüye sahip olunmasını belirtir. İkinci muayene yöntemi ise, kırmızı numunesinin ağza alınarak dişle ezilmesi kum ya da toprak gibi istenmeyen maddelerin karışmış olmadığına emin olunmalıdır⁴⁹⁶. Kırmızı kullanılarak oluşturdukları kırmızı renge de vermilion (Venedik kırmızısı) adını vermişlerdir⁴⁹⁷. 1255 tarihli "*Lucca Boyacılar Tüzüğü*"'nde vermilion rengini kırmızı dışında

⁴⁸⁹ Garsoian, 1991:194; İpek, 2017, 23.

⁴⁹⁰ İbn Havkal, 2017: 302.

⁴⁹¹ İstahri, 2020: 179.

⁴⁹² İpek, 2017: 24.

⁴⁹³ Hudûd al-Âlam, 1970: 142-143; Hudûdü'l-Âlem, 2020:101-102.

⁴⁹⁴ İbnü'l Esir, 1985: 91.

⁴⁹⁵ Heyd, 1886: 609.

⁴⁹⁶ Pegolotti, 1936: 382-383.

⁴⁹⁷ Güngörmez, 2015: 121.

başka bir boyarmadde kullanılarak boyamanın cezası, sorumlu boyacının sağ elinin kesilmesi⁴⁹⁸. Benzer bir kural 1301 tarihli *Calimala Loncası Tüzüğü*'nde vardır. Kırmızı'ı kökboya ile karıştırarak vermilion rengi boyama yaptığı tespit edilen boyacı ya meslekten men edilir ya da eli kesilirdi. Karışım ile kırmızı renge boyadığı kumaşlarda yakılırdı⁴⁹⁹. Kırmızıla vermilion rengi boyama ücreti ise Floransa boyama ücretleri listesinde parça başına 35 florinle en üstte yer almaktadır⁵⁰⁰. Kırmızı pahalı kılan nedenlere değinecek olursak; birincisi, kırmızı'nın senede bir kez toplanması ve bir kişinin bir günde yaklaşık 1kg Kırmızı toplayabilmesidir⁵⁰¹. İkincisi ise bir pound (~453 gr.) ağırlığındaki ipeği boyamak için 6 ile 14 pound (~ 2,7 kg./6,35 kg.) arasında değişen kırmızı'a ihtiyaç duyulmasıdır⁵⁰².

Kırmızı; en çok Venedik, Floransa ve Lucca'daki boyahanelerde pahalı ipekliler ve ince perdelik kumaş üretimi için aranan bir maddeydi. Bölgenin ihtiyacı yoğunlukla Yunanistan ve Endülüs'ten karşılanmaktaydı⁵⁰³. Ayrıca Venedikliler adalardan da kırmızı'ı temin etmekteydi. Bu boyarmaddeyi temin ettikleri bölgelerden biri Mora Yarımadası'dır. Diğerleri ise; Coron'dur burası da kırmızı boyasıyla ünlüdür⁵⁰⁴. Kırmızı boyarmaddesini üreten bir diğer yer ise Girit'tir⁵⁰⁵. Girit Adası'nın önemi sadece kırmızı boyası için değil Doğu Akdeniz'den gelen diğer boyarmaddelerin de pazarlandığı bir yerdir⁵⁰⁶. Bu dönemde, Venedikli tüccarlar bu bölgelerden temin ettikleri kırmızı boyarmaddesini öncelikle Venedik'te ve Floransa'da pazarlamaktadırlar⁵⁰⁷.

Sadece kırmızı ile scarlet rengine boyanan ya da çivitotuyla maviye de boyanan pahalı bir diğer ürüne değinmek yerinde olacaktır. Bu ürün ıskarlat'tır. İtalyanca'da scartlatto isminden gelir. Özel boyalı ve kırmızı pek parlak bir cins eski Venedik çuhasının adıdır⁵⁰⁸. Anadolu Selçukluları döneminde dokumacıların ürettikleri kumaşlar arasında ıskarlat da vardı. İlhanlı veziri Reşîdeddîn Tabib, oğlu Mecdeddîn'e Gazan Han zamanında (1294-1304) yazdığı mektubunda malları toplanmakla görevlendirmiştir. Bu mektuba göre toplanan kumaşlar ve üretildikleri yerlere baktığımızda Erzincan'dan 10.000 zira ve Orta Anadolu'dan 10.000 parça ıskarlat yer almaktadır⁵⁰⁹. Faruk Sümer ıskarlat için ipekli olduğunu çeşitli dillerde ona saklâtûn, saklâtîn,

⁴⁹⁸ Statuto dell'Arte dei Tintori di Lucca del MCCLV, 1864: 15.

⁴⁹⁹ Filippi, 1889: 158-159.

⁵⁰⁰ Staley, 1906: 152.

⁵⁰¹ Dölen, 1992: 486.

⁵⁰² Jacoby, 2004: 211.

⁵⁰³ Harsch, 2020: 319-320.

⁵⁰⁴ Heyd, 2000: 298.

⁵⁰⁵ Heyd, 2000: 307.

⁵⁰⁶ Ashtor, 1983: 81; Heyd, 1886: 607-608.

⁵⁰⁷ Cennini, 1922: 253.

⁵⁰⁸ Özen, 1982: 318.

⁵⁰⁹ Merçil, 2000: 20.

sakarlât denildiğini aktarmıştır. Çok değerli olan kırmızı boyalı kırmızı ıskarlat'ın yanı sıra mavi renkli ve altın işlemeli ıskarlatlar da olabiliyordu. En güzelleri Bağdat'da dokunurdu ve Avrupa'da da büyük bir üne sahip olan bu ipekli; Fransa ve İngiltere'de ciclatun, Almanya'da ciclât, ciclâton İspanya'da ciclâton adlarıyla anılırdı. Ortaçağ'ın meşhur panayırlarından olan Yabanlu Pazarı'nda ıskarlat da satılmaktaydı⁵¹⁰.

Ahmed Eflâkî'nin, Ariflerin Menkıbeleri isimli eserinde Mevlana'nın hekimi ve yakın dostu olan Hoca Ekmeleddin Tabîb'in Mevlana'yı ziyaretinin anlatıldığı bölümde karşımıza ıskarlat çıkmıştır. Kırmızı ıskarlat giyimi ile Mevlana'nın karşısına çıkan Ekmeleddin Tabîb'in giydiği kırmızı ıskarlat sebebiyle Mevlana tarafından hoş karşılanmadığı Ekmeleddin'in de kadınlara özel olan elbiseyi giyip Mevlana'nın huzuruna çıktığı için utanç duyduğu aktarılır⁵¹¹.

Günümüze ulaşan, kıymetli bir tarihi eser olan Sicilya Kralı II. Roger'ın kırmızı ipek pelerini, Palermo'daki krallık sarayındaki atölyesinde kırmızı böceğiyle boyanmıştır⁵¹². Aşağıda görseli paylaşılan pelerin Viyana Sanat Tarihi Müzesi (Kunsthistorisches Museum Wien)'nde sergilenmektedir. Bu pelerin 1194 tarihinde Alman İmparatoru VI.Heinrich tarafından Almanya'ya nakledilmiş ve 18. yüzyılın sonuna kadar imparatorluk tahtının varislerinin taç giyme törenlerinde kullanılmıştır⁵¹³.

Görsel 24: Kırmızı ile Boyanmış Sicilya Kralı II.Roger'ın Pelerini

Kaynak: (Pastoureau, 2016: 71)

2.2.2.2.Lak (Kerria lacca Kerr)

Lak, bakkam gibi Akdeniz'de bulunmayan ithal kırmızı renk boyarmaddeler grubundadır. Lak böceği (Kerria lacca Kerr.) Sind, Hindistan, Nepal, Güney Çin, Çinhindi, Malezya, Seylan, Formoza dahil olmak üzere Güney ve Güneydoğu Asya'da geniş bir alanda yaşam alanı bulmaktadır. Dişinin erişkin hali küre şeklini alır ve yaklaşık 3 mm. boyutlarında tamamen

⁵¹⁰ Sümer, 1985: 15-17.

⁵¹¹ Eflâkî, 1973: 386.

⁵¹² Acconci, 2014: 729-730; Jacoby, 2004: 226.

⁵¹³ Pastoureau, 2016: 71-72.

hareketsiz yaşar. Parazit olarak yaşadığı ağacın özsuğunu emer ve salgıladığı reçineyle kaplanmış vaziyette ağaca sabitlenir. Her dişi kendi reçineli yapısıyla etrafını sarar ve çevresindeki diğer dişilerle birleşerek sürekli, belli belirsiz bal peteği şeklinde bir kabuk oluşturur. Lak böceğinin boyarmaddesi salgılanan reçinede değil sadece böceğin vücudunda, özellikle de kırmızı gibi dişinin içinde kuluçkaya yatan yumurtalarda bulunur. Geleneksel yetiştirme tekniklerine göre, lak böcekleri küçük ağaç plantasyonlarında kurulur ve yeterli boyarmadde elde edilmeden toplanmaz. Yaklaşık 8 yıl boyunca gelişmeye bırakılırdı. Hasat, lak böceğinin bulunduğu dalların kesilmesi ve kurutulmasından ibarettir⁵¹⁴.

Ortaçağ'da lak böceğini bir bitkinin salgısı gibi düşündüklerini, gerçekte onun bir böcek olduğunun farkında olmadıklarını düşünmemize iten bir bulguya İbn Said'in aktardıklarında rastlamaktayız. Öyle ki, İbn Said, Hindistan bölgesini tarif ederken Lar Beldesi'nden, ağacın reçinesi olan "lâki"'nin ithal edildiğini aktarır⁵¹⁵. Pek çok bölgede bulunmasına karşın, bakkam'da olduğu gibi Ortaçağ'da Akdeniz'e en çok Hindistan'dan Aden üzerinden İskenderiye'ye lak'ın ithal edildiği düşündüren bir bulgu da tüccar Niccolò de' Conti'nin seyahatnamesinde yer almaktadır. 1414 yılında Şam'dan yola çıkan Venedikli tüccar Niccolò de' Conti, Hindistan ve Güneydoğu Asya seyahati sırasında lak ihraç eden iki önemli merkeze değinir. Hindistan'da bulunan merkezlerden biri Calicut (Kozhikode) ve diğeri Combaitan (Khambhat)'dır⁵¹⁶.

Hemen hemen bütün kıymetli ticareti emtialarla ilgili hazırladığı ticaret el kitabının sonunda açıklamalarda bulunan Pegolotti, lak boyarmaddesinin kalitesiyle ilgili de açıklamalarda bulunmuştur. Pegolotti'den öğrendiğimize göre Akdeniz'de satışta olan olgunlaşmış (*lacca matura*) ve olgunlaşmamış (*lacca acerba*) olmak üzere iki tür lak vardır. *Olgunlaşmış olanı (lacca matura) birinci kalite, olgunlaşmamış olanı (lacca acerba) ise ikinci kalitedir. Olgunlaşmış olanı (lacca matura) böğürtlene benzer, olgunlaşmış böğürtlen gibi lal rengindedir. Kahverengi ve siyaha eğilimli olanı olgunlaşmamış lak'tır. Olgun olan kolayca kırılır ve kırıldığında kırmızı tanelerin beyaz tanelerle karıştığını görülür. Bu onun iyi bir lak olduğunun göstergesidir. Olgunlaşmamış olan o kadar kolay kırılmaz çünkü olgunlaşmadığı için sertleşmemiştir*⁵¹⁷.

Lak'ın bulunduğu dallarla birlikte kurutulduğundan bahsetmiştik. İthalatının ise yine dallı ham haliyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Pegolotti, satın alınacak lak'ın saplarından ayrılmış olması gerektiği belirtir. O halde ithal edilen lak, satışa sunulmadan önce Doğu Akdeniz'de bir dizi işleminden geçmektedir. Saplardan ayrılmış lak'ın muayenesi ile ilgili de bilgilendirmeler yapan

⁵¹⁴ Harsch, 2020: 337.

⁵¹⁵ İbn Sa'id, 2022:106.

⁵¹⁶ Conti, 2004: 127-128; Heyd, 1886, 626.

⁵¹⁷ Pegolotti, 1936: 366; Heyd, 1886: 624.

Pegolotti, Lak'a toz toprak karışıp karışmadığını anlamak için diş ile çiğnenip kontrol edilmesini eğer toprak ve kum gibi istenmeyen maddeler karışmışsa bunu dişlerdeki hislerden anlaşılacağı belirtir. Eğer diş ile çiğneyip kontrol etmek istemeyen olursa, metal havanda dövülüp toz haline getirilip, avuç içine alınarak tükürükle avuç içindeki toz lak ovalandığında kan kırmızı rengin görünmesi gerektiğini belirtir⁵¹⁸.

Ortaçağ Akdeniz'inin hayvansal boyarmaddelerinden olan lak'ın fiyatları ile ulaşabildiğimiz en erken tarihli kayıt XI. yüzyıla aittir.

Tablo 7: Geniza belgelerine yansıyan Lak fiyat çizelgesi

Lak	1 Kantar	33 Dinar	Kayravan ve Mehdiye'de fiyat	1020-1030'lar
Lak	1 Kantar	50 dinar	Kayravan ve Mehdiye'de fiyat	2 Nisan 1030

Kaynak: (Stillman, 1970: 137-138)

1030'larda lak fiyatının artışına lak'ın piyasada azalması neden olmuştu. Nitekim 1030 tarihli Kayravan ve İskenderiye'de bulunan iki tüccarın mektuplarında lak için fiyat belirlenmesi istenmiş fakat lak'ın şu an piyasada bulunamadığından net bir fiyat belirlenenin güç olduğu aktarılır⁵¹⁹. 12. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Yahudi tüccarların mektuplarından lak ve bakkam ticaretinin İskenderiye ile Kayravan arasında yoğunlaştığı görülmekte ve lak ile bakkam'ın Akdeniz'e İskenderiye limanından ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim XII. yüzyılına ortalarına kadar Yahudi tüccarların mektuplarında lak ve bakkam ticareti birlikte yer almışken sonrasında bakkam o mektuplarda görülmemiştir⁵²⁰. Lak ticareti konu olduğunda Yahudi tüccarların mektuplarında bu emtianın sürekli olarak yer almasının nedeni, 1141 tarihli mektupta anlaşılmaktadır. 16 Mayıs 1141 tarihinde İskenderiye'deki bir tüccar babanın oğluna yazdığı mektupta; bakkam ve biber ticaretinin Müslüman tüccarlara tahsis edildiği lak ticaretinin ise, Yahudilere bırakıldığı aslında bakkam ve biber ticaretini de hakkıyla yapıyorduk diyerek sitemkâr bir üslupla yazılmıştır⁵²¹.

Ortaçağ'da Batı Akdeniz'de lak kumaş boyamada nadiren kullanılmaktaydı. Bu duruma yol açan sebep lak'ın kumaş boyamada kullanılabilmesi için reçinesinden ayrılması gerekiyordu. Batı'daki boyacılar bu işlemin zorluğu nedeniyle tercih etmemiş ve daha çok debbağlar tarafından

⁵¹⁸ Pegolotti, 1936: 366.

⁵¹⁹ Stillman, 1970: 94.

⁵²⁰ Goitein, 1973: 100,182,289,310.

⁵²¹ Goitein, 1973: 199.

kullanılmıştır. Lak'ın Batı Akdeniz'e ticaretinde Cenevizliler büyük rol oynamıştır. Cenova'nın 1376-1377 yılları arasındaki gümrük kayıtları incelendiğinde Cenevizlilerin, lak'ın %59'unu İskenderiye'den, %25'ini Gazimağusa'dan, %16'sını ise Beyrut'tan tedarik ettikleri tespit edilmiştir⁵²². Lak, Batı Akdeniz'de ve Avrupa'da debbağların da kullandığı bir boyarmadde olmasının yanında vernik ve kırmızı pigment olarak sanatın çeşitli dallarında kullanılmaktaydı. Ayrıca ilaç yapımında da kullanılırdı⁵²³.

XIV. yüzyılda Pegolotti'nin eserinde lak ticaretinin yapıldığı şehirler ise; İskenderiye, Akka, Laiazzo (Ayas/Yumurtalık-Adana), Tebriz, Konstantinopolis, Mağusa, Venedik, Napoli, Pisa, Cenova, Nimes, Mayorka, Sevilla, Antver, Londra'dır⁵²⁴.

Batı'da lak'ın, kumaş boyamada kullanımının az olmasına karşı özellikle Tebriz'de İran tekstillerinde ve Bursa'da Osmanlı boyama sanayinde lak yoğunlukla kullanılmıştır⁵²⁵. Pegolotti'nin de belirttiği gibi Anadolu'da iki noktadan lak'a ulaşılabilirdi. Biri Konstantinopolis diğeri Ayas'tır. İran'da ise Tebriz'de lak ticareti yapıldığı yine aynı eserde görülmektedir.

Lak boyası Osmanlı boyacıları tarafından kırmızı rengin elde edilmesinde yaygın olarak kullanılmaktaydı ve kökboyayla karıştırılması sahtekarlık olarak tanımlanmaktaydı. Lak boyasının okkasının II.Bayezid döneminde 25-30 akçe satıldığı fakat bazı zamanlarda stokçuların piyasadaki lak'ı stoklamalarından dolayı okkasının 90-100 akçeye kadar çıktığı bilinmektedir⁵²⁶. Bursa'daki boyahanelerde yoğun olarak kullanılan lak boyası, 1487 Hüdâvendigâr Sancağı tahrir defterlerine yansımıştır. Öyle ki, lak boyasına ilaveten aralarında sarı boyarmaddelerden olan aspir ve biberin toplam mukataası 100.000 akçedir⁵²⁷.

Kırmızı renk elde etmede kullanılan lak böceği kurutulur, öğütülür ve mordanlı boyama yöntemiyle boyanmaktadır.

Tablo 8: Lak böceğinin boyama reçetesi ve elde edilen renkler

Mordan	KAl(SO ₄) ₂ .12H ₂ O Şap	FeSO ₄ .7H ₂ O Demir Şapı	SnCl ₂ .2H ₂ O Kalay	KAl(SO ₄) ₂ .12H ₂ O şap+ tartar
Mordan %	20	3	4	15+5
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	60	60	60	60

⁵²² Harsch, 2020: 339.

⁵²³ Stillman, 1970: 93-95.

⁵²⁴ Pegolotti, 1936: 27, 35, 59, 64, 69,77, 123, 137,179, 208, 215, 225, 250, 254, 270.

⁵²⁵ Karadağ, 2007: 76; Dölen, 1992: 497.

⁵²⁶ Kanunname-i İhtisab-ı Bursa, 2003:12.

⁵²⁷ İnalçık, 2012: 264.

Boya böceği %	20	20	20	10
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	20-30	20-30	20-30	15-20
Renk	Kırmızı	Mor-Kırmızı	Parlak kırmızı	Kırmızı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 76).

Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen 13/1646 envanter numaralı Kemha kumaşında bulunan kırmızı rengin lak boyası ile boyandığı tespit edilmiştir⁵²⁸.

Görsel 25: Lak boyalı Kemha Kumaşı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 77).

2.2.2.3.Mureks

Ortaçağ Akdeniz'inde Bizans imparatorlarına has mor boyarmaddenin üretiminde Akdeniz'de bulunan murex trunculus ve murex brandaris adı verilen deniz salyangozları kullanılmıştır⁵²⁹.

Albertus Magnus, mureks'in köpek yıldızı (sirius)'nın yükselişi sırasında uykuda olduğunu ve diğer zamanlarda ortaya çıktığını, beyaz bir kesesi (damar) içinde boyamada kullanılan değerli sıvıyı taşıdığını, öldüklerinde bu sıvının kaybolduğunu aktarır⁵³⁰. Bu sebeple mureks'in boya üretilen keselerinin canlıyken çıkarılması gerekiyordu. Fakat bu işlemin mureks toplayıcıları mı yoksa boyacılar tarafından mı gerçekleştirildiği belirsizdir⁵³¹. Mureksler

⁵²⁸ Karadağ, 2007: 77.

⁵²⁹ Dölen, 1992: 498.

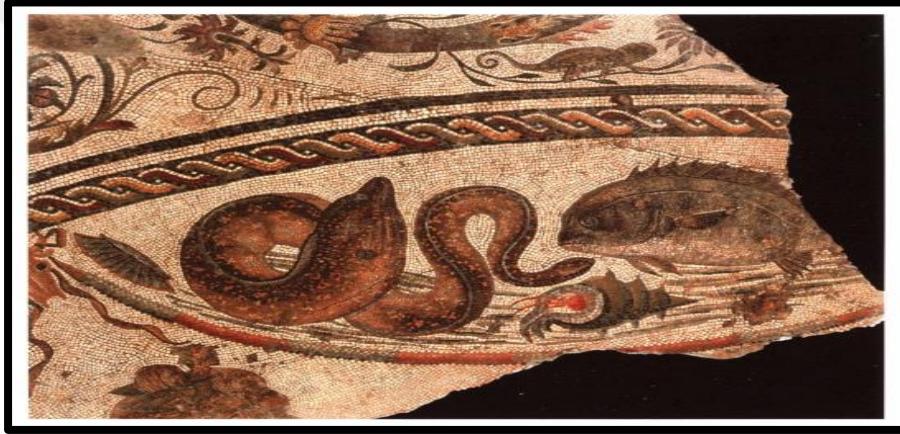
⁵³⁰ Magnus, 1999: 1692.

⁵³¹ Jacoby, 1992: 456.

ilkbaharda bir araya toplanırdı. Bir yılda tam erişkin haline gelir, eğer bir yıldan önce erişkin boyutuna ulaşırlarsa keselerinde ürettikleri değerli sıvı bir işe yaramazdı. Bu nedenle “mor toplayıcı” adı verilen bu deniz kabuklarını toplayan kişiler hızlı büyümeyi engellemek için kabuklarını ezerdi⁵³².

Bizans imparatorları ve asilzadelerin kullanımına sunulan mureks boyaları, mureks boyalarının kumaşa kattığı değer en belirgin karşılaştırmayı Diocletianus’un *Tavan Fiyat Fermanı* gözler önüne sermektedir. Öyle ki, bir pound (~453 gr.) işlenmemiş ipeğin ücreti 12.000 denarius iken yine aynı ağırlıkta mureksle mora boyanmış ipeğin ücreti 150.000 denarius’a kadar çıkmaktadır⁵³³. Mureks boyasını pahalı kılan etken on iki bin mureks salyangozundan 1,4 gram saf boya elde edilmesi ve elde edilen miktarla sadece elbisenin ufak bir süslemesini boyamaya yetmesidir⁵³⁴.

Görsel 26: Müren balığı ve Yılan Balığı arasında görünen Murex Trunculus

Kaynak: (Pastoureau, 2016: 41)

Yukarıdaki görselde yer verilen Trablus Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen bir mozaik parçasına yansıyan mureks, Bizans imparatorlarının simgesi haline gelen mor boyanın üretiminde kullanılan türdür. Bizans’ın mor renk üretiminde kullandığı mureks boyaların üretimi ve kullanımı üzerinde devlet tekeli oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Nitekim mureks boyalarının imparatorluk giysilerinde kullanılmak için ayrıldığı Theodosius ve Justinianus kanunlarında imparatorlara has olma özelliği vurgulanmıştır.

Bizans İmparatorluğu için gerçek moru ifade eden mureks boyasının üretiminin Konstantinopolis haricinde Doğu Akdeniz’de özellikle de Phoenicia (Fenike) bölgesindeki imparatorluk atölyelerinde yoğunlaştığı bilinmektedir. Fakat bu bölgedeki mor boya üretimine

⁵³² Magnus, 1999: 1694.

⁵³³ Muthesius, 1993: 60; Muthesius, 2002:160.

⁵³⁴ Jacoby, 2004: 210.

VII. yüzyılla birlikte başlayan İslâm fetihleri büyük bir darbe vurmuştur. Nitekim 6. yüzyılda Beyrut'ta Bizans İmparatorluğu'nun mor boya ve ipek üretim atölyeleri bulunduğu bilinirken⁵³⁵, VII. Yüzyıla gelindiğinde bu atölyelerin varlığıyla ilgili verilere sahip değiliz.

Bir diğer mureks üretim merkezi, Cerbe Adası ve adanın güneydoğu kıyısında yer alan Meninks (Mḥvıḡ), mor boyarmadde üretiminde kullanılan mureks açısından zengin bir bölgedir. 6. yüzyıla kadar da Akdeniz'de önemli bir mor boya merkezi olmuştur. Şehirde bulunan dört su kemeriyle su kaynakları açısından da zengin olması Meninks'e sadece mor boya üretilmekte kalmayıp elde edilen boyayla çeşitli kumaşlar hemen orada boyanarak limandaki Doğu Akdeniz tüccar gemilerine yükleme olanağı sağlamıştır. Boyama ve dokuma alanında gelişim gösteren şehirde mureks'in kabukları 5.yüzyılda 10 hektarlık araziye kaplayan bir yığıntıya sebep olmuştur. Yapılan arkeolojik çalışmalarda da Meninks'te mureks kalıntılarının 6.yüzyılın ilk yarısından sonra son bulunduğu tespit edilmiştir⁵³⁶.

Akdeniz'deki adalarda da mureks boyası üretimi yapılmaktaydı bu noktalardan biri Sakız Adası'ydı⁵³⁷. Ayrıca Papazlık Adası (Gyaros) açıklarında mureks toplayıcıları faaliyetlerini gerçekleştirmekteydi⁵³⁸. Adalara ilaveten Yunanistan'da mor boyamacılık yapılmıştır. Bizans döneminde Atina'da Akropolis'in güneybatısında mor boyama atölyeleri vardı⁵³⁹.

XIII. yüzyıl itibarıyla de mureks'in izine rastlanılmaz. 1270 tarihli Akka'da ikamet eden Venedik tüccarının kayıtlarında lak, kökboya, bakkam, safran ve indigo'dan bahsederken mor boyamada kullanılan mureks'ten bahsedilmemektedir⁵⁴⁰. Nitekim VII. yüzyılla birlikte Konstantinopolis'te yoğunlaşan mureks boyamacılığı Konstantinopolis'in fethinden sonra boyarmadde olarak kullanımı son bulmuştur⁵⁴¹.

Görsel 27: Mureks ile boyanmış Şarلمان'ın Tabut Örtüsü

Kaynak: <https://www.musee-moyenage.fr/collection/oeuvre/tissu-au-quadrige.html>

(Erişim Tarihi: 10/05/2023)

⁵³⁵ Mango, 1991: 284-285.

⁵³⁶ Stephenson, 2022: 87.

⁵³⁷ Stephenson, 2022: 295.

⁵³⁸ Jacoby, 2004: 210.

⁵³⁹ Lappa, 2002: 644

⁵⁴⁰ Jacoby, 2004: 210-211.

⁵⁴¹ Bridgeman, 1987: 163.

2.3.Sarı Rengi Oluşturan Boyarmaddeler

2.3.1. Safran (*Crocus sativus* L.)

Safran (*Crocus sativus* L.) türünün kurutulmuş stigmalarıdır. Bu tür 20 santimetreye kadar boylanan ve sonbaharda mor renkli büyük çiçekler açan yumrulu bir bitkidir. Antik Persler MÖ 10 yüzyılda Derbena, İsfahan ve Horasan şehirlerinde safran tarımı yapmışlardır. Safran ile sarıya boyanan dokumaları tanrılara adanmışlardır. Anadolu’da 3000 yıldan beri tarımının yapılmakta olduğu ve anavatanının Anadolu olduğu iddia edilmiştir⁵⁴².

Antik dönemlerde de üretimi bilinen safran, Knossos Sarayı duvar resimlerine de yansıyan Roma üretim bahçelerine ekildiği gibi Roma mezarlık bahçelerinde de en çok kullanılan bitkiler arasında yerini almıştır⁵⁴³. Antik dönemde en iyi safran Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde yetiştirilmiştir. Boyarmadde olma özelliğinin yanında tıbbi kullanımına da değinen Pedanius, en iyi safranın Korykos (Kızkalesi-Mersin) safranı olduğunu, Olympos (Antalya) ve Aigai (Manisa)’daki safranlarının da kalitesinin iyi olduğunu belirtirken, Kirene (Libya) ve Centuripe (Sicilya) safranlarını düşük kalite olarak tanımlar⁵⁴⁴.

Görsel 28: Antik Dönemde Safran Toplayıcısı

Kaynak: (<https://www.joshobrouwers.com/articles/blue-monkey-fresco/> (Erişim Tarihi: 02/01/2023)).

Safran bitkisinin tarımı soğan ekimine benzemektedir. Mayıs ve haziran aylarında safran soğanları toprağa ekilir, güz mevsiminde lifleri toplanır ve rüzgârsız yerde kurutulurdu. Boyamada kullanılacağı zaman havanda dövülürdü. Macun haline getirilen safran, ateşte kurutulur iken sarı renkten kırmızı renge dönüşmektedir⁵⁴⁵. Bir kilogram safran boyarmaddesi 80.000-200.000 arasında çiçekten elde edilmektedir. Bu boyarmadde şap ile mordanlandığında sarıdan turuncuya

⁵⁴² Karadağ, 2007: 97.

⁵⁴³ Elinç, 2007: 47,60.

⁵⁴⁴ Pedanius, 2005: 23-24.

⁵⁴⁵ Mazaheri, 1972: 296-297.

renk vermektedir⁵⁴⁶. Ortaçağ'da safran, elbise, kağıt ve resmi evrakların boyanmasında da kullanılmıştır⁵⁴⁷. Alternatif ve daha kolay ulaşılabilen sarı boyarmaddeler olmasına karşın safran'ın boyarmadde olarak tercih edilmesinin sebebi diğer sarı boyarmaddelere göre çok yüksek boyama kabiliyetine sahip olmasıdır⁵⁴⁸.

Görsel 29: Safran Bitkisi ve Stigmaları

Kaynak: (<https://rocosaffron.com/bulb-size-crocus-sativus/>)
(Erişim Tarihi: 06/05/23)

Endülüs, Akdeniz'in önemli safran üretiminin yapıldığı bir diğer bölgesidir. Beghah (Alcaudete)'da yüksek kaliteli safran üretilmiştir. Tuleytula (Toledo)'nın da her yıl kervanlarla safran ihraç edilen bir yer olmasının yanında safran'dan elde edilen sarı boya da bölge ahalisinin zenginlik kaynağı olmuştur. Endülüs'ün safran üretimiyle ünlü olan şehirleri bunlarla sınırlı değildir. Bayesah (Baeza)'dan da hem karadan hem de denizden safran ihraç edilmiştir. Ayrıca Valensiya'da Endülüs'ün önemli bir safran üretim merkezi olarak karşımıza çıkmaktadır⁵⁴⁹. Endülüs'ün pek çok bölgesinde safran yetiştirilmesinden dolayı toplam üretim hacminin çok yüksek olduğu söylenebilir. Floransa'ya ait gemiler özellikle Endülüs Bölgesi'nden safran ve kökboya temin etmektedirler. Ürünlerin fazlalığından bazı seferlerde gemilerin kapasitesini aştığı bu ürünlerin tek bir seferle nakledilemediği bilinmektedir⁵⁵⁰.

⁵⁴⁶ Dölen, 1992: 482.

⁵⁴⁷ Bakır, 2005: 335.

⁵⁴⁸ Harsch, 2020: 351; Dölen, 1992: 482; Bakır, 2005: 335.

⁵⁴⁹ Al-Makkari, 1840: 46, 48, 53, 56; Makkari'nin istifade ettiğimiz Nefhu't-tib eseri XVII.yüzyıla ait bir eser olsa da günümüze ulaşmamış pek çok eserden alıntı ve kişilere atıflar yapmıştır. Bunlardan birisi de eş- Şakandi'nin Risale'sidir. Araştırmalarımız sırasında eş-Şakandi hakkında ayrıntılı bir bilgiye ulaşamadık. Makkari'nin eserini tercüme eden Pascual de Gayangos, eş-Şakandi ve eseriyle ilgili dipnot açıklamasında İbn Sa'id'den alıntılacağı bilgiye yer vermiştir. Eş-Şakandi'nin, İbn Sa'id'in babasıyla yakın dostluğu olduğu Ebu Yahya'nın Afrika'yı övdüğü risalesine karşı kendi ülkesiyle ilgili övgülerin yer aldığı risalesini yazdığını ve bu risalenin Ebu Yusuf Yakup el-Mansur tarafından çok beğenildiğini aktarmıştır. Son olarakta Eş-Şakandi'nin hicri 629 (M.1231-32)'da vefat ettiğini öğrenmekteyiz (Al-Makkari, 1840: 328'de 9.dipnot).

⁵⁵⁰ Freyde, 1983: 327.

Tunus'un önemli bir safran üretim merkezi olduğu ticaret kayıtlarıyla anlaşılmaktadır. Nitekim, 1045-1096 yılları arasındaki faaliyetleri tespit edilen Nahray b. Nissim adlı tüccar safran'ı Tunus ve Suriye'den getirmektedir. Ayrıca bu tüccarın çivitotu ve bakkam'ı da batıya ihraç ettiği görülmüştür⁵⁵¹. 1100 yılında İskenderiye'de ikamet eden İsak Nişabîri adında bir tüccar da Tunus'tan safran ithal etmekte ve Hint adalarından getirdiği bakkam'ı da Mağrib'e ihraç etmekteydi⁵⁵².

İtalya'da ise, safran yetiştiriciliği XIII. yüzyılda gelişim göstermiş Abruzzo, Marche, Umbria, Toskana ve Lombardiya bölgelerinde az miktar da olsa yetiştirilmekteydi. Özellikle de Abruzzo ve Toskana safranı Akdeniz'de yoğun talep görmekteydi XV. yüzyıla gelindiğinde ise safran yetiştiriciliğinin Puglia ve Montferrat'a da yayıldığı görülmektedir⁵⁵³. Cenova'nın 1376-1377 yıllarına ait gümrük kayıtlarında safran, ticareti yapılan boyarmaddeler arasında ikinci sırada yer almıştır⁵⁵⁴.

Pegolotti, en iyi safran olarak *Toskana safranı*'nı ilk sıraya yerleştirir. Toskana safranı'ndan sonra Abuzzo ve Marche safranları gelmektedir. Safranın kalitelisi kırmızı renkli içinde sarı olanlarını barındırmayan ne tam kuru ne de tam ıslak olmamasından anlaşırdı. Ayrıca safranların deri çantalarda çok nemli olmayan ortamda saklanması gerektiğini ifade eder. Şayet bu şekilde saklanırsa safran'ın on yıl bozulmadan korunacağını söyler⁵⁵⁵.

Horasan'ın sınır bölgelerinde bulunan Derğuş'ta, Mâverâünnehir'in Cağaniyan Bölgesi'nde, İran'ın batı bölgesi olan Cibâl'de ve Burûgird, Kerec-i Rûzrâver, Nihâvend, Kum şehirlerinde ve Isfahan'da, Derbend-i Hazarân'da bol miktarda safran üretimi yapılmakta ve bu bölgelerdeki safran da önemli ticari ürünler arasında yer almaktaydı⁵⁵⁶.

Ortaçağ'ın önemli boyarmadde üreticisi konumuna sahip olan Yemen de safran üretiminde de önemli bir konuma sahiptir. X. yüzyıl itibarıyla Akdeniz'e Yemen'den safran getirildiği görülmektedir. Safran taşıyan develer sarıya boyanmış bir görünüm alırdı⁵⁵⁷.

Anadolu'da ise; Göynük safran üreticisi konumundadır. İbn Battuta, Orhan Bey'in idaresindeki küçük bir kasaba olan Göynük'ü ziyareti sırasında orada sadece bir hanenin Müslüman olduğunu o hanenin de beldenin yöneticisi ve ailesinin kaldığını geri kalan hanelerin Hristiyan Rumlardan oluştuğunu belirtir. Göynük'ün çevresinde ne bir bağ ne de meyve bahçeleri

⁵⁵¹ Goitein, 1999a: 155.

⁵⁵² Goitein, 1999a:153.

⁵⁵³ Ashtor, 1983: 162; Harsch, 2020: 351.

⁵⁵⁴ Harsch, 2020: 356.

⁵⁵⁵ Pegolotti, 1936: 376.

⁵⁵⁶ Hudûdü'l-Âlem, 2020:66,70,89,104; Hudûd al-Âlam, 1970: 111,114,132-134; İbn Havkal, 2017: 316; İbn Sa'id, 2022: 165.

⁵⁵⁷ İbn Hurdazbih, 2019: 68; Mez, 2014: 494.

olduğunu safrandan başka bir şey üretilmediğini vurgular. Hatta İbn Batuta'yı gören yaşlı bir Hristiyan kadının onu safran almaya gelen tüccarlardan biri sanıp safran getirdiğini anlatır. İbn Battuta'nın vermiş olduğu bu bilgilerden Ortaçağ'da Göynük'ün önemli bir safran üretim ve ticaret bölgesi olduğu anlaşılmaktadır⁵⁵⁸. Antalya'da da calbano ölçüsüyle safran satılmaktaydı⁵⁵⁹. Balat pazarından ise; İskenderiye'ye Sakız Adası üzerinden safran ihraç edilirdi⁵⁶⁰. Sakız Adası boyarmaddelerin uğrak noktası konumundadır⁵⁶¹.

İslâm dünyasında, sarı boyarmaddelerden safran'ın satışı ile ilgili de kurallar mevcuttur. Safran'ın stigmalarının toplanıp macun haline getirilmesi ürünün tağşişi olarak belirtilmiş ve satılacak olan safran'ın stigmalarının tane tane olması toplanmamış olarak satılması gerekmektedir⁵⁶².

Şeyrezi eserinde hileli safran'ın anlaşılması için muhtesibin dikkat etmesi gereken hususları aktarır. Bazı kimselerin tavuk göğsü ve sığır etiyle safranı kaynatıp ardından etleri liflerine ayırıp kurutup safran sepetlerine karıştırdığından bahseder. Muhtesibin hileli safranı anlayabilmesi için numunenin sirkeye batırılmasını ardından renk verip vermediğini gözlemlemesini ister. Eğer safranın rengi değişirse onun hileli safran olduğunu hakiki safranın sirkenin içinde dahi rengini koruyacağını belirtir⁵⁶³.

Safran'ın pigment üretimi, ilaç yapımı, parfüm üretimi gibi pek çok alanda kullanımı bilindiğinden Akdeniz Ortaçağında safran'ın ne kadarının kumaş boyamacılığında kullanıldığını tespit etmek mümkün değildir. Safranla boyanmış kumaşın fiyatı konusuna değinecek olursak, 13. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda safran ile boyanmış elbisenin fiyatı 13 hyperpyra iken yine bir başka kayda göre aynı safran ile boyanmış bir elbise 6 hyperpyra'dır⁵⁶⁴. Aynı renk fakat iki elbisedeki bu fiyat farklılığı büyük ihtimalle kullanılan kumaş türünden kaynaklanmış olabilir. İbn Sa'd'ın eṭ-Ṭabaḳāt isimli eserinde Urve b.Zübeyr'in 1 dinar karşılığında kandura boyattığı ve son giydiği elbisenin 1 dinara safranla boyanmış kandura olduğu rivayet edilmiştir⁵⁶⁵.

Safran'ın kumaş boyamadaki kullanımı kurutulmuş stigmalarla yapılır. Safran hem mordanlı hem de direkt boyama yönteminin kullanıldığı bir boyarmaddedir⁵⁶⁶.

⁵⁵⁸ İbn Battûta, 2004: 433.

⁵⁵⁹ Pegolotti, 1936:58; Fleet, 2009: 27; Çavuşdere, 2007: 114.

⁵⁶⁰ Heyd, 2000: 608; Wittek, 1944: 121; Meinardus, 1973: 301.

⁵⁶¹ Ashtor, 1983: 133.

⁵⁶² Lévi-Provençal, 2001: 95.

⁵⁶³ Şeyrezi, 1999: 72.

⁵⁶⁴ Morrisson-Cheyne, 2002: 851.

⁵⁶⁵ İbn Sa'd, 2000: 118.

⁵⁶⁶ Karadağ, 2007: 97.

Tablo 9: Safran'ın boyama reçetesi

Mordan	Kal(SO₄)₂.12H₂O Şap	FeSO₄.7H₂O Demir Şapı	SnCl₂.2H₂O Kalay	Mordansız
Mordan %	20	4	4	-
Sıcaklık °C	100	100	100	-
Zaman (dk)	60	60	60	-
Boya bitkisi %	3	1-3	1	3
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	10-30	10-30	10-30	30-60
Renk	Sarı	Sarı- Kahverengi	Parlak sarı	Altın sarı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 97)

2.3.2. Aspir (Catharmus tinctorius)

Aspir, bir metre yüksekliğe kadar büyüeyebilen bir veya iki yıllık otsu bir bitkidir. Rozet şeklinde büyür, gövdesi sertleşir ve tepesinde sarı, kırmızı veya turuncu çiçekler açar. Aspir'in boyamada kullanılan kısmı açan o çiçeklerdir. Kumaş boyamacılığında kullanılmasının yanında resim ve kağıtların boyanmasında pigment görevi de görür. Boyarmadde olarak kullanımının yanında, bağırsak tedavisinde, yemeklerde, kozmetikte kullanılan aspir günümüzde yoğunlukla yağ sanayinin ürünü haline gelmiştir. Aspir'in çiçeklerinden sarı boyarmadde elde edildiği gibi kırmızı renk de elde etmek için de kullanılmıştır⁵⁶⁷.

Çiçekleri karthamin boyarmaddesi içeren aspir'in Akdeniz'de boyarmadde olarak kullanımı Antik Mısır'ın 18. Hanedan dönemi (MÖ 1550-1292)'ne kadar gitmektedir. Nitekim o döneme ait mumya bandajlarının boyaları arasında aspir boyarmaddesi olan karthamin tespit edilmiştir. Aslen Batı Asya kökenli olan aspir, Akdeniz Havzası'nda, Orta ve Güney Avrupa ile Kuzey Afrika'nın birçok bölgesinde yetiştirilmiştir. Özellikle ipek ve yün boyamada, bazen diğer pahalı boyaların alternatifi olarak kullanılmıştır⁵⁶⁸.

Aspir ekilecek arazi, sabanla işlenerek üç dört kez gübrenir. Ekim işlemine hazırlanır. Sulama imkânı olan bir araziye nisanda, değilse mart ayında ekilirdi. Bitki toprak üstünde belirmeye başladığında çapalanır. Haziran ayı ile birlikte yabancı otlar bitkiye zarar vermemesi için koparıldı. Temmuz ortasında çiçeklenesiye kadar dört kez sulanmalıdır. Temmuz ortalarında aspir'in çiçekleri sabah çiğ kalktıktan sonra el ile tek tek toplanırdı. Boyamada kullanılacaksa

⁵⁶⁷ Karadağ, 2007: 24; Harsch, 2020: 341; Bakır, 2005: 325.⁵⁶⁸ Sanchez, 2001: 436.

hasat edilen çiçekler gölge de kurumaya bırakılır ve her tarafının kuruması için her gün çevrilirdi. Böylelikle boyamaya hazır kurutulmuş aspir çiçekleri elde edilirdi⁵⁶⁹.

Ortaçağ Akdeniz’inde en çok aspir Mısır’dan temin edilirdi. Mısır’da aspir yaz aylarında toplanmaya hazırlanır ve satışa hazır hale getirilirdi. Makrizi, Mısır’da aspir’in باُونَه Ba’ūnah (8 Haziran-7 Temmuz) ayında olgunlaştığını belirtir⁵⁷⁰. Mısır hem kendi mahsullerini yetiştirir hem de başka yerlerden Mısır’a aspir gelirdi. Örneğin, Yemen’den de Mısır’a aspir kervanlarla gelmektedir⁵⁷¹. Ayrıca aspir üretildiği bilinen Afrika’dan da Mısır’a hem aspir hem de aspire sarıya boyanmış kumaşlar gelirdi. İbn Battuta, Afrika’nın Ortaçağ’da önemli bir ticaret merkezi olan Bornu’nun açık sarıya boyanmış kaliteli kumaşlarından ve Bornu’dan bu sarı kumaşların uzak diyarlara kadar sevk edildiğinden bahseder⁵⁷². İbn Battuta’nın sözü edilen referansı ile uzak diyarlara sevk edilen Bornu’nun sarı kumaşlarının Ortaçağ Akdeniz’inde kullanımda olduğu söylenebilir. Nitekim; Kahire’den ve Fizan’dan başlayan ticaret yollarının son durağının Bornu olması nedeniyle onun sarıya boyalı kumaşlarının Müslüman tüccarlar vasıtasıyla Kahire’ye ulaştırıldığı söylenebilir⁵⁷³. Aspir’le boyanan elbiselere İslâm dünyasında özel bir isim de verildiği görülmüştür. El-müfeddem olarak adlandırılan bu elbiselerin kadınlar tarafından giyilmesinde bir sakınca yokken, erkeklerin el-müfeddem giymelerinin bazı hadislerde yasak olduğu belirtilmiştir. Ancak yasağa rağmen bazı Müslüman erkeklerin bu elbiseleri giydikleri bilinmektedir⁵⁷⁴.

Akdeniz ticaretine konu olan aspir, yabancı safran ya da sahte safran (Asflore/Zafflore) olarak da isimlendirilirdi. Pegolotti’ye göre; satın alınacak aspir, taze ve kuru olmalı, rengi ise safrana benzer kırmızılıkta olmalıydı. Rengi donuk sarıya çalan aspirin bayat ve kurtlanmaya müsait olmaktadır. Aspir satın alınmadan önce de kalitesi kontrol edilmek istenirse birtakım işlemler yapmak gerekmektedir. Bunun için yıkanmış bir bez alınır, bir miktar şap tozu ve aspir karıştırılıp bezin üstüne yerleştirilir. Ardından kevgire konan aspirli bezin üzerine bolca su dökülür. Kevgirden süzülen suya sirke ilave edildiğinde, çok köpürmez ve kırmızı renk verirse o aspir’in kalitesinin iyi olduğuna işarettir. Eğer çok köpürür ve rengi beyazlaşırsa kalitesinin kötü olduğu anlaşılırdı⁵⁷⁵.

Pegolotti’nin eserinde belirtildiği üzere Mısır aspir’i İskenderiye haricinde Konstantinopolis, Messina, Mayorka ve Venedik’te pazarlanmıştır. İtalyan tüccarlar aspir’i

⁵⁶⁹ Harsch, 2020: 341.

⁵⁷⁰ Al- Maqrîzi, 2022: 264.

⁵⁷¹ Mez, 2014, 494.

⁵⁷² İbn Battûta, 2004: 982.

⁵⁷³ Dursun, 1992: 293.

⁵⁷⁴ Bakır, 2005: 327.

⁵⁷⁵ Pegolotti, 1936: 372.

İskenderiye'den temin ettikleri ve pazarladıkları gibi Zaffole di Valenza (Valensiya Aspiri) isminde bir aspir çeşidi de karşımıza çıkmaktadır. Fakat Valensiya aspir'i İskenderiye aspir'i gibi Akdeniz'in çeşitli bölgelerinde ticareti yapılan bir çeşit olmadığına, Valensiya aspiri'nin sadece Pisa' da pazarlandığına şahit olmaktadır⁵⁷⁶. Mısır'ın aspir konusu, Venedik'te yaşayan ve İtalya'ya aspir ithalatında uzmanlaşmış bir Pisalı tüccar olan Pignol Zucchello'nun (1336-1350) mektuplarında da yer edinmiştir. Francesco Bartolomei ve Vannino Fecini isimli tüccarların aspir'i İskenderiye'den Pisalı Gaddo Bocco'dan temin ettiklerini ve ithal edip ülkelerinde pazarladıkları anlatılmaktadır⁵⁷⁷. Aspir Osmanlıların da önemli mali tarihlerinde yer edinmiştir. 1487 Hüdâvendigâr Sancağı tahrir defterlerinde Bursa'da; aspir, lak ve biberin toplam mukataası 100.000 akçe olarak belirtilmiştir⁵⁷⁸.

Bazı çalışmalarda aspir'e kırmızı boyarmaddeler arasında yer verilmiştir⁵⁷⁹. Fakat çalışmamız sırasında aspir'in kullanımında genellikle sarı renk örneklerin çıkması onu sarı boyarmaddeler grubunda değerlendirmemize neden olmuştur.

Görsel 30: VI-VIII. yüzyıla ait Aspir ile boyanmış İpekli

Kaynak: (Kondo, 2022: 49,168).

Nitekim aşağıda mordansız ve mordanlı yöntemler kullanılarak oluşturulmuş aspir boyama reçetesinde de elde edilen renkler sarı ve sarı-yeşil tonları olmuştur.

⁵⁷⁶ Pegolotti, 1936: 34, 70, 108, 123, 138,140, 207.

⁵⁷⁷ Harsch, 2020: 345

⁵⁷⁸ İnalçık, 2012: 264. Bursa'da büyük ve küçük olmak üzere iki tür kantar mukata'ası vardır. 1487'de görünen boya mukata'ası küçük kantara tabidir. Büyük kantar hayvan vs. için kullanılmıştır (İnalçık, 2012:265).

⁵⁷⁹ Bakır, 2005: 325; Bakır, 2000: 812; Utku, 2017: 325.

Tablo 10: Aspir bitkisinin boyama reçetesi ve elde edilen renkler

Mordan	KAl(SO₄)₂.12H₂O Şap	FeSO₄.7H₂O Demir Şapı	CuSO₄.5H₂O Bakır Şapı	SnCl₂.2H₂O Kalay	Mordansız
Mordan %	20	3	3	4	-
Sıcaklık °C	100	100	100	100	-
Zaman (dk)	60	60	60	60	-
Boya bitkisi %	7	30	30	30	30
Sıcaklık °C	80-90	100	100	100	100
Zaman (dk)	30	60	60	30	30
Renk	Sarı	Yeşil sarı	Hâkî	Parlak sarı	Altın sarı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 24).

2.3.3. Muhabbet Çiçeği (Reseda luteola L.)

Muhabbet çiçeği, iki yılda gelişimini tamamlayan bir bitkidir. İlk yıl yaprakları oluşan bitki ikinci yıl gelişimini tamamlar ve boyu 150 santimetreye kadar ulaşır. Haziran ayı ile birlikte sarı çiçekleri açmaya başlar. Haziran sonunda da çiçeklenme süreci sona erer. Muhabbet çiçeği bitkisi safran gibi özel ilgi gösterilmesi gereken bir bitki türü değildir. Verimli bir toprağa ihtiyacı olmayan muhabbet çiçeği, Akdeniz ülkelerinde kendiliğinden yetişen bir bitki türüdür. Muhabbet çiçeği'nde bulunan ve sarı boyarmadde elde edilen luteolin içeriklidir. Luteolin içerikli bitkisel boyarmaddesiyle boyanan tekstillerin ya solmadan veya çok az solarak günümüze kadar ulaştığı görülmüştür. III. ve X. yüzyıllara ait Koptik tekstillerinin boyarmadde analizlerinde Mısır'da en çok kullanılan boyarmaddelerden biri olduğu görülmektedir. Muhabbet çiçeği sarı boyarmadde olarak kullanılmasının yanında karışımlarla farklı renkler elde edilmesinde de kullanılmaktaydı. Mısır tekstillerinde turuncu rengin elde edilmesinde kökboya ile, yeşil renk elde edilmesinde ise çivitotuyla birlikte kullanılmıştır. Türk halıları ve Osmanlı kumaşlarında sarı renk elde etmek için kullanıldığı gibi yeşil renk elde etmek için de hem indigo hem de çivitotuyla birlikte kullanılmıştır⁵⁸⁰. Avrupa'da da bulunan muhabbet çiçeği'nin, luteolin içeriği Akdeniz ve Yakın Doğu'dakilere kıyasla daha düşüktür. Muhabbet çiçeği'nin boyarmaddesi yün, pamuk, ketene kıyasla en çok ipekli kumaşlara sabitlenir, rengi ipeklilerde daha parlak görünür ve uzun süre solmadan kalırdı⁵⁸¹.

⁵⁸⁰ Karadağ, 2007: 82; Harsch, 2020: 361.

⁵⁸¹ Weithold, 2008: 54.

Görsel 31: Muhabbet Çiçeği

Kaynak: (<https://www.gbif.org/occurrence/4015188924> Erişim Tarihi: 03/02/23).

Ortaçağ'da muhabbet çiçeği'nin bir boyarmadde olduğuyla ilgili ilk atıf, VIII.-XII. yüzyılları arasından derlenen Mappae Clavicula'da görülmektedir. Genellikle yeşil renk elde edilmesi için karışım tariflerinde yer almıştır⁵⁸². İkinci atıf ise, XIII. yüzyılda yaşamış olan Regensburg Piskoposu ve kilise doktoru Albertus Magnus'un De Animalibus (Hayvanlar Hakkında) isimli yirmi altı ciltlik eserinde tespit edilmiştir. Atların yürüyüş bozuklukları, ayaklarında titreme ve yalpalama yaşadığında boyacıların kullandığı ot *ganda* (muhabbet çiçeği) diye tarif ettiği muhabbet çiçeği'ni öğütüp biraz suyla lapa haline getirilip yedirilmesini tavsiye eder⁵⁸³.

Her ne kadar Akdeniz Havzası'nda kendiliğinden yetişen ve hemen hemen pek çok bölgede bulunabilen bir bitki olmasına karşın onun da önemli bir ticari emtia olduğunun kanıtına, çalışmamız sırasında kullandığımız kaynaklar arasında sadece Pegolotti'nin eserinde tespit edilmiştir. Pegolotti, muhabbet çiçeği'ne İtalya'daki şehirlerde farklı isimler verildiğinden bahseder. Marche'de *erba panicciuola*, Toskana'da *erba gualda*, Puglia'da *erba luccia* ve Sorianoello'da *erba istimena* olarak bilinen bütün bu isimlerin muhabbet çiçeği'ni tanımladığını farklı bir bitki olmadığını belirtir. Muhabbet çiçeği'nin ne kadar çok çiçeği varsa o kadar iyi olduğunu, gövde ve yapraklarıyla birlikte satıldığını belirtir. Ayrıca satın alınan muhabbet çiçeği'nin ıslanmamasına dikkat edilmesi gerektiği aksi halde ıslanan bitkinin kararacağını

⁵⁸² Mappae Clavicula, 1974: 63-64.

⁵⁸³ Magnus, 1999: 1503.

vurgular. Ayrıca Pegolotti'nin eserinde muhabbet çiçeği'nin sadece Famagota (Gazimağusa)'da satıldığı görülmektedir⁵⁸⁴.

Muhabbet çiçeği'nin satışı ile ilgili sadece Kıbrıs'ın karşımıza çıkması adada bu bitkinin tarımının yapıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte Kıbrıs'ın pek çok boyarmaddenin deposu konumunda olduğu bilindiğinden muhabbet çiçeği'nin Doğu Akdeniz'den toplanıp bu adada satışa sunulduğu ihtimali vardır.

Ortaçağ'da muhabbet çiçeği'nin tarımı ile ilgili net bir veri yoktur. Fakat kullanımının yaygın olması onun sadece yabancı bir ot olarak toplanıp kullandığı anlamına gelmez. Nitekim XIII. ve XIV. yüzyıllarla birlikte Ortaçağ'ın sonuna kadar Venedikli ve Floransalı boyacıların sarı boyarmaddeler arasında en çok kullanılanı muhabbet çiçeği olmuştur⁵⁸⁵.

Muhabbet çiçeği sadece Doğu Akdeniz ve İtalya'da varlık göstermemiştir. Endülüs'te de kumaş boyamacılığında kullanıldığı tespit edilen muhabbet çiçeği'nin dağlarda ve kıyılarda bulunan iki türü bulunmaktadır. Endülüs halkının kıyılarda olan muhabbet çiçeği'nin türünü bildiği ve boyacılar tarafından bu türün kullanıldığı aktarılır⁵⁸⁶.

Muhabbet çiçeği'nin boyamada kullanılabilmesi için bitkinin kurutulması, gövde, yaprak ve çiçeklerinin öğütülmesi gerekmektedir. Öğütülen bitki mordanlı boyama yöntemiyle boyanmaktadır⁵⁸⁷.

Tablo 11: Muhabbet Çiçeği'nin Boyama Reçetesi

Mordan	KAl(SO₄)₂.12H₂O Şap	FeSO₄.7H₂O Demir Şapı	CuSO₄.5H₂O Bakır Şap	SnCl₂.2H₂O Kalay
Mordan %	20	3	5	3+2
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	60	60	60	60
Boya Bitkisi %	30-50	30-50	30-50	30-50
Sıcaklık °C	100	100	100	20-30
Zaman (dk)	10-30	10-30	10-30	10-30
Renk	Sarı	Zeytin yeşili	Haki	Parlak sarı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 82)

Karbon-14 testiyle, görselde yer alan perdenin Mısır'daki İslâm hakimiyetinin ilk yıllarına (640-660 arası) ait olduğu ve yapılan boyarmadde analizlerinde ise sarı rengin muhabbet çiçeği,

⁵⁸⁴ Pegolotti, 1936: 64,371.

⁵⁸⁵ Harsch, 2020: 361.

⁵⁸⁶ Sanchez, 2001: 449.

⁵⁸⁷ Karadağ, 2007: 83.

kırmızısının kökboya, yeşil rengin muhabbet çiçeğiyle indigo ve çivitotu karışımıyla oluşturulduğu tespit edilmiştir⁵⁸⁸.

Görsel 32: Muhabbet Çiçeği ile boyanmış VII. yüzyıl perde örneği

Kaynak: (Colburn, 2012: 162).

Topkapı Sarayı Müzesi'nde sergilenen 13/6 envanter numaralı Fatih Sultan Mehmed'in kaftanının boyarmadde analizlerinde kırmızı rengin Ağrı Dağı kırmızı'ı ile sarı rengin ise muhabbet çiçeği ile boyandığı tespit edilmiştir⁵⁸⁹.

Görsel 33: Fatih Sultan Mehmed'in Kaftanı

Kaynak: (<http://www.tcfdatu.org/tr/portfolyo/boyarmadde-analizi/topkapi-sarayi-muzesi-44.htm> Erişim Tarihi: 06/05/2022).

⁵⁸⁸ Evans, 2012: 8; Colburn, 2012: 287.

⁵⁸⁹ <http://www.tcfdatu.org/tr/portfolyo/boyarmadde-analizi/topkapi-sarayi-muzesi-44.htm> Erişim Tarihi: 06/05/2022.

2.3.4. Vers

Arapçası ورس (vers) olan dilimizdeki eserlere vers olarak geçen bitkisinin Türkçe karşılığının ne olduğu konusunda Türkçe bitki sözlüklerinde yaptığımız araştırmalarda sadece Bedevian'ın bitki sözlüğünde yer verilmiştir. Latince isminin Memecylon tinctorium olduğu ve Türkçe karşılığının ise zerdeçop, zerdeçav olduğu belirtilmiştir⁵⁹⁰. XIV. yüzyıl tefsir ve fıkıh alimi İbn Kayyim el-Cevziyye'nin et-Tıbbü'n- Nebevi (Peygamber Tıbbı) adlı eserinde Ebu Hanife Dîneverî'den alıntı yaparak Yemen haricinde vers bitkisinin yetişmediğini aktarır. Plörezi (zatülcenp) adıyla bilinen akciğer rahatsızlıkları, doğum yapan kadınların yüzünde çıkan çillerin giderilmesi ve çeşitli cilt rahatsızlıklarının tedavisinde kullanıldığını söyler. Ayrıca vers ile boyanmış elbisenin afrodizyak etkisinden bahseder⁵⁹¹.

Çalışmamız sırasında tespitinde en çok zorlandığımız, hakkında çok az bilgi elde edebildiğimiz bitkisel boyarmadde vers olmuştur. Öyle ki, incelediğimiz Ortaçağ kaynakları arasında Dîneverî, İbn Havkal, Kazvini ve İdrîsî'nin vermiş olduğu bilgilerden istifade edebildik. Dört kaynakta da sadece Yemen işaret edilmektedir. Ebû Hanîfe Dîneverî, Kitâbü'n- Nebât isimli eserinde eğer şiirlerde yer almasaydı vers bitkisiyle ilgili bilgi sahibi olamayacağını, şiirlerden elde ettiği bilgiler neticesinde sarı boyamada kullanıldığını fakat kendisinin ne Yemen'de ne de diğer Arap topraklarında böyle bir bitkiyi tanımadığını söyler⁵⁹². İbn Havkal'ın, Yemen'i anlattığı bölüm şu şekildedir: "Müzeyhira Dağı'nda vers bitkisi yetişir. Safran gibi kırmızı olan bu bitkinin tohumunun iki menni (1 menn 130 dirhem) 1 dinara satılır, boyamada kullanılır."⁵⁹³ Kazvini ise vers'i sadece Yemen'de yetişen susama benzeyen bir bitki olarak tarif eder⁵⁹⁴. İdrîsî de vers'in safran gibi sarı olduğunu ve elbise boyamak için kullanıldığını aktarır⁵⁹⁵. Abdülhalik Bakır çalışmasında Adam Mez'den alıntıladığı bilgiyle vers'i Arap safranı olarak isimlendirmiştir. Susama benzeyen, güzel kokulu sarı boya elde edilen bir bitki olduğunu, safran ve aspir'in yanında hiçbir kıymetinin olmadığı, İtalyanca'ya "verzino" kelimesinin vers'ten geldiği iddiasına da çalışmasında yer vermiştir⁵⁹⁶. Fakat sarı boyarmadde grubunda yer alan vers'in, İtalyanların koyu kırmızı renk tonuna verzino dediği bu tonu da bakkam'dan elde ettikleri bilinmektedir⁵⁹⁷. Bu bağlamda vers ve verzino bağlantısı tarafımızca kabul edilebilecek bir çıkarım değildir. Vers'in

⁵⁹⁰ Bedevian, 2021: 390.

⁵⁹¹ İbn Kayyim, 1998: 280-281.

⁵⁹² ad-Dînawarî, 1974: 165.

⁵⁹³ İbn Havkal, 2007: 50.

⁵⁹⁴ Kazvini, 2019:135,411.

⁵⁹⁵ İdrîsî, 1836: 51.

⁵⁹⁶ Bakır, 2000: 818; Mez, 2014: 494.

⁵⁹⁷ Richards, 1932: 315.

Yemen bölgesine özel bir sarı boyarmadde olduğu İbn Havkal, Kazvini ve Dîneverî'den öğrenmekteyiz. Öyle ki, Akdeniz coğrafyasında safran, aspir, muhabbet çiçeği gibi üretim veya ticaret ağı olan bir sarı boyarmadde olmadığı düşünülmektedir.

2.3.5. Boyacı Sumağı (*Cotinus coggygia* Scop)

Duman ağacı ve peruk çalısı olarak da bilinen boyacı sumağı, yoğun, gür yaprakları olan 2 ile 5 metrelik bir çalıdır. Dayanıklı bir bitki olan boyacı sumağı farklı topraklara uyum sağlayabilir. Kökeni Güney Avrupa ve Çin olan boyacı sumağı, Güney Avrupa'nın çalılık ve makilik alanlarında yaygın olarak görülür. Ayrıca Orta Avrupa ve Anadolu'da ise yoğunlukla Akdeniz kıyılarında maki alanlarında varlık göstermektedir. İtalya'da, boyacı sumağı'nın İtalyanca adı olan scotano ismine atfen adı Scotaneto bölgesi olarak isimlendirilen ve 1473 tarihli belediye tüzüklerinde türün korunmasına yönelik bilinen ilk önlemlerin alındığı bölgede de boyacı sumağı yaygın olarak görülmüştür⁵⁹⁸.

Boyacı sumağı'nın dalları ve yapraklarındaki yüksek tanen içermesi onu debbağlar arasında popüler bir ürün haline getirmiştir. Boyacılar içinse, gövdesi ve iri dalları sarı boyarmadde içerdiği için önemlidir. Pegolotti, boyacı sumağı'nın (Iscotano) gövdesi ne kadar kalın ve kabuğu ne kadar inceyse içi o kadar sarıdır ve iyidir der. Pegolotti'nin gövde içinde vurgulamış olduğu sarılık kumaş boyamada kullanan boyarmaddenin olduğu bölümdür. Ayrıca bu açıklamalardan gövde ya da kalın dalların kesilerek satıldığı anlamı da çıkmaktadır çünkü yapraklardan ve ince dallardan bahsetmez. Bu da o ürünün doğrudan boyacıların kullanımı için olduğunu gösterir. Eserde boyacı sumağı, Venedik ve Pisa'da ticarete konu edilir⁵⁹⁹. XIV.yüzyılda Floransa ipek loncasının boyama fiyat listesinde 1 pound (0,45 kg.) ağırlığındaki ipeğin boyacı sumağı ile sarıya boyamanın ücreti on iki piccioli olarak belirtilmektedir⁶⁰⁰.

Elimizdeki kısıtlı veriler boyacı sumağı'nın İtalya'daki boyahanelerde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Özellikle Yakındoğu veya Anadolu'daki boyahanelerde kullanıldığına dair bir veriye ulaşamasak da muhtemelen o bölgelerdeki boyacıların da boyacı sumağı'nı kullanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Boyacı sumağı'ı kabuğun ve yaprakların öğütülüp mordanlı, boyama yöntemi ile boyandığında aşağıdaki tabloda boyama reçetesinde yer verilen renkler elde edilirdi.

⁵⁹⁸ Harsch, 2020: 360; Karadağ, 2007: 30.

⁵⁹⁹ Pegolotti, 1936: 139, 208, 371.

⁶⁰⁰ Staley, 1906: 228.

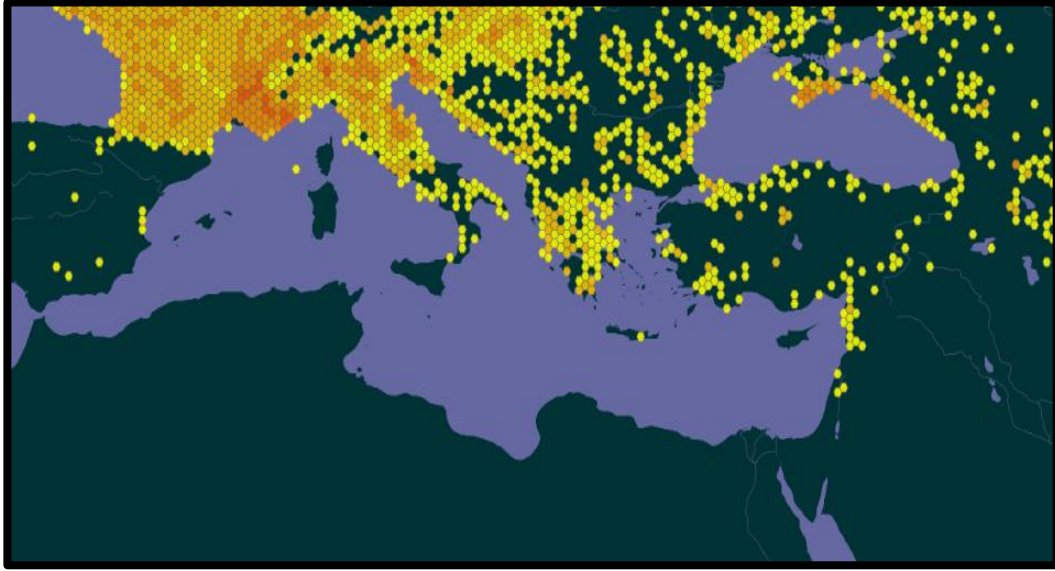
Tablo12: Boyacı Sumağı'nın Boyama Reçetesi

Mordan	KAl(SO₄)₂.12H₂O Şap	FeSO₄.7H₂O Demir Şapı	CuSO₄.5H₂O Bakır Şap	SnCl₂ .2H₂O Kalay
Mordan %	20	4	5	4
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	60	60	60	60
Boya Bitkisi %	30-50	30-50	20-50	30-50
Sıcaklık °C	100	100	100	100
Zaman (dk)	30	30	30	30
Renk	Kahve-sarı	Zeytin rengi	Haki	Sarı

Kaynak: (Karadağ, 2007: 30).

Aşağıda yer verdiğimiz görsel boyacı sumağı'nın Akdeniz Havzası'nda bulunduğu bölgeleri göstermektedir. Özellikle geçmişte Avrupa'da yoğun olduğu bilinen boyacı sumağı yine varlığını sürdürmektedir. Fakat bir hususu belirtmekte fayda görmekteyiz. Boyacı sumağı görüntüsünden dolayı Avrupa'daki bahçelerde peyzaj ögesi olarak da kullanılmaktadır. Bu yoğunlaşmış görüntü peyzaj öğelerini de içerebilmektedir.

Harita 6: Günümüzde Boyacı Sumağı'nın Akdeniz'deki Varlığı

Kaynak: <https://www.gbif.org/species/3190522> (Erişim Tarihi: 8/03/2022).

SONUÇ

Ortaçağ Akdeniz’inde boyama sanayi ve boyarmaddelerini incelediğimiz çalışmamızda Bizans İmparatorluğu kaynakları bizlere yoğunluklu olarak mor boya üzerine uygulamalar ve tedbirler alındığını göstermiştir. Boyama işi yapılacaksa mutlaka loncaya bağlı olunması gerektiği ve lonca kurallarına uygun hareket etmelerinin gerekliliği görülmüştür. Özellikle sahte mor üretiminin ciddi yaptırımları olduğu tespit edilmiş olup her zaman aslına uygun şekilde gerçek mor yapımı üzerinde baskı kurulmuştur. Nitekim; II. Theodosius kanunları ile mor boyacılara adeta katı bir kast sistemi uygulanmıştır. Dolayısıyla mor boyacılık, doğuştan gelen kabullenilmiş bir meslek olarak nesilden nesile aktarılmıştır. Bu katı uygulamanın sonucu olarak boyama sanayi ihtiyaç fazlası bir mor boyacı ya da mor toplayıcısı meydana getirmiştir. Nitekim boyacıların artan sayısı karşısında I. Iustinianus döneminde düzenleme ihtiyacı doğmuş ve bu katı uygulamaya son verilmiştir. Bizans İmparatorluğu’nda *Eparkhos Kitabı* ile mesleklerin loncalar halinde ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Bizanslı boyacıların, ipek boyacıları loncası altında teşkilatlanmış oldukları anlaşılmaktadır. Mor boyama üzerinde yapılan bir düzenlemenin de yine X. yüzyıla denk geldiği görülmüştür. Nitekim boyacılarla ilgili tespit edebildiğimiz tek kurşun mühür Leremias adında bir mor boyacıya aittir. Leremias’a verilen bu kurşun, onun pozisyonun diğer boyacılardan farklı bir konumda olduğunu düşündürmektedir. Mor boyama sanayiinin reisi konumunda olabileceği ve denetleme yetkisine haiz olabileceği de bu düşünceler arasında yerini almıştır. Bizans İmparatorluğu’nda merkez boyahane olan Konstantinopolis Boyahanesi, II. Mehmed şehri fethedene kadar varlığını sürdürmüştür. Başkent haricinde Finike de önemli mor boyama merkezi olarak Antik dönemden bu yana gelen konumunu koruduğu anlaşılmıştır. Fakat onun da faaliyeti VII. yüzyıl ile birlikte başlayan İslâm fetihleriyle son bulmuştur. Sardis şehrinde de önemli bir Bizans boyahanesi vardır fakat bu boyahanelerin de VII. yüzyıldan sonra faaliyetinin durduğu anlaşılmaktadır. Sözü edilen boyahanelerin dışında Tell Beit Mirsim, Kudüs, Palmira, Stobi ve Pamukkale’deki boyahane varlıkları arkeolojik kazılarla tespit edilmiştir.

Yakındoğu’da Bağdat, Basra, Kûfe, Lazkiye, Banyas, Ludd, Beytüllahim, Kudüs, Yafa, Remle, Dimyat, Tinnis, Batı’da Granada, Baza, Fas’ta bulunan boyahanelerde özellikle Yahudilerin Müslümanlarla birlikte boyacılık mesleği yaptıkları tarihsel kaynaklar ışığında ortaya çıkmıştır. İtalyan şehir devletlerinde ise; Brindisi, Floransa, Lucca, Venedik, Cenova’da boyahanelerin faaliyette olduğu anlaşılmıştır. Anadolu’da Konya, Seydişehir, Kayseri, Sivas, Kırşehir, Bursa, Amasra, Tokat, Edirne ve Uşak’ta boyahanelerin varlığı tespit edilmiştir.

Boyacılık mesleğinin Yahudilerin tekelinde olduğu genellemesine ve bu çıkarımın Yakındoğu’daki şehirlerde kabul edilebileceğini fakat özellikle Anadolu’da boyacılık mesleğinin

Müslümanlarca yürütüldüğünü söylemek mümkündür. Öyle ki, Konyalı boyacı Salim oğlu Hoca Yusuf, Konyalı Hasan oğlu Fahreddin Yunus, boyacı Hasan, Konyalı el-Emir Biremunî, boyacı Sinan, gibi vakfiyenâmelere yansıyan bu isimler, boyacılık mesleğinin Müslümanlarca da bilinip yapıldığını göstermesi açısından çok önemlidir.

Boyacıların Ortaçağ Akdeniz’inde bulundukları bölgelere ve döneme göre lonca, fütüvvet, Ahîlik teşkilatları ile meslek birliklerini sağladıkları anlaşılmaktadır. Özellikle boyacıların İslâm dünyasında ayrı bir meslek birliği varken Floransa’da 1300’lerde kısa süreli bir boyacı loncası varlık gösterebilmiştir. Genel itibariyle hep dokumacıların bünyesinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Burada bir konuya da değinmek yerinde olacaktır. Haçlı Seferleri ile birlikte doğudan batıya pek çok teknik bilginin aktarıldığı bilinmektedir. Doğu’dan aktarılan bir konunun da meslek birlikleri üzerinde etkili olduğunu vurgulamak isteriz. Nitekim İslâm devletlerinde erken dönemlerden itibaren başlayan meslek birlikleriyle teşkilatlanmalar görülürken İtalya’da bu durumun Haçlı seferleri sonrasında gerçekleşmiş olduğu tespit edilmiştir. Özellikle de Haçlı seferlerinden sonra İtalya’daki boyama sanayinin hızla gelişmiş ve İtalyan boyamacılığı Akdeniz’de görünür hale gelmiştir. Böylelikle XIV. yüzyılda İtalyanlar boyamacılık alanında pek çok devletin önüne geçmiştir.

Boyacıların denetim konusunda ise bulundukları bölgeye göre kurallara tabi oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim İtalyan şehir devletlerinde boyacılar Arte di Calimala ve Arte della Lana gibi loncaların denetim ve kontrolü altında mesleklerini yapmışlardır. İslâm dünyasında ise fütüvvet, Ahîlik ve hisbe çevresinde gelişen bir kontrol ve denetim mekanizması kendini göstermiştir. Özellikle hisbe kuralları ile sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmuşlardır. Kurallar ve denetimler konusunda bir ortak nokta tespit edilmiştir. Nitekim; Bizans’tan Osmanlı’ya Ortaçağ Akdeniz medeniyetleri özelinde boyama kuralları incelendiğinde yoğunlukla kırmızılar üzerinde durulmuştur. Bu durum boyacılık alanında hilenin en çok kırmızı ve tonlarının oluşturulması sırasında yapıldığını düşündürmektedir.

Boyarmaddeler ve boyamaya yardımcı madde olan şap konusunda da Batı Akdeniz’in Doğu Akdeniz’e ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Öyle ki, Toscana’da çivitotu ve kökboya tarımı yapılmasına rağmen bölge ihtiyacını karşılamaya yetmemekteydi. Bu durum Batı’nın Doğu’daki boyarmaddelere ihtiyaç duymasına sebep olmuştur. Ayrıca boyama sanayinin vazgeçilmez ürünü olan şap konusunda, XIII. yüzyıla kadar Mısır’daki, XIII. yüzyıldan sonra Anadolu’daki şapın, Akdeniz şap piyasasının baskın gücü haline geldiği görülmüştür. Bu bölgelerdeki şapın baskın gücü 1462 yılı Tolfa şapının keşfiyle azaldığı bilinmektedir.

Ortaçağ Akdeniz’inde kullanılan boyarmaddelerle ilgili genel bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Kökboya Ortaçağ Akdeniz’inin pek çok bölgesinde yayılmıştır. Bu nedenle kökboya’nın kolay ulaşılabilir bir bitki olması ve boyama özelliklerinden dolayı çok kullanılmasına yol açmıştır. Fakat Doğu’da bu boyarmaddenin daha yaygın bulunması Batı’nın artan ihtiyacına karşılık verildiği görülmüştür. Nitekim Mısır, kökboya tarımının yapıldığı önemli bir yer olduğu için İskenderiye’ye gelen tüccarlar kökboya’yı oradan temin etmişlerdir. Kökboya ticaretinde İskenderiye ve Kıbrıs ön plana çıkarken, İskenderiye’de satılan kökboya’nın Mısır üretimi olduğu, Kıbrıs’ta satılan kökboya’nın ise Suriye menşeli olduğu tespit edilmiştir. Akdeniz’in önemli boyarmaddesi olan kökboya’nın Hindistan’a ve Uzak Doğu’ya ithal edildiğini de belirtmek isteriz. Elimizdeki kaynaklar ışığında bakkam’ın IX. yüzyılda Hindistan’dan ithal edilerek Doğu Akdeniz’de kullanıma girdiği görülmüştür. Akdeniz Havzası’ndaki bakkam ticaretinin en yoğun olduğu dönem ise XIV. yüzyıldır. W. Heyd, özellikle bakkam’ın Haçlı seferleri sonrasında Batı’ya gittiğini iddia etmiştir. Fakat çalışmamız sırasında bakkam’ın Haçlı seferleri öncesinde Avrupalı tüccarlara satılan bir ürün olduğu tespit edilmiştir. İthal boyarmaddelerinden olan bakkam’ın Akdeniz’de yetiştirilmeye çalışıldığını ve bunun Marco Polo tarafından denendiğini bir kere daha vurgulamak isteriz. Bakkam ticaretinde de İskenderiye’nin ön plana çıktığı görülmüştür.

Akdeniz’deki ticari faaliyetlere konu olan bakkam, Hindistan’dan gövde halinde ithal edilmiştir. Bunun boyamada kullanılması için kesilip öğütülmesi gerekmektedir. Bu konuda İtalya’da XIV. yüzyılda “bakkam kesicileri” adında bir mesleğin olduğu bilinirken, Doğu Akdeniz’de bakkam’ın kesim ve öğütülmesi işinin marangozlar mı yoksa boyacılar tarafından mı yapıldığı bilinmemektedir. Hayvansal boyarmaddelerden olan kırmızı’nın iki türü karşımıza çıkmıştır. Bunlar; Kermes Vermilio (kırmızı) ve Porphyrophora Hameli Brand (Ağrı Dağı Kırmızı)’dır. Kırmızı İtalya’da yoğun olarak kullanılmaktadır. Yoğun kullanım kırmızı üretim ve ticaretinin denetiminde katı uygulamaları beraberinde getirmiştir. Öyle ki, taşşış gibi bir usulsüzlük yapıldığında ağır cezaların verildiği tek yer yine İtalya olmuştur. Batı Akdeniz’in ihtiyacının yoğunlukla Endülüs’teki kırmızı’dan karşılandığı, Doğu’nun ise kendine has türü olan Ağrı Dağı kırmızı’ı olduğu tespit edilmiştir. Batı Akdeniz’in, Doğu Akdeniz’e diğer boyarmaddelerde olduğu gibi ihtiyaç duymadığı tek boyarmadde kırmızıdır. Nitekim Sicilya Kralı II.Roger’ın Pelerininin kırmızı ile, Fatih Sultan Mehmed’in kaftanının ise Ağrı Dağı kırmızıyla boyandığının tespit edilmesi bunun en güzel örneğini sunmaktadır.

Hindistan’dan ithal edilen lak’ın da Akdeniz’e açılan kapısı İskenderiye’dir. Hindistan’dan gelen lak ve bakkam’ın 11. yüzyıla ait fiyatları karşılaştırıldığında bakkam’ın lak’tan daha ucuz

bir boyarmadde olduğu ortaya çıkmaktadır. Lak'ın da bakkam gibi Akdeniz'de ham haliyle bulunduğu ve dallarıyla ithal edildiği görölmüştür. Akdeniz ticaretinde ise dallardan arındırılıp satışa sunulduğu tespit edilmiştir. Bakkam'da olduğu gibi lak'ın da satışa sunulmadan önce işlemin boyacılar tarafından yapılıp yapılmadığı net değildir. XII. yüzyıl itibariyle hem lak hem de bakkam ticaretinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Öyle ki, XII. yüzyıla kadar Hindistan'dan gelen iki ürünün ticaretini hem Müslümanların hem de Yahudilerin yapabildiği, XII. yüzyıldan sonra lak ticaretinin Yahudi tüccarlara, bakkam ticaretinin ise Müslüman tüccarlara bırakıldığı anlaşılmıştır.

Ortaçağ Akdeniz'inde mureks boyamacılığının, Antik dönemden kalan Yakındoğu'daki boyama merkezlerinde sürdürüldüğu tespit edilmiştir. Fakat VII. yüzyılda başlayan İslâm fetihleriyle birlikte bu merkezlerin kaybedilmesi, mureks boyamacılığının Konstantinopolis'te yoğunlaşmasına sebep olmuştur.

Endülüs'e Müslüman egemenliği ile birlikte gelen ve önem kazanan safran, onu Batı Akdeniz'deki en önemli üreticisi konumuna getirmiştir. Akdeniz'in safran ihtiyacının önemli bir kısmı Endülüs'ten sağlanmıştır. XIII. yüzyıl itibariyle de İtalya'da safran üretilmeye başlandığı ve XIV. yüzyıla gelindiğinde Akdeniz'de meşhur olan Toskana safranı karşımıza çıkmaktadır. İskenderiye, pek çok boyarmadde de olan üstünlüğünü sürdürse de bu üstünlüğünü safran'da kaybetmiştir. Öyle ki, Tunus'tan, Yemen'den ve Anadolu'dan İskenderiye'ye safran ihraç edildiği dikkat çekmektedir. Ayrıca satışında ilginç hilelerin yapıldığı bir ürün haline gelmiştir. Nitekim tavuk eti liflerinin safran torbalarına karıştırılarak satılmaya çalışıldığına şahit olunmuştur. Aspir'in ise safran'ın gölgesinde kalmış ve onun ucuz bir alternatifi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Safran her ne kadar diğer boyarmaddelere kıyasla daha pahalı olabileceği düşünülse de onun içeriğindeki yüksek boyama kabiliyeti daha az boyarmadde kullanılarak daha çok boyama yapılmasına imkân sağlamıştır.

Ortaçağ'da sarı boyarmaddeler arasında en çok kullanılan boyarmadde olmasına karşın en az bilgi sahibi olunan muhabbet çiçeği'dir. Günümüze ulaşan tekstil malzemelerinin boyarmadde analizlerinde sarı renkte ve kökboya karışımıyla yeşil renkte en çok onun kullanıldığı görölmektedir. Günümüze kadar gelen örneklerle Ortaçağ Akdeniz'inin sarı boyarmaddeleri arasında ilk sırayı almaktadır. Çalışmamız sırasında kullandığımız eserler arasında sadece Pegolotti'de karşımıza çıkan bu boyarmaddenin Kıbrıs'ta satışta olduğu anlaşılmaktadır. Muhabbet çiçeği'nin Kıbrıs'ta tarımının yapılıp yapılmadığı konusunda ise bilgi sahibi değiliz. Nitekim hemen hemen bütün Akdeniz kıyılarında görülen bu bitkinin Yakındoğu'da toplanıp boyarmaddelerin deposu konumunda olan Kıbrıs'ta satışa sunulmuş olabileceği de dikkatlerden

kaçmamalıdır. Bir diğer sarı boyarmaddelerden olan ve kaynaklarda adı geçen bitki ise vers'tir. Ancak Akdeniz' de yaygın kullanım alanı bulunmayan bir bitki olduğu düşünülmüştür. Nitekim liken Akdeniz'de bulunmasına rağmen sadece İtalyanların kullandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla liken yerel kullanıma has bir boyarmadde olabilir. Boyamacılıkta kullanılan diğer bir boyarmadde de boyacı sumağı'dır. Bahsi geçen boyarmaddenin, Akdeniz kıyılarında makilik alanlarda yaygın olarak yetişiyor olması onun Ortaçağ kaynaklarına yansımamasına neden olmuş olabilir.

Bu çalışmanın bugüne kadar yapılan çalışmalarda hep dokumacıların gölgesinde kalan boyacıların ve onların kullandığı boyarmaddelerin görünür hale gelmesini sağlayacağını düşünmekteyiz. Boyama sanayiinin, dokuma sanayiinin ayrılmaz bir bütünü değil birbirini tamamlayıcı endüstriler olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamak isteriz. Her ne kadar dokumayı üne kavuşturan dokuma teknikleri gündeme getirilse de kullanılan boyalar hep arka planda kalmıştır. Ya hiç değinilmeyen ya da nadiren satır arasında değinilen bir konu olarak görülmüştür. Son olarak söylemek gerekirse; çalışma sırasında tespit edebildiğimiz boyarmaddelerden kökboya kırmızıyı, çivitotu maviyi ve muhabbet çiçeği'nin ise sarı rengin oluşturulmasında diğer boyarmaddelere göre ipi göğüslediği bir gerçektir. Fakat Ortaçağ boyacılarının kullanmış olduğu boyarmaddelerin çalışmamız sırasında yer verdiğimiz boyarmaddelerle kısıtlı olduğunu söylemek yanlış olur. Bu boyarmaddeler kaynaklarda yer edinmiş olmakla birlikte günümüze ulaşan tekstil malzemeleriyle de rüştünü ispatlamış ve yüzyıllara meydan okumuş boyarmaddelerdir.

BİBLİYOGRAFYA

Ana Kaynaklar

- ad-Dīnawarī. (1974). *Kitābü'n-Nebât: el-Cüz'ü's-sâlis ve'n-nısfü'l-evvel mine'l-cüz'i'l-hâmis*. (B. Lewin, Ed.) Wiesbaden.
- Agricola, G. (1912). *De Re Metallica*. (H. C. Hoover and L.H. Hoover, Trans.) London: The Mining Magazine.
- Al- Maqrîzi. (2022). *al-Khitat I-IIa-IIb*. (K. Stowasser, Trans.) Liège: Brill.
- al-Balâdhuri. (2002). *Kitâb Futûh Al-Buldân*. (P. K. Hıttı, Trans.) New Jersey: Gorgias Press.
- Al-Makkarî. (1840). *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelûsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Hatîb The History of The Mohammedan Dynasties in Spain I*. (P. Gayangos and W.H, Trans.) London: Allenn & Company.
- Al-Maqrizi. (2020). *al-Habar 'an al-basar V/6*. (M. Penelas, Trans.) Boston: Brill.
- Barbaro, N. (1953). *Konstantiniye Muhasarasi Ruznamesi*. (Ş.T. Diler, Çev.) İstanbul: İstanbul Halk Basımevi.
- Cennini, C. (1922). *The Book of the Art of Cennino Cennini*. (C.J. Herringham, Trans.) London: George Allen&Unwin Press.
- Codex of Justinian. (2016). (J.F. H. Blume, Trans.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Conti, N. (2004). *De L'inde Les Voyages En Asie de Niccolo ' de' Conti*. (M.G. Laferte, Trans.) Belgium: Brepols Publishers.
- Pedanius, D. (2005). *De Materia Medica*, trans. (L. Y. Beck, Trans.) Hildesheim: Olms&Weidmann Publishing.
- Dukas. (1956). *Bizans Tarihi*. (V.L. Mirmiroğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları.
- Ebû Yûsuf. (2019). *Kitâbü'l- Harâç*. (A. Özek, Çev.) İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Ebü'l-Fida. (2017). *Takvimü'l-Buldan*. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Ed-Dımeşki, (2021). *el-İşare ilâ Mehâsini't- ticâre*. (M. A. Koca, Çev.) İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Eflâkî, A. (1973). *Âriflerin Menkıbeleri I/II* (T. Yazıcı, Çev.) İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- El- Belâzuri. (2013). *Fütûhu'l Büldân*. (M. Fayda, Çev.) İstanbul: Siyer Yayınları.
- El- İdrisi. (2021). *Kadim Dünya Coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- El-Mukaddesî. (2023). *Ahsenü't-Takâsîm*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- El-Ömeri. (2014). *Mesâlikü'l Ebsâr*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.

- Erkal, G. (2022). *İbn Sa'îd el-Magribî, Kitâbu'l-Cogrâfyâ Adlı Eserin Notlarla Türkçe Çevirisi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). T.C. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı, Muğla.
- Esterâbadî, E.A (1990). *Bezm u Rezm*. (M. Öztürk, Çev.) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eş-Şeyzeri. (1993). *İslâm Devletinde Hisbe Teşkitâtı*. (A. Tunca, Çev.) İstanbul: Marifet Yayınları.
- et-Taberi. (2010). *Tarih-i Taberi III*. (M.F. Gürtunca, Çev.) İstanbul: Sağlam Yayınları.
- Guerra, P. (Ed.). (1864). *Statuto dell'Arte dei Tintori di Lucca del MCCLV*. Lucques: Bartolommeo Canovetti.
- Harmenopuli, C. (1851). *Manuale Legum Sive Hexabiblos*. (G. E. Heimbach, Ed.) Lipsiae.
- Herodotos. (2019). *Herodotos Tarihi*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hudûd al-Âlam. (1970). *Hudûd al-Âlam*. (V. Minorsky, Trans.) London: Messrs Luzac Company.
- Hudûdü'l-Âlem. (2020). (A. Duman ve M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Abdüzzâhir. (2021). *Kâtibinin Gözünden Sultan Baybars*. (A. Usta, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Arabî. (2002). *Endülüs Sûfîleri*. (R. Algan, Çev.) İstanbul : Drahma Yayınları.
- İbn Battûta. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi I/II*. (A. S. Aykut, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Baytar. (2017). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar*. Komisyon. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- İbn Ebû Zer'. (1972). *el-Enîsü'l-mu'trib bi-ravzi'l-kırât fî aḥbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*. Rabat: Darül Mansur.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat El-Arz İslâm Coğrafyası*. (R. Şeşen, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbn Hurdazbih. (2019). *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Sa'd. (2000). *Kitab at-Tabaqat II*. (A. Bewley, Trans.) London: Ta-ha Publishers.
- İbn Sina. (2018). *el-Kânûn Fi't-Tıb Tercümesi II*. (T. M. Efendi, Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- İbn-i Bibi. (1941). *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*. (M. N. Gençosman, Çev.) Ankara: Uzluk Basımevi.
- İbn'ül Awwam. (1802). *Libro De Agricultura II*. (J.A. Banqueri, Trans.) Madrid: En La Imprenta Real.
- İbnü'l Esîr. (1985). *El-Kamil Fi't-Tarih I-XI*. (M. B. Eryarsoy, Çev.) İstanbul: Bahar Yayınları.

- İbn Qayyim, (1998). *Medicine of The Prophet*. (P. Johnstone, Trans.) Cambridge: The Islamic Texts Society.
- İdrisi, (1836). *Geographie D'Edrisi*. (A. Jaubert, Trans.) Paris: A L'imprimerie Royale.
- İstahri. (2020). *Ülkelerin Yolları*. (M. Ağarı,Çev.) İstanbul : Ayışığı Kitapları.
- Kazvini. (2019). *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbad*. (M. Ağarı, Çev.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Lévi-Provençal, E. (2001). *Séville musulmane au début du XIIe siècle: le traité d'Ibn 'Abdun sur la vie urbaine et les corps de métiers*. Paris: Maisonneuve & Larose.
- Magnus, A. (1967). *Book of Minerals*. (D. Wyckoff, Trans.) Oxford: Clarendon Press.
- Magnus, A. (1999). *On Animals II*. (K. F. Kitchell and I. M. Resnick, Trans.) London: The Johns Hopkins University Press.
- Makrizi. (1998). *Kitâbu'l-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr II*. Beyrut: Dar el-Kitab el-İlmiya.
- Marco Polo. (2002). *The Travels of Marco Polo*. (M. Komroff, Trans.) London: W.W. Norton Company.
- Marco Polo. (2019). *Dünyanın Hikâye Edilişi*. (I. Ergüden ve Z.Z. İlkelen, Çev.) İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Mâverdî. (1996). *al-Ahkam as-Sultaniyyah*. (A. Yate, Trans.) London: Ta-Ha Publishers.
- Mevlânâ. (1992). *Dîvân-ı Kebîr VII*. (A.Gölpınarlı,Haz.) Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi.
- Muntaner, R. (2000). *Chronicle*. (L. Goodenough, Trans.) Cambridge: In Parentheses Publications Catalan Series.
- Nâsır-ı Hüsrev. (2020). *Sefernâme*, (A. N. Tokmak, Çev.) İstanbul: Demavend Yayınları.
- Neşrî. (1942). *Kitab-ı Cihan-nümâ I*. (F.R. Unat, M.A. Köymen, Haz.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Netherton, R., Crocker, R.G.R. (2006). *Medieval Clothing and Textiles II*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Pegolotti, B.F. (1936). *La Pratica Della Mercatura*. (A. Evans,Trans.) Cambridge: The Medieval Academy of America.
- Pero Tafur. (2016). *Pero Tafur Seyahatnamesi*. (H. Kılınç, Çev.) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Pliny. (1856). *The Natural History of Pliny IV*. (J. Bostock, H.T.Riley, H. G. Bohn, Trans.) London: York Covent.
- Pliny. (1961). *Natural History IX*. (H. Rackham,Trans.) Cambridge: Harvard University Press.

- Rubruck, W. (1990). *The Mission of Friar William of Rubruck*. (P. Jackson, Trans.) London: The Hakluyt Society.
- Saint Quentin, S. (2006). *Bir Keşif'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. (E.Özbayoğlu, Çev.) Antalya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Saltan, M. (2015). *El-Bekrî el-Mesâlik ve'l-Memâlik'in Tercüme ve Değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep.
- Smith, S. C., Hawthorne, G. J. (1974). *Mappae Clavicula: A Little Key to the World of Medieval Techniques*. *Transactions of the American Philosophical Society* (64)4, 1-128.
- Söylemez, M. (2001). *Cahız'ın Et-Tebessur Bi't-Ticare Adlı Risalesi*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42)1, 305-331.
- Strabo. (1950). *The Geography of Strabo VI*. (H. L. Jones, Trans.) London: Harvard University Press.
- Şeyrezi. (1999). *Nihayat al-Rutba fi Talab al-Hisba The Book Of The Islamic Market Inspector*. (R.P. Buckley, Trans.) Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, M.G. (2014). *The Alchemy of Al-Razi, A Translation of the "Book of Secrets"*. Create Space Publishing.
- The Book of The Eparch. (1937). (E. H. Freshfield, Trans.) Great Britain: Cambridge University Press.
- The Leyden and Stockholm Papyri. (2008). (E. R. Caley, Trans. W.B. Jensen, Ed.) Cincinnati: Oesper Collections in the History of Chemistry University of Cincinnati.
- Theodosian Code. (1952). (C. Pharr, Trans.) New Jersey: Princeton University Press.
- Theophilus. (1963). *On Divers Arts*, (J. G. Hawthorne, C.S. Smith, Trans.) Chicago: The University of Chicago Press.
- Theophrastus. (1916). *Enquiry Into Plants*. (A. Hort, Trans.) London: Heinemann Publishing.
- Thietmari. (1889). *Thietmari Merseburgensis Episcopi Chronicon*. (İ. MLappenbergh, Ed.) Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani.
- Tudelalı Benjamin. (2009). *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia İslâm Dünyası Gözlemleri*. (N. Arslantaş, Çev.) İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Türk Standartları Enstitüsü. (2003). *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*. Ankara: Türk Standartları Enstitüsü.

Varthema, D. L. (1863). *The Travels of Ludovico di Varthema*. (J.W. Jones, Trans.) London: The Hakluyt Society.

Vasari, G. (1998). *The Lives of the Artists*. (J. C. Bondanella-P. Bondanella, Trans.) New York: Oxford University Press.

Zhao Rukuo, (1911). *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the twelfth and thirteenth Centuries*. (F. Hirth-W.W. Rockhill, Trans.) St. Petersburg: Printing Office of the Imperial Academy of Sciences.

Araştırma Eserler

Acconci, A. (2014). Batıda İktidar Sembolleri, U. Eco (Ed.), *Ortaçağ II*. (ss.729-736.) İstanbul: Alfa Yayınları.

Adıbelli, A. I. (2020). *Kırşehir Kale Höyük 2018 Yılı Çalışmaları*. 41. Kazı Sonuçları Toplantısı II, (ss.503-520) Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Aktaş, S. (2014). *Razavî Fütüvvetnâmesi Hacibektaş Halk Kütüphanesi No: 49/560 Metin Çevirisi ve Değerlendirmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Nevşehir.

Altaş, D. (2017). *Ahî Teşkilatının Anadolu'ya Gelen Türkmenler Üzerindeki Etkileri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Sivas.

Anadol, C. (1991). *Türk-İslâm Medeniyetinde Ahîlik Kültürü ve Fütüvvetnâmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları.

Ashtor, E. (1983). *Levant Trade in the Later Middle Ages*. New Jersey: Princeton University Press.

Atayolu, S. (1937). Türk Kırmızısı, (ss.698-705), *II.Türk Tarih Kongresi*, İstanbul.

Athamina, K. (1989). The Black Banners and The Socio-Political Significance of Flags and Slogans in Medieval Islam. *Arabica*, 36/3, 307-326.

Avnı, G.(2014). *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine*, New York: Oxford University Press.

Ayalon, R. M. (1996). The First Century of Ramla. *Arabica, L'Oeuvre de Claude Cahen: Lectures Critiques*, (43)1, 250-263.

Ayalon, R. M. (2016). *Islamic Art and Archaeology in Palestine*. New York: Routledge.

Bakır, A. (2000). Ortaçağ İslâm Dünyasında Dokuma Sanayi. *Belleten* (64)241, 749-826.

Bakır, A. (2002). *Ortaçağ İslâm Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

- Bakır, A. (2005). *Ortaçağ İslâm Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim Kuşam ve Moda*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Balfour-Paul, J. (2004). *Indigo in The Arab World*. London: Routledge.
- Barkan, L. Ö. (1942). XV.Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I. *Tarih Vesikaları Dergisi*, (1)5, 326-340.
- Baykara, T. (1998). Kökboya. *Arış Dergisi*, (4), 64-71.
- Bayram, M. (2003). Ahiliğin Selçuklulardan Osmanlılara İntikali. *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, (93-104). İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Bedevian, K. A. (2021). *Resimli Çokdilli Bitki Adları Sözlüğü*. (R. Kızıler, Haz.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bekki, S., Yalçın, E. (2019). Bazı Fütüvvetnâmeler ve Şecerenameler Işığında Hz. Ali. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, (90), 25-46.
- Benli, Y. (2011). Ahilikte Şiilik Etkisi ve Ahiliğin Anadolu'da Aleviliğe Tesirleri Meselesine İlişkin Bazı Değerlendirmeler. I. *Uluslararası Ahilik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (185-216). Kırşehir.
- Bennison, K. A. (2009). *The Great Caliphs*, London : Yale University Press.
- Bogensperger, I., Mautendorfer, R. H. (2020). Dyeing in Texts and Textiles: Words Expressing Ancient Technology. *Egyptian Textiles and Their Production: 'Word' and 'Object'*. (pp.91-105). Lincoln: NE Zea Books.
- Brett, M. (2021). *Fâtımî İmparatorluğu*. (F. Yücel, Çev.) İstanbul: Kronik Yayınları.
- Bridgeman, J. (1987). Purple Dye In Late Antiquity And Byzantium. E. Spanier, (Ed.), *The Royal Purple and The Biblical Blue Argaman and Tekhelet*, (pp.159-165). Jerusalem: Keter Publishing House.
- Cahen, C. (1940). *La Syrie du Nord A L'époque Des Croisades Et La Principauté Franque D'antioche*. Paris: Paul Geuthner.
- Cahen, C. (2013). *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. (M. Daş, Çev.) İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Cahen, C. (2014). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. (E. Üyepazarcı, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Canan, İ. (1995). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi XVII*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ceylan, K. (2018). *Konya Ahileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, Ankara.
- Chenciner, R. (2005). *Madder Red*. London: Routledge.
- Clarke, E. B. S. (2022). Silk Along the Silk Roads: Diversity and Eclecticism. S.E.B. Clarke and R.Y.Kondo (Ed.), *Byzantine Silk On The Silk Roads*. (pp.4-22). London: Bloomsbury.
- Colburn, K. (2012). Materials and Techniques of Late Antique and Early Islamic Textiles Found in Egypt. H. C. Evans and B.Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp.161-171). London: Yale University Press.
- Crawford, S. J. (1990). *The Byzantine Shops At Sardis*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Çavuşdere, S. (2007). *14. Yüzyıl İtalyan Kaynaklarında (Zibaldone Da Canal, Francesco Balducci Pegolotti, Pignol Zucchello) Türkiye Ticaret Tarihine Dair Kayıtlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş.
- Çayırdağ, M. (1981). Kayseri’de Kitabelerinden XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları. *Vakıflar Dergisi*, (XII), 531-582.
- Çelik, R. İ. (2014). *Türkiye Selçukluları Zamanında Anadolu’da Ahîlik Müessesesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Cipolla, M. C. (2021). *Para ve Akdeniz Uygarlığı*. (E. Turan, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çoşkun, F. (2010). 888/1483 Tarihli Karaman Eyaleti Vakıf Tahrir Defteri. *Vakıflar Dergisi*, (33), 15-51.
- Çöteli, G. M. (2016). İslâm Kentinde Vakıfların Ticaret Bölgesinin Oluşumu Üzerine Etkisi: Hayrat-Akar İlişkisinin Döngüsel Doğası. *Vakıflar Dergisi*, (45), 9-28.
- David Jacoby, D. (1992). Silk in Western Byzantium Before The Fourth Crusade. *Byzantinische Zeitschrift*, (84-85), 452-500.
- David Jacoby, D. (2019). Italian Trade in Anatolia, Eighth-Thirteenth Century. *Cultural Encounters in Anatolia in the Medieval Period: The Italians in Anatolia During 12th-15th Centuries Symposium Proceedings* (pp.7-24.). İstanbul: Vekam.
- Day, J. (2002). The Levant Trade in the Middle Ages. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium*. (pp. 807-814). Washington: Dumbarton Oaks.
- Dean, T., Waley, D. (2023). *The Italian City-Republics*, London: Routledge.
- Demirel, H. (2006). *Mahkeme Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İlk Yarısında Bursa Vakıfları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Bursa.

- Demirkent, I. (1997). Haçlı Seferleri. İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Demirkent, I. (2002). Haçlı Seferleri. C. H. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* VI. (ss.1133-1161). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Demirkent, I. (2003). XII. Yüzyılda Kadar Bizans'da Loncalar. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, (ss.61-70). İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Dixon, E. (1898). The Florentine Wool Trades in the Middle Ages: A Bibliographical Note, *Transactions of the Royal Historical Society* (12), 151-179.
- Doğan, N. (2014). Erken Abbâsi Hilafetinde Bir Veliahtlık Krizi: Şii İmâm Ali Er-Rızâ'nın Veliaht Tayin Edilişi ve Bağdat Muhalefeti. *Belleten*, (78)283, 855-878.
- Dölen, E. (1992). *Tekstil Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Teknik Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Dönmez, F. (2014). *Erken Osmanlı Döneminde Sivas'ın Sosyal ve Ekonomik Durumu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Sivas.
- Dursun, D. (1992). Bornu. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (6), 293-295.
- Elinç, K. E. (2007). *Batı Anadolu'da Helenistik Roma Dönemleri'nde Bahçe Mimarisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Antalya.
- Epstein, A. S. (1991). *Wage Labor & Guilds in Medieval Europe*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- Erciva, B.G. (2018). Mavi Boya İndigo Bitkisinin Tarihsel Serüveni. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* (11)60, 547-553.
- Erdem, E. (2012). Anadolu Türk Medeniyetinin İnşasında Ahîlik Kurumunun Sosyal ve Ekonomik Katkıları. 2. *Uluslararası Ahîlik Sempozyumu*, (ss.19-30). Kırşehir: Sfn Yayıncılık.
- Ergenç, Ö. (2014). Osman Gazi'nin Liderliğinin ve Karizmasının Ortaya Çıkışı. E. Ayla (Ed.), *Halil İnalcık Osmanlı Tarihini Yeniden Yazmak Kuruluş*, (ss.67-79). İstanbul: Hayykitap.
- Evans, C. E. (2012). Byzantium and Islam: Age of Transition 7th-9th Century, H. C. Evans and B. Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp.4-11). London: Yale University Press.
- Eyüboğlu, Ü., Okaygün, I., Yaraş, F. (1983). *Doğal Boyalarla Yün Boyama*. İstanbul: Uygulamalı Eğitim Vakfı Yayınları.
- Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1985.

- Filippi, G. (1889). *L'arte dei mercanti di Calimala in Firenze*. Torino: Fratelli Bocca Editori.
- Fleet, K.(2009). *Erken Osmanlı Döneminde Türk-Ceneviz Ticareti*. (Ö. Akpınar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Flood, B. F. (2012). The Qur'an. H. C. Evans and B.Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp.265-277). London: Yale University Press.
- Foss, C. (1976). *Byzantine And Turkish Sardis*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Fögen, T. M. (1991). Constantine Hermenopoulos. A. P. Kazhdan (Ed.), *O.D.B*, New York: University Press, 1991.
- Freyde, B.E. (1983). *Studies in Medieval Trade and Finance*. London: The Hambledon Press.
- Garsoian, G. N. (1991). Artasat . A. P. Kazhdan (Ed.), *O.D.B.*, (p.194). New York: Oxford University Press.
- Gimpel, J. (2004). Ortaçağda Endüstri Devrimi. (N. Özüaydın, Çev.) Ankara: Tübitak Yayınları.
- Goitein, D. S. (1973). *Letters of Medieval Jewish Traders*. New Jersey: Princeton University Press.
- Goitein, D. S. (1999a). *A Mediterranean Society I*. London: University of California Press.
- Goitein, D. S. (1999b). *A Mediterranean Society II*. London: University of California Press.
- Gökbilgin, T. (1964). 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm. *Vakıflar Dergisi*, (VI), 51-61.
- Gökbilgin, T. (1968). XVI. Asırda Karaman Eyaleti ve Lârende (Karaman) Vakıf ve Müesseseleri. *Vakıflar Dergisi*, (VII), 29-38.
- Gueye, M. (2016). XIII. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Kadar Batı Afika'da İslâmiyet'in Yayılışı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güneş, C. (2017). IX.-XI. Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Yönetimine Dair Bazı Tespitler. *Tarih Okulu Dergisi*, (XXXII), 717-731.
- Güngörmez, Z. (2014). XI-XII. Yüzyıllarda Doğu Akdeniz'de Ticaret (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş.
- Harsch, M. (2020). *La Teinture Et Les Matières Tinctoriales À La Fin Du Moyen Âge*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Université Paris Cité; Università Degli Studi, Padoue.
- Heyd, W. (1886). *Histoire du Commerce Du Levant Au Moyen Age II*. (F. Raynaud, Trans.) Leipzig: Otto Harrasowitz.
- Heyd, W. (2000). *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi I*. (E. Z. Karal, Çev.) Ankara: TTK Yayınları.

- Hinz, W. (1990). *İslâm'da Ölçü Sistemleri*. (A. Sevim, Çev.) İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Hitti, K. H. (2020). *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*. (S. Tuğ, Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hizmetli, M. (2011). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Ankara: TDV Yayınları.
- Hizmetli, M. (2017). Abbâsîlerde Hisbe ve Muhtesip: Bağdat Örneği. *Journal of History Culture and Art Research*, 6(6), 425-443.
- Hobson, M. J (2015). *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*. (E. Ermert, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İlçim, A. (2014). *Hatay'ın Sessiz Güzelleri 900 Yabani Çiçek Hatay Bitki Envanteri*. Hatay: Hatay Valiliği Yayınları.
- İmer, Z. (1999). Türklerin Dokuma Sanatında Boyacılık. *Erdem Dergisi*, (10)29, 331-353.
- İnalcık, H. (1996). Filori. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (13), 106-107.
- İnalcık, H. (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). *Bursa Araştırmaları*. (Y. Oğuzoğlu, Haz.) Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı.
- İnalcık, İ., Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*. (Halil Berktaş, Çev.) İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İpek, A. (2017). Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmızı. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (10) 17-28.
- İsmet Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 359-374.
- İzgi, C. (1999). İbnü'l Avvâm. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (20), 524.
- İznik, E. (2011). İmparator Diocletianus'un Tavan En Yüksek Fiyatlar Fermanı Edictum de pretiis Rerum Venalium. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (30)49, 97-130.
- Jacoby, D. (2004). Silk Economics and Cross-Cultural Artistic Interaction: Byzantium, the Muslim World, and the Christian West. *Dumbarton Oaks Papers*, (58), 197-240.
- Jacoby, D. (2005). Production et Commerce de l'alun Oriental en Méditerranée, XIe -XVe siècles. P. Borgard and J. P. Brun (Ed.), *L'alun de Méditerranée*. (pp.291-354). Naples: Publications du Centre Jean Berard.

- Jacoby, D. (2009). Venetian Commercial Expansion in the Eastern Mediterranean 8th-11th Centuries. M.M. Mango (Ed.), *Byzantine Trade 4th-12th Centuries The Archaeology of Local, Regional and International Exchange*. (pp.371-393.) Farnham Ashgate Publishing.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 18, 133-143.
- Kallek, C. (2001). Kantar, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 317-320.
- Kallek, C. (2018). Ahlaklı Pazar Kültürü: Şeyzeî'nin Nihâyetü'r-Rütbe'si. *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (23)44, 1-33.
- Kallek, C. (2022). *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi II*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kalligas, H. (2002). Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium*. (pp. 879-897). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Kalligas, H. (2010). *Monemvasia A Byzantine City State*. New York: Routledge.
- Karabaş, O. (2019). *Selçuklular Devrinde Konya, Kayseri, Niğde ve Sivas Şehirlerinin Fiziki Yapı Bakımından Karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Niğde.
- Karadağ, R. (2007). *Doğal Boyamacılık*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Geleneksel El Sanatları ve Mağazalar İşletme Müdürlüğü Yayınları.
- Karadağ, R., Yurdun, T. (2010). Dyestuff and Colour Analyses of Seljuk Carpets in Konya Ethnography Museum. *Conservation and the Eastern Mediterranean*, 178-183.
- Kaya, M. (2020). el-Müfredât. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (31), 504-505.
- Kayaoğlu, İ. (1981). Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (24), 359-374.
- Kazıcı, Z. (1988). Ahîlik. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (1), 540-542.
- Kazhdan, A. (1991). Guilds, A. P. Kazhdan (Ed.), *O.D.B.*, (p.887). New York: Oxford University Press.
- Keklik, M. (2021). Razavî Fütüvvet-Nâmesi'nde Peygamberler ve İlk Şed Kuşananlar. *Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (7), 9-34.
- Keleş, B. (1998). *Bahrî Memlûkler'de İktisadî ve Ticarî Hayatı 1250-1382* (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kepçioğlu, K. (1942). Bursa'da Şer'i Mahkeme Sicillerinden ve Muhtelif Arşiv Kayıtlarından Toplanan Tarihi Bilgiler ve Vesikalar. *Vakıflar Dergisi*, (II), 405-421.
- Kılıç, Y. (2018). *Antik Çağ'da Boya ve Boyama* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Koca, S. (2002). Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar. C. H. Güzel, K. Çiçek- S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi VII.* (ss. 519-534). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, Ü. (2009). Ortaçağlardan XVI. Yüzyıl Sonlarına Tekstil Boyacılığı. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, (VI)*1, 109-155.
- Kondo, Y. R. (2022). The Spread of Byzantine Silk Samite Towards the Jacquard Loom. S.B.Clarke-R. Y. Kondo, (Ed.), *Byzantine Silk On The Silk Roads.* (pp.46-68). Great Britain: Bloomsbury Visual Arts.
- Konyalı, H. İ. (1968). Bir Hüccet İki Vakfiye. *Vakıflar Dergisi, (VII)*, 97-110.
- Konyalı, H. İ. (2007). *Âbideleri ve Kitabeleri ile Konya Tarihi.* (M. Ali Orak- Ali Bektaş, Haz.) Konya.
- Korur, R. N. (1397). *Türkiyede Nebatî Boyalar.* Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü.
- Küçükdağ, Y. (2003). Anadolu Selçuklu Devleti'nde Ahî Teşkilâtının Kurulması. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri,* (ss.84-85). İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Laiou, E. A. (2002). The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium.* (pp.310-375). Washington: Dumbarton Oaks.
- Lapidus, M. I. (2005). Cambridge Resimli İslâm Dünyası. (F. Robinson, Ed.) ,(ss.9-10), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Lappa, K. M. (2002). Medieval Athens. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium.* (pp. 639-646). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Lombard, L. (2020). *İslâm Medeniyetinin Altın Çağı.* (N. Uzel, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Lopez, S. R. (1945). Silk Industry In The Byzantine Empire. *Speculum, (XX)*, 1-42.
- Lopez, S. R. (1964). Market Expansion: The Case of Genoa. *The Journal of Economic History,* 24(4), 445-464.
- Mango, M. M. (1991). Berytus. A. P. Kazhdan (Ed.), *O.D.B.,* (pp.284-285). New York: Oxford University Press.
- Matschke, P.K. (2002). Commerce, Trade, Markets and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium.* (pp. 771-806). Washington: Dumbarton Oaks.
- Mazaheri, A. (1972). *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları.* (B. Üçok, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınevi.

- Meinardus, A.F.O., (1973). Balat (Ortaçağ'da Miletos) Kentinin Ekonomik Canlılığının Kanıtları. (Ş. Karadeniz, Çev.) *Belleten*, (37)14, 297-304.
- Merçil, E. (1993). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK Yayınları.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Ankara: TTK Yayınları.
- Mez, A. (2014). *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti İslâm'ın Rönesansı*. (S. Şaban,Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mietke, G. (2012). Vine Rinceaux. H. C. Evans and B.Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp.175-182). London: Yale University Press.
- Miller, W. (1911). The Zaccaria of Phocaea and Chios 1275-1329. *The Journal of Hellenic Studies*, (31), 42-55.
- Mina Moraitou, M. (2012). Animal Motifs. H. C. Evans and B.Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp.172-174). London: Yale University Press.
- Moghadda, A. (2017). *13.-15. Yüzyıllarda Anadolu'da Ahîlik: Kurumsallaşma, Toplumsal Yapı ve İdeoloji*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Moraitou, M. (2012). Secular Inscriptions. H. C. Evans and B.Ratliff (Ed.), *Byzantium and Islam Age of Transition*. (pp. 237-243). London: Yale University Press.
- Morrisson, C., Cheynet, C. J. (2002). Prices and Wages in the Byzantine Wolrd. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium*. (pp.817-878). Washington: Dumbarton Oaks.
- Morrisson, C., Sodini, P. J. (2002). The Sixth Century Economy. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium*. (pp.171-220). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Musallam, B. (2005). Müslüman Toplumun Düzeni. *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*, (F. Robinson, Ed.) (ss.224-273) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Muthesius, A. (1993). The Byzantine Silk İndustry: Lopez And Beyond. *Journal of Medieval History*, (19), 1-67.
- Muthesius, A. (2002). Essential Precesses, Looms and Technical Aspects of the Production of Silk Textiles. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium*. (pp. 147-168). Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Nâsır-ı Hüsrev. (1967). *Sefername*. (A. Tarzi,Çev.) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ocak, Y.A. (1996). Fütüvvet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (13), 261.

- Ohama, P., Tumpat, N. (2014). Textile Dyeing With Natural Dye from Sappan Tree *Caesalpinia sappan* L. Extract. *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Fashion and Textile Engineering*, (8)5, 432-434.
- Oncar, O. (2016). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunda Ahiler ve Ahîlik Kurumunun Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ahî Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kırşehir.
- Ozansoy, E. (2003). Eparkhos'lar Kitabına Göre X. Yüzyılda İstanbul'da Esnaf ve Ekonomi. *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, (ss.55-60), İstanbul: Globus Dünya Basımevi.
- Öntuğ, M. M. (2009). Uşak'ta Ahîlik ve Ahî Kurumları. *Vakıflar Dergisi*, (32), 143-154.
- Özcan, T. Ö. (2021). Kütahya'nın XIII-XVII. Yüzyıllar Arasındaki Uluslararası Ticaret Hayatındaki Yerine Dair Bazı Notlar (Şap, Saftan, Pamuk ve Kırmızı Böceği), *Kütahya Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Tarih Araştırmaları Kütahya Müzesi 2020 Yıllığı*, (ss. 387-395). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Özdal, N. A. (2016). *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özdal, N. A. (2018). Hazar Denizi Ticaret Havzası IX-XIII. Yüzyıllar. *History Studies* (10)1, 175-195.
- Özdal, N. A. (2019). *Ortaçağ İslâm Dünyasında Ekonomik Ekosistem*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Özdemir, M. (2003). Makkarî, Ahmed b. Muhammed. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (27), 445-446.
- Özdemir, M. (2014). *Endülüs*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Özdemir, R. (2015). *Ahîlikte Peygamber Tasavvuru*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Özen, E. M. (1982). Türkçe'de Kumaş Adları. *Tarih Dergisi*, (33), 291-340.
- Pastoureau, M. (2016). *Rosso Storia di un Colore*. Paris: Éditions du Seuil.
- Pastoureau, M. (2013). *Mavi Bir Rengin Tarihi*. (İ.M. Uysal, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Rabie, H. (1972). *The Financial System of Egypt*, London: Oxford University Press.
- Rackham, O. (1983). Observations on the Historical Ecology of Boeotia, *The Annual of the British School at Athens*, (78), 291-351.
- Renaud, H. P.J., Colin, S. G. (1934). *Tuhfat al-aḥbāb*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthneb.
- Richards, G.R.B. (1932). *Florentine Merchants in The Age of The Medici*. Cambridge: Harvard University Press.
- Robinson, S. (1969). *A History of Dyed Textiles*. Cambridge-Massachusetts: The M.I.T Press.

- Sancaklı, S. (2011). Ahî Ahlakının Oluşumunda Hz. Peygamber Hadislerinin Rolü ve Etkisi. 1. *Uluslararası Ahîlik Kültürü ve Kırşehir Sempozyumu*, (906), Kırşehir: Ahî Evran Üniversitesi Ahîlik Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Sanchez, G. (2001). Las plantas textiles y tintóreas en al-Andalus. *Tejer y vestir: de la Antigüedad al Islam*. (M. Marin, Ed.) 417-451.
- Sarıçioğlu, E. (1992). Filip İncili. *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 1-20.
- Staley, E. (1906). *The Guilds of Florence*, London: Methuen & Co. Press.
- Stephenson, P. (2022). *New Rome The Empire in the East*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Stillman, A. N. (1970). *East-West Relations in the Islamic Mediterranean in the Early Eleventh Century A Study in the Geniza Correspondence of the House of İbn 'Awkal* (Phd Thesis). University of Pennsylvania.
- Stillman, K. Y. (1979). New Data on Islamic Textiles from the Geniza. *Textile History* (10)1, 184-195.
- Şahin, H. (2021). *Adalet Dürüstlük ve Bereketin Temsilcisi Ahiler*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- Şener, A. (1978). Edirne'de Süleyman Paşa Camii Vakfiyesi. *Vakıflar Dergisi*, (XI), 7-18.
- Şeşen, R. (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şeşen, R. (1987). *Salâhaddîn Eyyûbi ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2021). *Türkiye İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Taeschner, F. (1972). İslâm'da Fütüvvet Teşkilatının Doğuşu Meselesi ve Tarihi Ana Çizgileri. (S. Yüksel, Çev.), *Belleten* (36)142, 203-235.
- Takahashi, T. Tsurunaga, Y. Aso, Y. Yoshina, K. (2016). Color Fastness of Sappanwood-Dyed Silk and Insights into the Clothing Life of the Heian Period, *J. Fiber Sci. Technol.*, 72(10), 206-219.
- Tal, O., Taxel, I. (2008). *Ramla (South) an Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods*, Tel Aviv: Emery and Yass Publications.
- Turan, O. (1947). Selçuk Devri Vakfiyeleri I Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı. *Belleten*, (IX)43, 197-235.
- Turan, O. (1948). Cemaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri. *Belleten*, (XII)45, 17-170.
- Turan, O. (1965). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ankara : Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Turan, Ş. (2020). *Türkiye-İtalya İlişkileri I*. Ankara: TTK Yayınları.

- Ubûdî, C. (1999). İbn Ebû Zer. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (19), 449-451.
- Uludağ, S. (1996). Fütüvvet. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (13), 259.
- Uscatescu, A., Bueno, M.M. (1997). The Macellum of Gerasa (Jerash Jordan): From a Market Place to an Industrial Area, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 307, 67-88.
- Utku, Ş. N. (2017). Kızıldeniz. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Uzunçarşılı, H. İ. (1932). *Kütahya Şehri*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Vroom, J. (2016). Byzantine Sea Trade in Ceramics: Some Case Studies in the Eastern Mediterranean, P.Magdalino, N. Necipoğlu, I. Jevtic (Ed.), *Trade in Byzantium Papers from the Third International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* (pp.157-177). İstanbul: Koç University's Research Center for Anatolian Civilizations.
- Watt, W. M. (2013). *İslâm'ın Ortaçağ Avrupası Üzerine Etkisi*. (Ü. H. Yolsal, Çev.) İstanbul: Bilgesu Yayıncılık.
- Weigle, P. (1974). *Ancient Dyes for Modern Weavers*. New York: Watson-Guption Publishing.
- Wiethold, J. (2008). La gaude. Une plante tinctoriale importante de l'époque médiévale et du début de la période moderne. *Les Nouvelles de l'Archéologie* 114(114) 52-58
- Witteck, P. (1944). *Menteşe Beyliği*. (O.Ş. Gökyay, Çev.) Ankara: TTK Yayınları.
- Yücel, Y. (1991). *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*. Ankara: TTK Yayınları.
- Zachariadou, A. E. (1983). *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Menteshe and Aydın 1300-1415*. Venice: Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies.

İnternet Kaynakları

<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2086/view>

(Erişim tarihi: 03.02.2022)

<https://www.florencecity.it/arte-dei-tintori/> (Erişim Tarihi: 10/08/2022).

<https://www.gbif.org/species/5374118> (Erişim Tarihi: 03/01/2023).

<http://www.tcfdatu.org/tr/portfolyo/boyarmadde-analizi/mevlana-muzesi-46.htm>

(Erişim Tarihi: 3/05/2022)

<https://www.gbif.org/species/2972043> (Erişim Tarihi: 03/01/2023)

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10577642/f298.item.zoom#> (Erişim Tarihi: 10/05/2023)

<https://www.gbif.org/species/2892272> (Erişim Tarihi: 30/05/2023)

<https://www.musee-moyenage.fr/collection/oeuvre/tissu-au-quadrige.html>

(Erişim Tarihi: 10/05/2023)

<https://www.joshobrouwers.com/articles/blue-monkey-fresco/> (Erişim Tarihi: 02/01/2023)

<https://rocosaffron.com/bulb-size-crocus-sativus/> Erişim Tarihi: 06/05/23)

<https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/kalehoyukte-800-yillik-Ahî-ocaklari-bulundu/1250978>

(Erişim Tarihi: 01/03/2022).

<https://www.suzannedekel.com/post/exploring-indigo-all-over-the-world-i-tinctoria-i-arrecta-and-i-suffruticosa> Erişim Tarihi: 03.06.2022)

<https://mulberrydyer.com/woad-balls/> Erişim Tarihi: 05/07/2022)

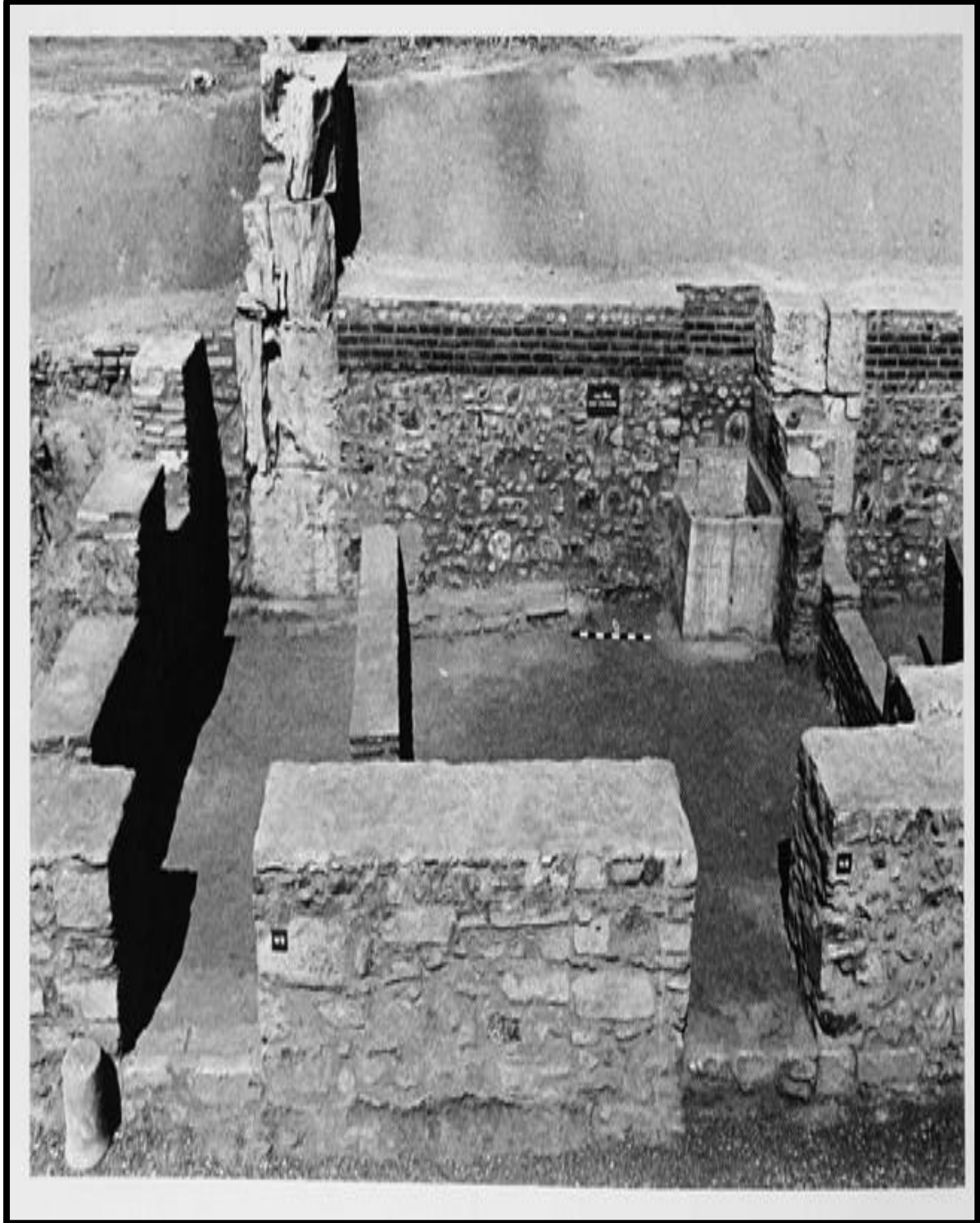
(<https://www.dailyliberal.com.au/story/5931453/have-you-ever-heard-of-kermes-a-red-dye-derived-from-the-dried-bodies-of-the-females-of-a-scale-insect/> Erişim Tarihi: 03/04/2022)

(<https://vahemart.livejournal.com/318156.html> Erişim Tarihi: 03/04/2022)

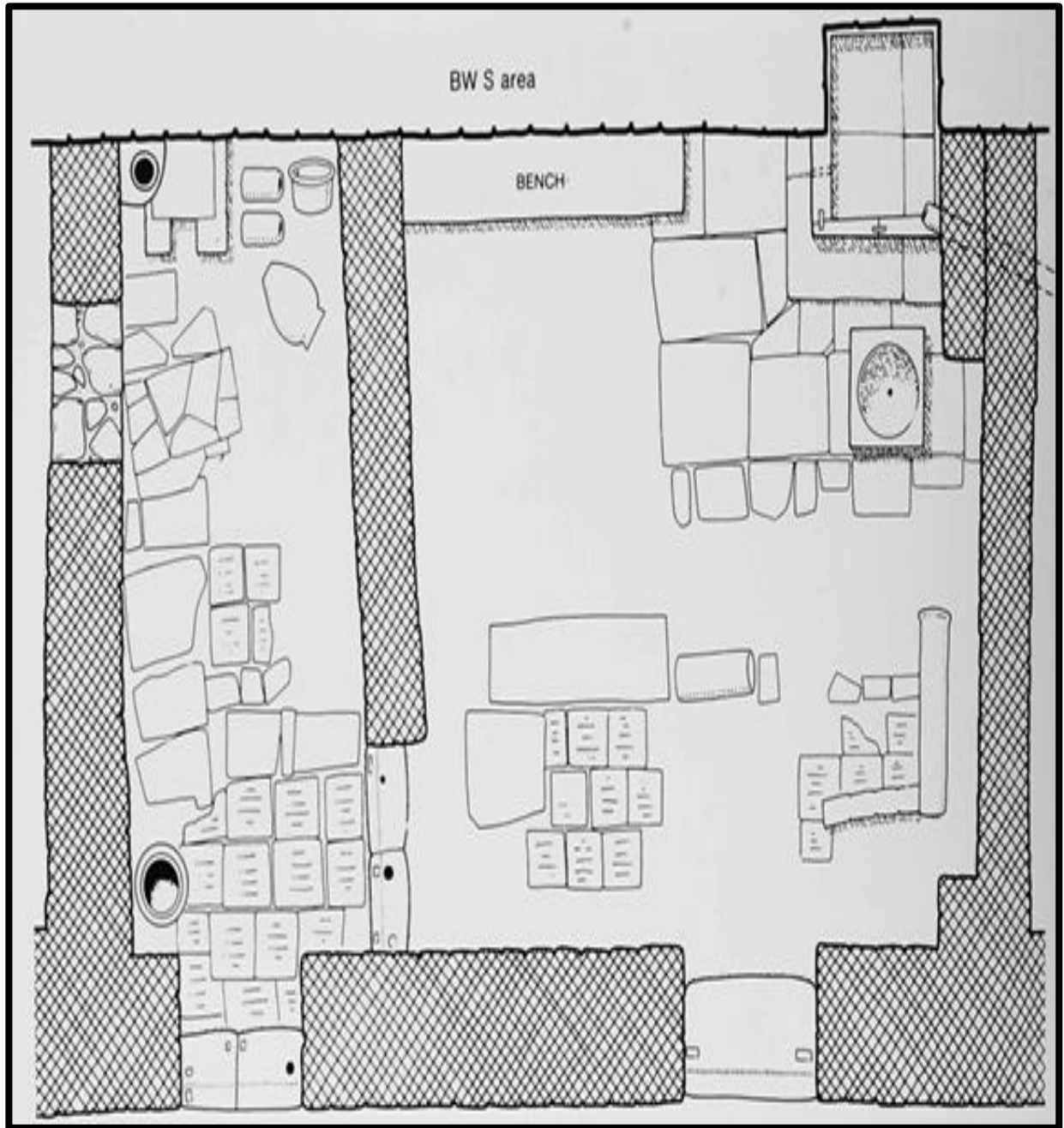

EKLER

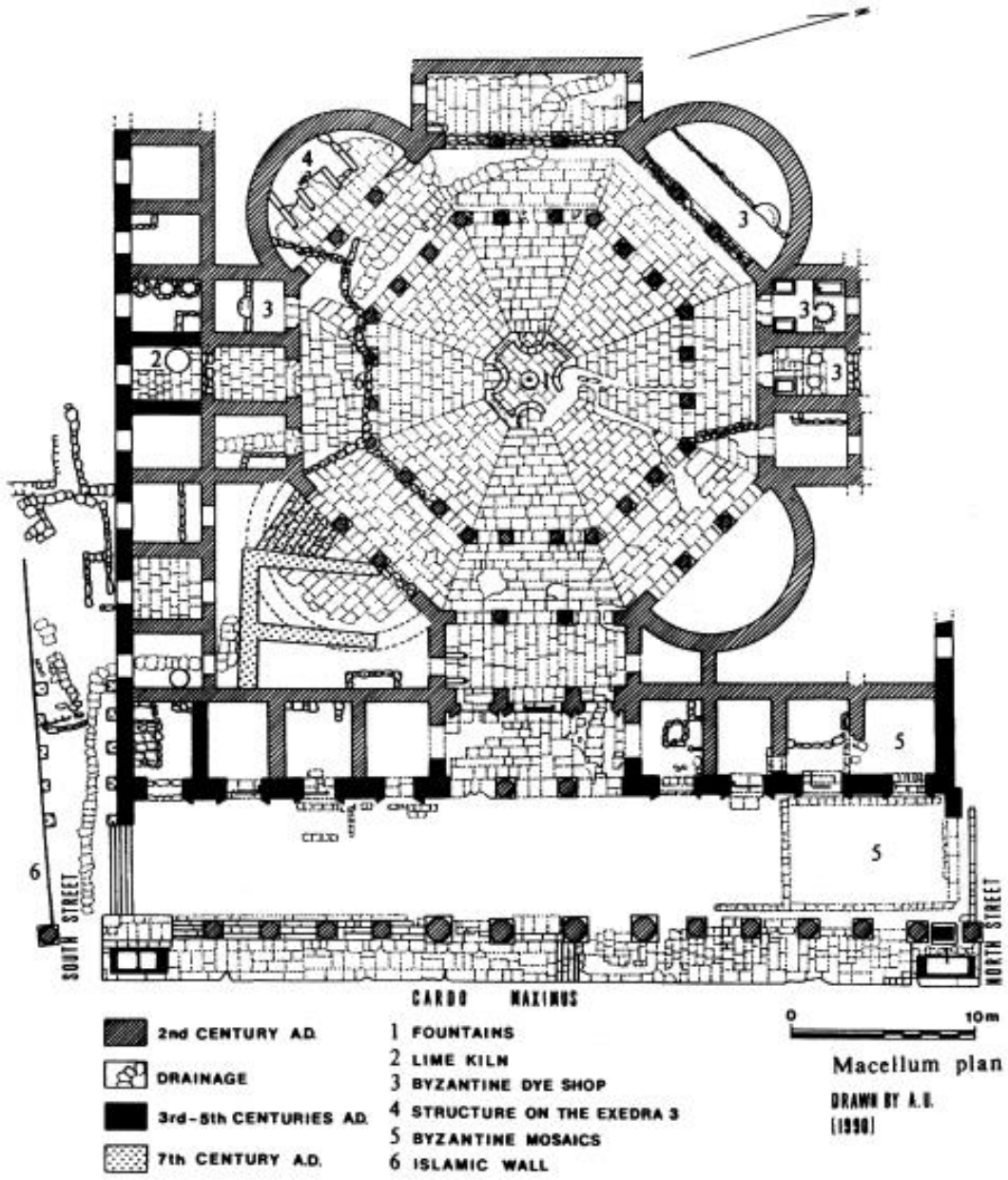
EK 1: Sardis'teki Boyahane (Crawford, 1990: fig.60)

EK 2: Sardis'teki Boyahane Planı (Crawford, 1990:fig.60)

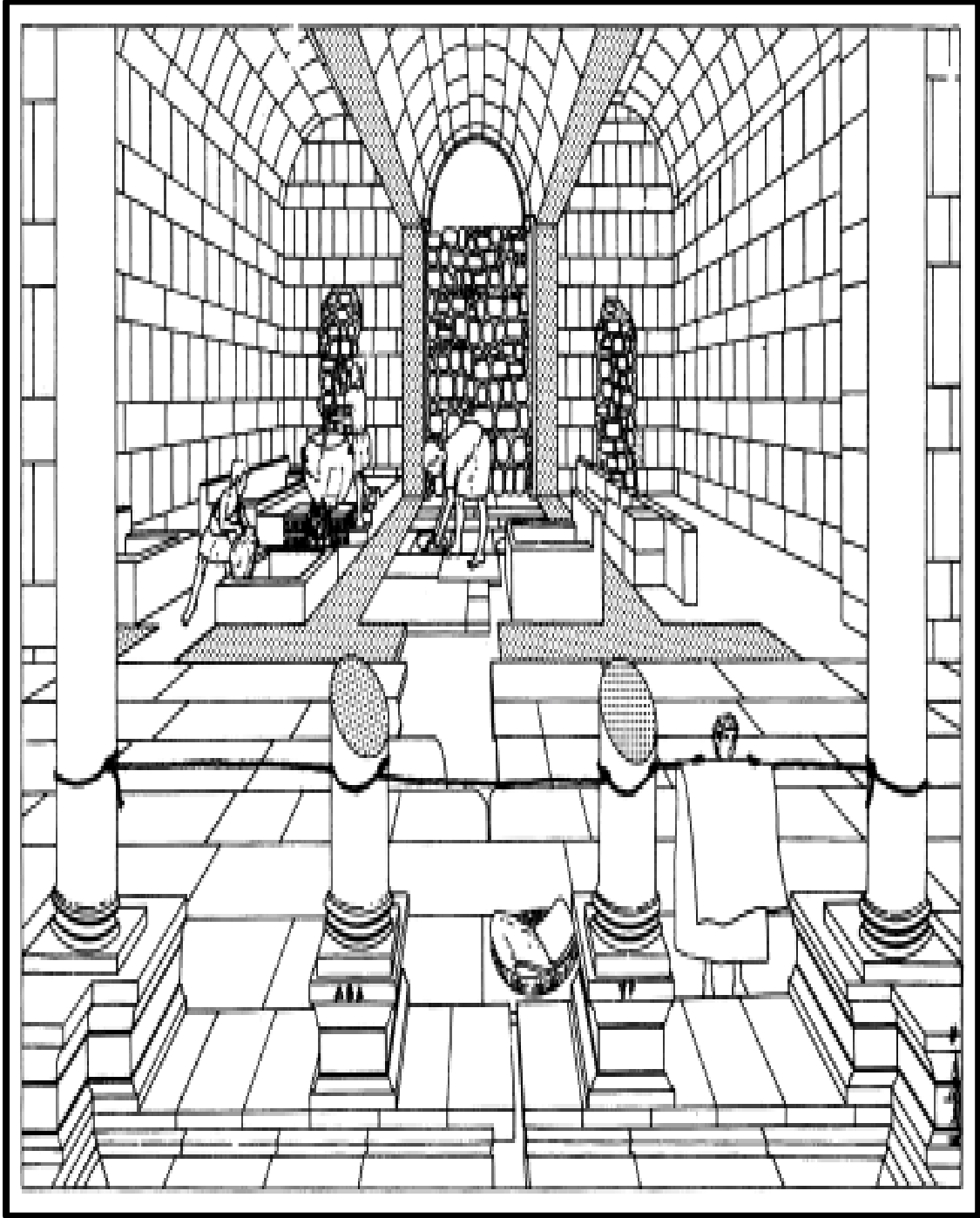
EK 3: Ceraş (Gerasa) Borsa Yapısı Planı (Uscatescu- Bueno, 1997:69.)

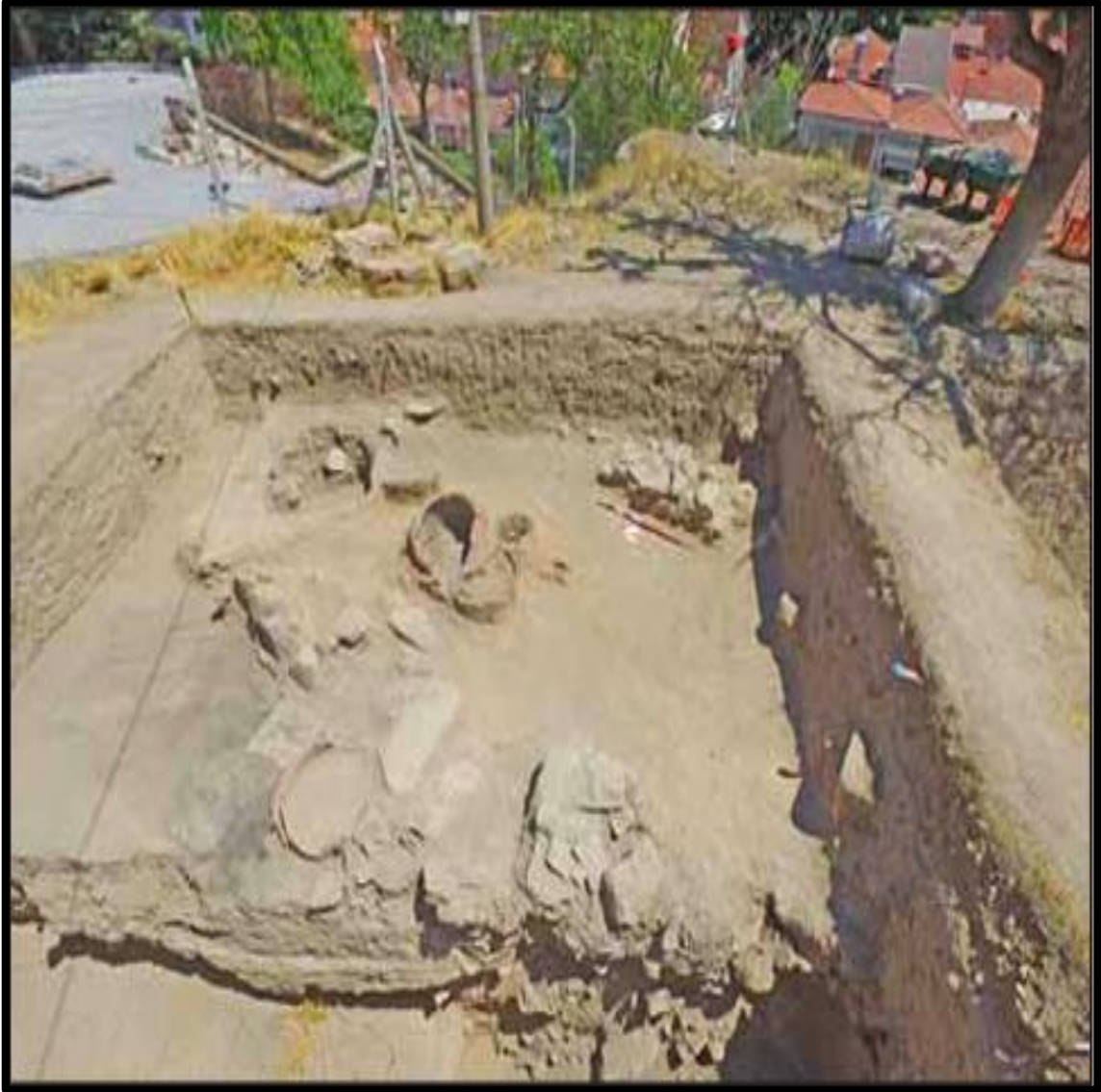
EK 4: Ceraş (Gerasa) Borsa Yapısında Bir Taberna Ocak ve Boya Teknesi (Uscatescu-Bueno, 1997:75)

EK 5: Ceraş (Gerasa) Boyahanesi'nde Boyama ve Kurutma İşlemini Gösteren Rekonstrüksiyon (Uscatescu- Bueno, 1997:80)

EK 6. Kırşehir Kale Höyük İşlik ve Ocakları (Adıbelli, 2020: 514)

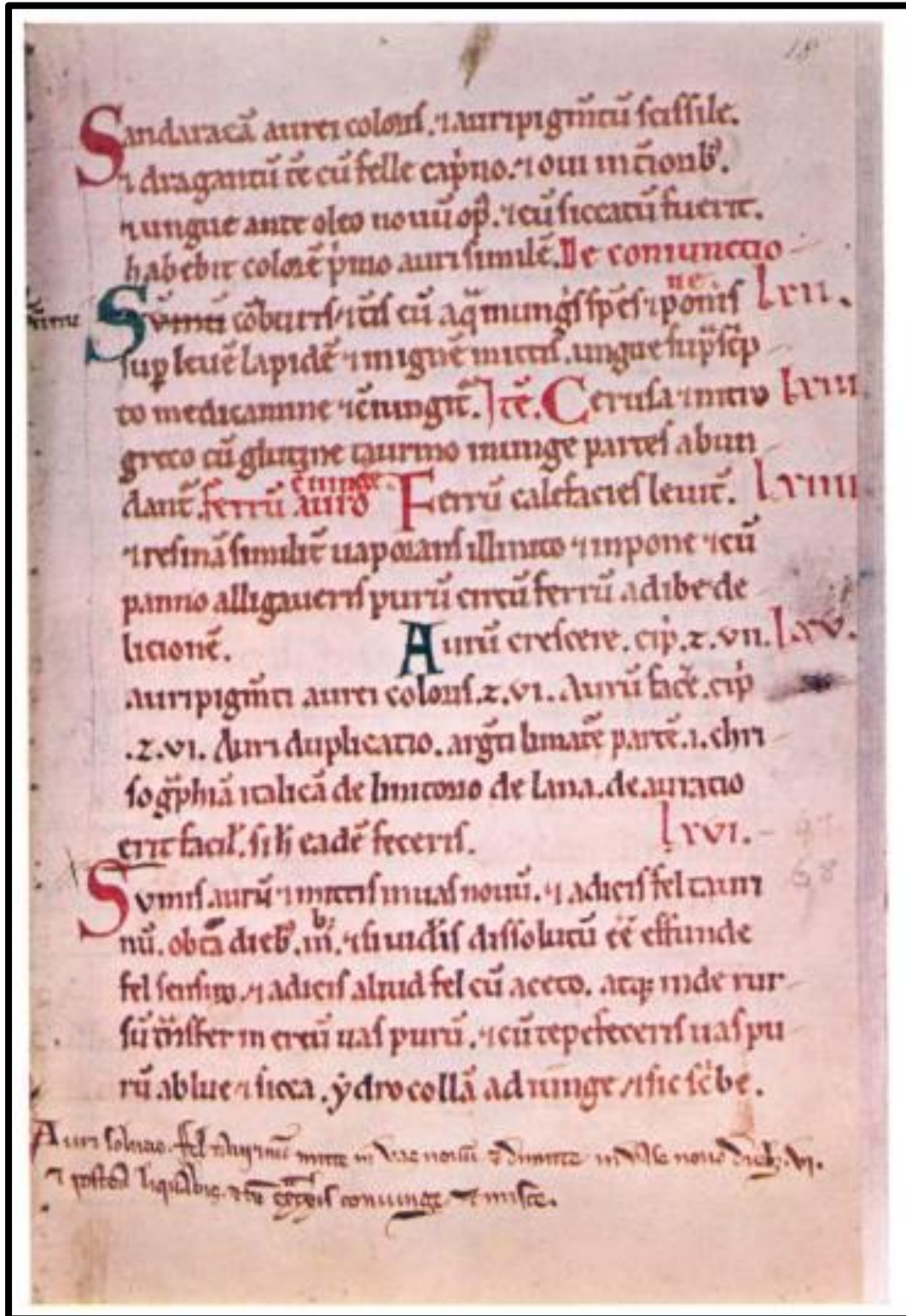
EK 7. Kırşehir Kale Höyük İşlik ve Ocakları (Adıbelli, 2020: 516)

EK 8: Boyama tarifleri içeren Stockholm Papirüsü'nden bir sayfa (The Leyden and Stockholm Papyri, 2008: 46)

EK 9: Pigment, Boyarmadde ve tariflerini içeren Ortaçağ metinlerinden Mappae Clavicula'nın Phillips-Corning el yazmasının 18r yaprağı (Mappae Clavicula, 1974: Fig.1)

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı	Sercan AKİNİZ
Uyruğu	T.C.

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Lise	Eskişehir Atatürk Lisesi	2007
Üniversite	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2014
Yüksek Lisans	Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı	2019
Doktora	Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Enstitüsü Akdeniz Ortaçağ Araştırmaları Anabilim Dalı	2023

Yabancı Dil	
İngilizce	70.00 (Yökdl)
Klasik Yunanca	Koç Üniversitesi-Stavros Niarchos Vakfı Geç Antik Çağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi ve Bizantolog iş birliğinde gerçekleştirilen Klasik Yunanca Yaz Okulu başarı sertifikası

Yayınlar

Uluslararası Kitap Bölümü

1-)S. Akiniz, “Doğu Roma’nın Şair Augusta’sı Eudokia”, Ed. M. Kolutek, Ç. Sarı, O. Köksal, Dr. Cezmi Karasu Armağanı: Ustaya Saygı, Gazi Kitabevi, Ankara, (2021) 1-16.

Makale

1-)S.Akiniz, (Cezmi Karasu ile birlikte), “Some Notes on Otoman Administration in Moldavia and Wallachia post Cantemirial and Brâncoveanual Era”, Cogito Multidisciplinary Research Journal, (2012) 57-68.

Yayımlanmış Sempozyum Bildirileri

- 1-) S. Akiniz, “Ortaçağ Akdeniz’inde Kırmızı’nın İzinden”, Ed. MS Teker, *II. Uluslararası Akdeniz Sanat Sempozyumu Tam Metin Bildirileri*, Antalya, Akdeniz Üniversitesi Basımevi, 2017, s.233-239.
- 2-) S. Akiniz,(Cezmi Karasu ile birlikte), “Mehmet Niyazi Bey’in Bilinmeyen Gazete Yazıları”, *II. Moștenirea Istorică a Tatarilor*, Bucharest, 2012 s.515-529.
- 3-) S.Akiniz, (Cezmi Karasu ile birlikte) “Some Notes on Otoman Administration in Moldavia and Wallachia Post Cantemirial and Brâncoveanul Era”, *The Encyclopedic and Universal Dimension of Dimitrie Cantemir’s Works*, Bucharest , 2012, s.57-69.

Sözlü Sempozyum Bildirileri

- 1-) Eskişehir Türk Ocağı tarafından düzenlenen III. Gençlik Kurultayı kapsamında “*Kırım’da Türk Sürgünü*” başlıklı sözlü bildiri sunulmuş ve belgelendirilmiştir. Kurultay 22/05/2011 tarihinde Eskişehir Türk Ocağı binasında gerçekleştirilmiştir.
- 2-) III. Uluslararası Tatarların Tarihi Mirası başlıklı Uluslararası Bilimsel Kongrede “*Ayrıntok’un (Ali Osman Hacıveli) Gazete Yazıları*” başlıklı bildiri sözlü olarak sunulmuş ve belgelendirilmiştir. Kongre 9-11 Ekim 2013 Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Kongre Binasında Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti ajansı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi iş birliği ve Dr. Cezmi Karasu’nun tertipleri ile gerçekleştirilmiştir.

Konferans

- 1-)S. Akiniz, (Cezmi Karasu ile birlikte) “Dobruca’da Türk Tatar Toplumu XV-XX.Yüzyıllar” başlıklı sunum T.C. Köstence Başkonsoloslugu’nun daveti ve Andrei Șaguna Üniversitesi işbirliği ile Köstence Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi’nde 23 Mayıs 2013 tarihinde gerçekleştirilen konferansta sözlü olarak sunulmuş ve belgelendirilmiştir.

Kitap Tanıtımları

- 1-)S. Akiniz, “De Profectione Ludovici VII in Orientem: The Journey of Louis VII to the East”. Yazar: ODO of Deuil. *LİBRİ* II (2016) 407-408.
- 2-)S. Akiniz, “Guide to Byzantine Historical Writing”. Yazar: L. Neville. *LİBRİ* VI (2020), 83-84.
- 3-)S. Akiniz, “Bizans’ta Rüya Tabirleri”, Yazar: S.M. Oberhelman. *LİBRİ* VI (2020) 99-100.

Araştırma Projeleri

1-)Eskişehir Odunpazarı Belediyesi tarafından desteklenen "Osman Gazi'nin Fetih Stratejisi" adlı 1 Haziran 2009-31 Ağustos 2009 tarihlerinde gerçekleştirilen araştırma projesinde araştırma ekibi üyesi. Proje kitap ile sonuçlandırılmıştır. (Osmangazi İlkler ve Karacahisar, Odunpazarı Belediyesi Yay., 2010, Eskişehir (ISBN:978-975-6881-11-8) (İkinci Baskı: Kuruluş Osman Gazi Karacahisar ve Osmanlı'nın Temelleri, Karakum Yayınevi, İstanbul, 2019 ISBN: 9786052290224)

2-)XIII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Devleti Haberleşme Sistemleri (Alanya-Konya-Antalya Örneği) Yüzey Araştırması isimli araştırma projesinde Tarihçi olarak araştırma ekibi üyeliği. Yüzey Araştırması Konya-Alanya istikametinde 01.09.2016-10.09.2016 (1. Etap) ve 19.09.2016-28.09.2016 (2. Etap) tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. (Proje no: YA01074201(2016)).

Eğitim ve Öğretim Etkinlikleri

1-)Koç Üniversitesi-Stavros Niarchos Vakfı Geç Antik Çağ ve Bizans Araştırmaları Merkezi (GABAM) ve Bizantolog işbirliğinde 16 Haziran-11 Eylül 2020 tarihleri arasında gerçekleştirilen, öğretim üyesi Dr. Kutlu Akalın (İstanbul Medeniyet Üniversitesi) yürütücülüğündeki, 72 saat süreli “Klasik Yunanca” isimli online yaz okuluna katılım gösterilmiş ve bitirme sınavında başarılı olarak sertifika almaya hak kazanılmıştır. Sertifika Tarihi: 30.09.2020